

Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігі
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан
Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова
Ministry of Science and Higher Education for the Republic of Kazakhstan
M.Utemisov West Kazakhstan University

ҚАНЫШ СӘТБАЕВТЫҢ 125 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫНА
арналған 81-ші халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ

12 сәуір / апреля / april 2024

МАТЕРИАЛЫ
81-й Международной научно-практической конференции
ПОСВЯЩЕННОЙ 125-ЛЕТИЮ КАНЬША САТПАЕВА

MATERIALS
of the 81st International Scientific and Practical Conference
DEDICATED TO THE 125th ANNIVERSARY OF KANYSH
SATPAYEV

Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігі
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан
Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова
Ministry of Science and Higher Education for the Republic of Kazakhstan
M.Utemisov West Kazakhstan University

ҚАНЫШ СӘТБАЕВТЫҢ 125 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫНА
арналған 81-ші халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ

12 сәуір / апреля / april 2024

МАТЕРИАЛЫ
81-й Международной научно-практической конференции
ПОСВЯЩЕННОЙ 125-ЛЕТИЮ КАНЫША САТПАЕВА

MATERIALS
of the 81st International Scientific and Practical Conference
DEDICATED TO THE 125th ANNIVERSARY OF KANYSH SATPAYEV

Орал-Уральск-Uralsk

УДК 001
ББК 72
Қ 16

Ұйымдастыру комитетінің төрағасы/Председатель организационного комитета:

Серғалиев Н.Х. - б.ғ.к., профессор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің басқарма төрағасы-ректоры

Ұйымдастыру комитетінің мүшелері/Члены организационного комитета:

Ахмеденов К.М. – г.ғ.к., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ басқарма төрағасының орынбасары – ҒЖ және ХБ жөніндегі проректор

Қайсағалиева Г.С. – б.ғ.к., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ академиялық мәселелер бойынша Басқарма мүшесі – проректор

Қакишев М.Г. - философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ ғылым және ЖОО-нан кейінгі дайындық бөлімінің жетекшісі

Ергалиева Г.А. - п.ғ.к., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ педагогика факультетінің деканы

Тургумбаев А.А. - магистр, аға оқытушы М.Өтемісов атындағы БҚУ жаратылыстану-география факультетінің деканы

Ақболатов А.А. - философия докторы (PhD), доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ филология факультетінің деканы

Абулкасова Д.Б. – с.ғ.к., аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚУ физика-математика факультетінің деканы

Нестеренко Г.И. – э.ғ.к., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ тарих, экономика және құқық факультетінің деканы

Кажимова К.Р. - философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ мәдениет және өнер факультетінің деканы

Қ16 ҚАНЫШ СӘТБАЕВТЫҢ 125 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫНА 81-ші республ. ғыл.-тәжіриб. конф. мат. = Мат-лы 81-й республ. науч.-практ. конф. = Materials of the 81st Republican scientific - practical conference. - Орал: М.Өтемісов атындағы БҚУ РБО, 2024. – 170 б.

ISBN 978-601-266-650-2

Жинаққа әр түрлі ғылым салаларындағы өзекті мәселелер, даму үрдісі, заманауи аспектілері, зерттеу жұмыстар нәтижелері туралы халықаралық конференцияға келіп түскен баяндамалардың мәтіндері енді. Баяндамаларда отандық және шетел ғалымдарының ғылым және білім беру туралы ғылыми - зерттеу нәтижелері мен деректері қамтылған.

Жинақ жоғары оқу орындарының ғалымдарына, оқытушыларына, ғылыми қызметкерлеріне, мектеп мұғалімдеріне, докторанттарға, аспиранттарға, магистранттарға, студенттерге және де ғылымға қызығушылық танытқан қалың оқырманға арналған.

В сборник вошли тезисы докладов, поступивших на международную конференцию, об актуальных проблемах, тенденциях развития, современных аспектах, результатах исследовательских работ в различных областях науки. Доклады содержат результаты и данные научных исследований о науке и образовании отечественных и зарубежных ученых.

Сборник адресован ученым, преподавателям, научным работникам вузов, учителям школ, докторантам, аспирантам, магистрантам, студентам и всем, кто интересуется наукой.

The collection includes abstracts of reports submitted to the international conference on current problems, development trends, modern aspects, and research results in various fields of science. The reports contain the results and data of scientific research on science and education of domestic and foreign scientists.

The collection is addressed to scientists, teachers, university researchers, school teachers, doctoral students, graduate students, undergraduates, students and anyone interested in science.

© М.Өтемісов атындағы БҚУ-дың БАҚ және РБО, 2024

**PLAGUE AND POWER:
VENICE, GENOA, AND THE MONGOLS FACING THE MID-14TH CENTURY'S CRISIS**

The concept of 'plague' recurs regularly in historical sources. The first mention of a 'plague' is narrated by Thucydides and dates to the Athenian period (430 BC). The epidemic claimed many victims, the most famous of whom was Pericles, and broke out around 431 during the war against Sparta. According to the Greek historian (2.49, 2): "The first symptoms were a high fever in the head and reddening and inflammation of the eyes; then internally the throat and tongue began to bleed and the breath had an unnaturally foul smell." (Hammond 2009, 97. See also Hornblower 1996, 322). We now know that it was not the plague but rather exanthema typhus caused by the bacterium *Rickettsia prowazekii*.

The Antonine plague was narrated by Galen (129-ca200), the Greek physician to the emperor Marcus Aurelius, for the first time in the *Sui libri proprii* (Galeno 2013, 101)¹ and in other letters of the time.² The Antonine plague claimed many victims and profoundly impacted the imagination of the time, as evidenced by Cassius Dione in his *Historia Romana* (LXXII, 14.3-4): "then there was a pestilence, the greatest that I know of: in a single day in Rome two thousand people died one after another" (Cassio Dione 2010, 221). Brought by soldiers returning from their campaigns against the Parthians in Armenia, it ravaged the Roman Empire from 165 to circa 180. It was again not plague, but more likely smallpox or measles (Litman-Litman 1973, 245-46; Zelener 2003; Brunn 2007: 201, n. 2; Harper 2017, 104 and 107; Duncan Jones 2018, 44).

Instead, it was likely bubonic plague – although of a now-extinct strain – the Justinian plague that ravaged the Byzantine Empire in the 6th century, circa between 541/42-750 (see Horden 2005; Rosen 2010; Raoult et al. 2013; Wagner et al. 2014; Sarris 2020). In addition to the well-known 14th-century pandemic caused by the bacteria *Yersinia Pestis*, the plague remained a host in human communities even in modern times, as confirmed by the cases in Copenhagen (1711), the Indian and Chinese plagues of the 19th and early 20th centuries, and finally, the pneumonic plague that struck Los Angeles between September and early November 1924.

The Black Death, so called maybe because of the dark bruises of hemorrhagic origin that appeared on the skin of the diseased, was one of the deadliest pandemics in human history, wiping out a significant portion of Europe's population in a relatively short period.³ Few pandemic cases in pre-modern times have influenced the collective imagination of entire communities, like the plague of the 14th century, which profoundly impacted medieval society and contributed to apocalyptic thinking and ideas about the world's end during that period (see, for example, Gomel 2000). 14th-century Christian Europe often interpreted the Black Death through a religious lens. Some saw it as a divine punishment for the sins of humanity, akin to the biblical plagues. This interpretation reinforced the idea that the world's end might be near as divine wrath was being unleashed.

For example, Matteo Villani, brother and continuator of his brother Giovanni's *Chronica*, writes that Because of the stain of sin, the whole human generation is subject to temporal calamities and much misery and to innumerable evils, which occur in the world in various ways and through different and strange movements and times, such as restlessness of wars, battles, the fury of peoples, changes of kingdoms, occupations of tyrants, pestilence, deaths and famine, floods, fires, shipwrecks, and other grievous things, of which men in whose times they occur, as if ignorant of them, are the more astonished and the less they understand the divine judgment and the less they know the counsel and remedy of adversity if they have no instruction from the memory of similar cases in past times;

¹ [1.16]: "After another three years spent in Rome, as soon as the great plague began, I left the city to return to my homeland".

² See for example the letter to the colleague, physician as him, Teuthras, who died because of the "plague" in 166 (Galeno 2013, 272-73).

And in those that the unmistakable face of prosperity relates they know not how to use the proper temperament, hiding under the dark veil of ignorance the falling out and the doubtful end of mortal things (Matteo Villani 1995, vol. I, 5-6).

The mortality rate in Europe due to the Black Death was extraordinarily high, and it had a devastating impact on the population. Estimating the exact number of deaths is impossible due to limited historical records and variations in mortality rates across different regions. The difficulty in establishing figures and the demographic impact of the plague is also due to the short-term migratory movements due to the epidemic. In cities like Florence, which at the time probably had over 100,000 inhabitants, not a few people took refuge in the countryside to escape the contagion. In other regions, the opposite happened. It is, therefore, easy to find chroniclers who, while generally reliable, give very different figures. According to Matteo Villani, more than 60,000 people died in Florence. Others speak of 80,000 dead. The fact is that, regardless of the figures, during its first outbreak, between 1347 and 1351, the Black Death killed millions in Europe (see, for example, Snowden 2019, 37).

The impact of the plague varied across different regions. Urban areas, where population density was higher and sanitation conditions were poorer, were particularly hard-hit. Coastal areas, trade hubs, and cities saw some of the highest mortality rates. Rural areas were also affected, but to a lesser extent. The Black Death was not a one-time event. It recurred in Europe and other parts of the world in subsequent centuries. More than a pandemic, it was an epidemic cycle. The Black Death had profound social and economic consequences. With a significant labor shortage resulting from the high mortality, wages for laborers and peasants increased, leading to a shift in the power dynamics between the ruling elites and the laboring classes.

Still today, there has yet to be a definitive consensus among historians and scientists on the origin of the disease. The Black Plague's precise beginning is a complex historical puzzle, and it is challenging to pinpoint a single source with certainty (Slavin 2019; Hymes 2014). One widely accepted theory is that the Black Plague originated in the steppes of Central Asia (Hymes 2014, 298-99). It is believed that *Yersinia pestis*, the bacterium responsible for the plague, was naturally present in rodent populations in this area (Ben Ari 2011; Schmid et al. 2015, 3020). The bacterium may have been transmitted to humans through fleas that infested these rodents. The Silk Road, a network of trade routes – terrestrial and maritime – connecting Asia with Europe and Africa, played a crucial role in repeatedly bringing the bacterium to Europe and making it endemic to the continent, where it remained until the 19th century (Schmid 2015, 3020). Merchants and travelers along the Silk Road would have encountered infected animals and fleas, facilitating the transmission of the disease to various regions.

The bubonic plague is the most common form of the Black Plague, transmitted from rodents (such as rats) to humans through infected fleas. It is possible that this mode of transmission contributed to the rapid spread of the disease in urban areas where rats were common. Climatic factors, such as changes in temperature and precipitation, may have influenced the proliferation of rodents and fleas, contributing to the outbreak. Human activities, including migration and warfare, played a role in the spread of the plague. Armies and displaced populations may have carried the disease with them as they moved across regions. The epidemic may have spread from the Central Asian steppes to the Black Sea region, including Crimea (Schmidt et al. 2015, 3022 and Karpov 2016, 205-6). From there, trade and military campaigns could have introduced it to Europe.

Materials and Methods

Tana, Caffa, and the Mongol siege. Since the second half of the 13th century, Genoese and Venetians frequented the coasts of the Black Sea, where they built trade settlements. Some of these settlements developed into full-fledged cities with infrastructure and a defensive wall, like Caffa (Feodosija), run by Genoese (See, for example, Khvalkov 2017). Others remained in the size of quarters and served as commercial outposts in the Mongol Empire. The easternmost of these resolutions run by Italian merchants was Tana, at the mouth of the Don River on the Azov Sea (Karpov 1995; Karpov 2002; Pubblici 2005; Karpov 2021; Di Cosmo-Pubblici 2022). Tana was a portion of territory in Azak given to the Italians by the Mongol authorities to benefit from its strategic position at the gates of Asia and promote international trade. Here, Genoese and Venetians had their consular representatives, and in the mid-14th century, their communities were significant, but locals remained the majority. Many had regular relations with Italians: shared foundations, shops, and taverns. Concluded contracts; sometimes, they appeared as partners in companies. They were active in the buying and selling of enslaved people. They brought luxury goods to Tana from China and India, which the Italian merchants bought there and resold them locally or transported them back home. In this climate of daily interaction, things changed

abruptly in the late summer of 1343 (Karpov 2016; Pubblici 2017).

In September, a fight broke out in Tana between a Venetian citizen and a Mongol merchant. A copious bibliography exists on the event and its causes (Karpov 1996, 35-40; Karpov 1997, 67-70; Di Cosmo-Pubblici 2022, 113-18). According to the Swiss Franciscan John of Winterthur (d. ca. 1348), a wealthy Muslim merchant struck the Venetian merchant Andreolo Civran with a fist or a whip. The causes of the violence are not specified. However, Andreolo Civran took revenge for the insult. Gathering a group of compatriots, he went to the attacker's house and killed him and his entire family.

An episode confined to the individual sphere soon became a clash of powers and forced Genoa and Venice to rethink their strategies in the Levant completely. The Mongol Khan Janibeg laid siege to Tana, which soon forced all the Westerners to flee, finding shelter in Caffa, better fortified and difficult to take. The Genoese authorities agreed to welcome the Venetian citizens to Caffa, showing solidarity in the face of a common threat; those who could, found shelter also in the Venetian quarter of Constantinople. But not everyone had managed to escape, and the authorities of Genoa and Venice had to act on two levels: evacuate those who remained in Tana and resume diplomatic relations with the Mongols as soon as possible, heal the breach with Janibeg and resume sailing to the Black Sea.

However, things took a different turn, and after expelling the 'Franks' from Tana, the Khan also attacked Caffa. The Genoese resistance thwarted the Mongol siege, and in February 1344, the city's inhabitants broke the siege to the point that the Mongol army had to retreat. Having avoided the danger of the fall of Caffa, Genoa, and Venice embarked on diplomatic negotiations with the Mongols and among themselves. Between January and February 1344, the Senate of Venice carefully considered the serious news coming from Tana (Thiriet 1958-1961, I: 54).

Despite joint diplomatic efforts, which lasted until early 1345, the two cities achieved nothing from Janibeg. To increase the pressure on the Mongols, on 1 July, Genoa and Venice redefined the terms of a union that would last until the end of the following March 1346 (Thomas and Predelli 1880-1899, I, 279-285). As a result of the alliance –an entirely contingent and not structural fact– Genoa granted extensive privileges to Venice: frequent, in addition to Caffa, the district of Pera, and the two cities established a bilateral commitment to boycott Tana (Thomas and Predelli 1880-1899, I: 279-280). But Genoa had played its cards well, and the concessions made to Venice would bring no advantage to the Serenissima since the agreement, concluded in late summer, would only come into force in autumn when the navigation of the Black Sea was practically at a standstill (Morozzo Della Rocca 1962, 271; Di Cosmo-Pubblici 2022, 119).

On 13 November 1345, after examining the ambassadors' letters, the Senate acknowledged the failure of the diplomatic mission and ordered its ambassadors to return (Di Cosmo-Pubblici 2022, 120). It called its envoys to return by the union's deadline, i.e., 1 April 1346. Indeed, in the winter of 1345-1346, Janibeg attempted a new assault on the city walls. This effort also failed, but its consequences would affect an entire continent.

The plague and its consequences. The Mongols also attempted an offensive from the sea but were repelled by the Genoese fleet off Crimea (Ciociltan 2012, 211-12; Di Cosmo-Pubblici 2022, 120). Meanwhile, the Mongol army faced a much more dangerous enemy than the Italians: the plague. The most detailed source on the siege of Caffa of 1345-1346 is the chronicle of the Placentine notary Gabriele de Mussi (or de' Mussis, quoted above), which provides many details about the epidemic in the ranks of the besiegers. However, de Mussi never left his city; his account has survived in a late 14th-century copy, and his information is likely the result of accounts he heard from merchants on their return from the Levant.

The plague that hit Europe in 1348 was already endemic in Asia in the 1330s. The debate on the plague's origin is still open. Nonetheless, the first reports of widespread and unexplained mortality in China are recorded in sources as early as the time of the Mongol conquest of Xia, 1226/1227 (Hymes 2014, 285-307; Campbell 2016, 246-47; Slavin 2019, 59-60).

In 1345, the plague reached the Northern Caspian steppes and struck the cities of the Golden Horde, particularly Saraj and Astrakhan. Between the spring and summer of 1346, the contagion spread to the Volga region, and in early 1347, the first outbreaks developed in the Caucasus to reach Tana and Caffa. According to de Mussi's account, during the siege of Caffa, the Mongols used catapults to throw the corpses of plague victims inside the walls and, in this way, infect the besieged. Although we have no confirmation from documentary sources, there is no doubt that the presence of the plague in Crimea played a decisive role in the transmission of the plague in Europe.

The Placentine chronicler's reconstruction has influenced the historiographical debate on the origin of the disease in Europe as he was closely connected to Genoese and Venetian affairs in the East, was well-informed, and was likely informed of the events by direct witnesses. Even if some parts in De Mussi's version appear exaggerated, the source is generally considered reliable, and there is little doubt that the plague arrived in Western Europe on Genoese ships from the Black Sea. But it probably arrived on board ships carrying grain after 1347. Large quantities of grain had accumulated in the granaries of all the region's towns. Given the 'cohabitation' of grain and rats, it is very likely that at the end of the war between the Italians and Janibeg, when shipping resumed, rats carrying fleas infected with the plague bacillus were shipped along with the grain. By contrast, although linked to a different trade route in Russia, the plague was spread by similar mechanisms by parasites of fur-bearing animals such as marmots (Di Cosmo-Pubblici 2022, 121-22). Furthermore, the epidemic was likely linked to the famines that had struck locally almost everywhere (Schamiloglu 2017, 326); Di Cosmo-Pubblici 2022, 121, n. 53).

The return to Tana did not correspond to a peaceful reprise of relations between Genoa and Venice; besides the political situation, the consequences of the plague were enormous. The Florentine chronicler Baldassarre Bonaiuti (1336-1386) wrote that.

Conclusion

And so many died that there was no one to see them, and many died of hunger because as one lay on his sick bed, the astonished people of the house said to him: 'I'm going to the doctor,' and they closed the door to the street, and never returned. The people abandoned him and then by food, and with a fever, he fell ill. Many begged them not to leave them when evening came, and they said to the sick man: "So that at night you don't have to arouse those who serve you, and it is hard work day and night, take some sweets and wine or water yourself, and here it is on the bedstead on your head, and then you can take some things." And when the sick man fell asleep, he went away and did not return. If, by his luck, he found himself comforted by this food at night, in the morning he was alive and strong enough to make his way to the window, he stayed half an hour before anyone crossed it, if the road was not very straightforward, and when someone passed by. He had a little voice that could be heard; he called out, and when he was answered, he was not helped. Therefore, no one, or few, wanted to enter a house where anyone was ill.

If we accept as good the figures we have, between 1346 and 1353, approximately 25% of the population of the Golden Horde lost their lives to the disease. In Tana, the victims were even more numerous; we believe that almost half of the residents in the Venetian part of the city died due to the epidemic. The political consequences of the demographic backlash the two Italian maritime republics suffered were even more critical. After the war with the Mongols and the alliance with Genoa, Venice invested all its resources in Tana. Competing with Genoa to regain stable positions in Soldaia (Sudak) was too costly when labor was scarce both in the shipyards and the military ranks.

Venetian strategy and interests clashed with Genoese dominance on the Black Sea. The alliance between the two cities had been an indispensable necessity during the conflict with Janibeg. Still, once diplomatic relations with the Mongols were re-established, Genoa and Venice were again pitted against each other. All the more so since the international framework had changed dramatically. The end of the Ilkhanate, the steady advance of the Mamluks in the eastern quadrant of the Mediterranean, and the Byzantine crisis forced much of the trade northwards. Navigation to the Sea of Azov was unavoidable for the two maritime powers, whose competition became fiercer than before. On 29 July 1347, the Genoese consul in Caffa ordered the navy serving in the Black Sea to seize a Venetian galley bound for the mouth of the Don and divert it to the Crimean port. Tensions between the two cities increased. Nevertheless, Venice maintained a consul in Caffa, still active in 1348.

The situation precipitated the Venetian-Genovese war in the summer of 1350. The conflict lasted a long time and ended with the peace signed in Milan (16 January 1351) by the diplomatic representatives of the two cities in 1355. Neither republic had won the war, and both imposed a three-year ban on sailing to Tana (devetum Tane: Di Cosmo-Pubblici 2022, 127).

From a commercial point of view, the plague epidemic had no less consequences. Following the Peace of Milan, the trade volume resumed, and Genoa and Venice found a *modus vivendi* in Tana. Despite the gradual deterioration of the political situation within the Golden Horde, Venetian and Genoese merchants continued to frequent the mouth of the Don, and the slave trade became increasingly important.

The plague epidemic affected Genoese and Venetian politics and trade in the Mongolian Empire. If, on the one hand, the second half of the 14th century was marked by worsening security conditions on the caravan routes and an increase in conflict that made navigation complicated, on the other hand, we

note a consistency in the volume of trade. The demographic backlash and the need for isolation due to the pandemic partly caused a slowdown in communications, but it did not last. Venice and Genoa could adapt to the new environment; they increased their resources to purchase enslaved people, especially young men, to employ in agriculture and manufacturing. Most enslaved men the Genoese and Venetians bought for decades were bound for the Mamluk sultanate, where demand was always high. From the second half of the 14th century, the flow of 'heads' became increasingly directed towards the Italian peninsula. On the other hand, imports of cereals decreased, while purchases of all foodstuffs for local consumption remained high. Exports, especially of wine, also reduced.

In conclusion, we note that the plague epidemic had, among other consequences, a big part in provoking the third Veneto-Genoese war; it changed established political balances between the two cities and influenced the type and trajectories of trade flows. The epidemic returned to the Italian communities in Tana with a regular rhythm, and the one of 1361 was particularly violent. However, it did not discourage the merchants of Genoa and Venice from frequenting those distant markets and lands no longer unknown.

REFERENCES

1. Karpov 1996 Sergej P. Karpov, "Génois et Byzantins face à la crise de Tana de 1343 d'après les documents d'archives inédits". *Byzantinische Forschungen*. 22, pp. 33-51.
2. Ben-Ari et al. 2011 Ben-Ari T, et al., "Plague and climate: Scales matter". *PLoS Pathog* 7(9). <https://journals.plos.org/plospathogens/article?id=10.1371/journal.ppat.1002160>. Last visited 9/17/2023.
3. Bruun 2007 Christer Bruun, "The Antonine plague and the 'third-century crisis'." In *Crises and the Roman Empire*, pp. 201-217. Leiden-Boston, Brill.
4. Campbell 2016 Bruce M. S. Campbell, *The Great transition: climate, disease and society in the late-medieval world*, Cambridge, Cambridge University Press.
5. Cantor 2015 Norman F. Cantor. *In the Wake of the Plague: The Black Death and the World It Made*. New York. Simon & Schuster Paperbacks.
6. Cassio Dione 2010 Cassio Dione, *Storia Romana*, vol. 8, libri 68-73, transl. Alessandro Stroppa, Milano, Rizzoli (Greek with Italian translation).
7. Ciocîltan 2012 Virgil Ciocîltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Leiden-Boston, Brill.
8. Di Cosmo-Pubblici 2022 Nicola Di Cosmo e Lorenzo Pubblici, *Venezia e i Mongoli. Commercio e diplomazia sulle vie della seta nel medioevo (secoli XIII-XV)*, Roma, Viella.
9. Litman-Litman 1973 Robert J. Littman, Maxwell L. Littman. "Galen and the Antonine plague." *The American Journal of Philology*. 94.3, pp. 243-55.
10. Matteo Villani 1995 Matteo Villani, *Cronica*. Con la continuazione di Filippo Villani. A cura di Giuseppe Porta, 2 voll., Parma, Guanda.
11. Morozzo Della Rocca 1962 Morozzo Della Rocca Raimondo, "Notizie da Caffa", in *Studi in onore di Amintore Fanfani*, a cura di Gino Barbieri, Milano, Giuffrè, pp. 267- 295.
12. Pubblici 2005 Lorenzo Pubblici, "Venezia e il mar d'Azov. Alcune considerazioni sulla Tana nel XIV secolo". *Archivio Storico Italiano*, CLXIII, pp. 435-83.
13. Pubblici 2017 Pubblici, Lorenzo, "Antagonism and Coexistence: Local Population and Western Merchants on Venetian Azov Sea in the 14th Century." In *Russia, Oriente slavo e Occidente europeo. Fratture e integrazioni nella storia e nella civiltà letteraria*, a cura di Claudia Pieralli, Claire Delaunay e Eugène Priadko, Firenze, Firenze University Press, pp. 25-47.
14. Pucci Donati 2023 *Ad viagium maris maioris. L'espansione dei traffici veneziani nel XIII e XIV secolo*, Udine, Forum.
15. Raoult et al. 2013 Didier Raoult, Nadjet Mouffok, Idir Bitam, Renaud Piarroux, and Michel Drancourt. "Plague: history and contemporary analysis." *Journal of Infection*. 66.1, pp. 18-26.
16. Rosen 2010 William Rosen, *Justinian's flea: plague, empire and the birth of Europe*. Random House, 2010.
17. Sarris 2020 Peter Sarris, "Viewpoint new approaches to the 'Plague of Justinian'." *Past & present*. 254, no. 1, pp. 315-46.

ҚАЗІРГІ ТАҢДА МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІ ДАМЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Білім саласындағы үлкен жетістіктер өткен ғасырға тән орасан зор әлеуметтік және ғылыми-технологиялық қайта құрулардың негізін қалады. Қазақстан Республикасында әлемдік қауымдастыққа қабылданған жалпыға бірдей білім беруді енгізудегі басты міндеті – мемлекеттік білім беру жүйесін әлемдік үлгіге сәйкес деңгейге шығару, бәсекеге қабілетті жастарды дайындау. Бұл жағдайда жалпы білім берудің мақсаты көп міндетті құзырлармен, шығармашылық әрекет тәжірибесімен қаруланған, бүгінгі өзгермелі жағдайларға бейім тұлғаны дамыту көзделіп отыр [1].

Қоғамдық даму барысында пайда көзі ретінде білім, инновация және оларды іс жүзінде қолдану тәсілдері көбірек болатындығы айқын көрінеді. Білімнің экономикалық дамуда негізгі позицияларды ала бастауы білім берудің қоғамдық өмір құрылымындағы орнын, оның білім мен экономика сияқты салаларының арақатынасын түбегейлі өзгертеді. Жаңа білім, ақпарат, дағдылар, дағдыларды игеру, оларды жаңарту мен дамытуға бағдарлауды бекіту экономикалық жүйенің негізгі сипаттамаларына айналады.

Қазіргі білім берудің негізгі тенденциясы - тікелей оқытуды жеке байланысқа біртіндеп ауыстыру. Негізгі дәрістер мен семинарлар, әрине, өзгеріссіз қала береді, бірақ оқу үрдісінің маңызды бөлігі белгілі бір тақырыптар немесе мәселелер бойынша оқытушылармен жеке консультациялар кезінде өтуі. Қазіргі білім берудің негізгі ерекшелігі ретінде оның диалогтық оқыту әдістемесін атауға болады, ол оқытудың әртүрлі тәсілдері мен әдістерінің қатар жүруінде көрінеді.

Музыкалық білім беруде ескінің бәрі бір кездері жаңа болғаны және бұрын инновациялық деп саналған әдістер мен құралдар дәстүрге айналғаны анық. Мысалы, XX ғасырдың 70-80 жылдарында жаңашыл болған Д.Б.Кабалевскийдің негізгі тұжырымдамалық идеялары бүгінде дәстүрге айналды. Ал, Б.В.Асафьевтің көптеген жылдар бұрын айтқан және сол кездегі музыкалық білім беру саласындағы реформаларды жүзеге асыруға бағытталған педагогикалық идеялары бүгінгі күнге дейін өзекті болып қала береді. Оларға сүйене отырып, мыналарды нақтылауға болады: Музыкалық білім беру үрдісі тек руханилықты, эстетикалық сананы және білім алушылардың көркемдік-шығармашылық тәрбиесін дамытуға ғана емес, сонымен қатар кәсіби ұтқырлық, ұйымдастырушылық дағдылар, еңбекқорлық, бастамашылық, табандылық, және т.б. сияқты жеке тұлғаның кәсіби және әлеуметтік маңызды қасиеттерін дамытуға ықпал етеді. Бұл бүгінгі таңда музыкалық білім беруде тарихи қалыптасқан дәстүрлер негізінде құзыреттілік көзқарастың заманауи идеялары мен кәсіби тұлғаның үздіксіз дамуының толығымен жүзеге асырылуының нақты дәлелі.

Музыкалық білім берудегі эстетикалық тәрбиенің негізгі міндеті мен мақсаты – студентті адамзаттың эстетикалық тәжірибесімен таныстыру: ежелгі өнер түрлеріне жақындату және ол арқылы студенттің ой -санасын адамзат мыңдаған жылдар бойы жасаған жалпы әлемдік шығармашылық өнерге бейімдеу, яғни оның санасын өнер арқылы өзгерту.

Студенттердің музыкалық тәрбиесі - бұл оның жеке басының дамуындағы ерекше рөлімен сипатталатын құбылыс. Музыкалық білім берудің заманауи бағдарламаларын талдай отырып, дәстүрлер мен инновациялардың үйлесімін байқауға болады. Бүгінде студенттерге бағытталған тұжырымдамалық тәсілдер қайта қаралып, музыкалық білім беруді ұйымдастырудың формалары, әдістері, технологиялары жетілдірілуде [2]. Осыған орай, жоғары оқу орнында жеке тұлғаға бағытталған, мультимедиялық, іс жүзіндегі тәжірибелік технологиялар мүмкіндігінің берілуі, бұл құзыреттілікке, сараланған тәсілге және музыкалық білімнің өзгерудегі жан- жақтылығын жүзеге асыруды қажет етеді.

Қоғамда мәдениет саласындағы жетекші бағыттардың бірі - халық этносының музыкалық- педагогикалық мұрасын дамыту және оны жас ұрпақты тәрбиелеу мен білім беруде шебер пайдалану. Музыкалық өнерді жеке тұлғаның құндылық әлемін қалыптастыру құралдарының бірі ретінде танудың басқа да себептері бар:

- біріншіден, музыка тыңдаушының эмоцияларын белгілі бір ойға бағыттайды және көңіл-күй мен сезімдерге қатты әсер етеді;

- екіншіден, ол адамның рухани әлемін, ондағы мейірімділік пен еркін ойлау сезімдерін дамытады;

- үшіншіден, музыкалық шығармалар жас ұрпақты адамзаттың рухани тәжірибесімен таныстырудың маңызды қадамы болып табылатын қоғамның жеке, адамгершілік - эстетикалық құндылықтарын шығармашылық тұрғыдан түсінуге көмектеседі;

- төртіншіден, музыка - рухани мәдениеттің сабақтастығы арналарының бірі болып табылады, әлеуметтік-мәдени, әсіресе көркемдік көзқарастар беріліп, сақталады, ұрпақтар арасындағы байланыс жүзеге асырылады;

- бесіншіден, музыка қазіргі уақытта ғылыми бағыттарда да сәтті қолданылады [3].

Музыкалық педагогика - бұл аспапта ойнауды, музыка тарихы мен теориясын оқытуды қамтитын сала. Педагогикалық білімнің ерекшелігі тек пәндік-кәсіби оқытып, ақпарат пен шеберлікті игерумен ғана емес, сонымен бірге студенттің әлеуетті мүмкіндіктерін дамытумен, студенттің өзіндік даму тұлға ретінде қалыптасу және жетілу үрдісімен байланысты болуы маңызды. Оқыту әдістерін даралау мәселесі бүгінде музыкалық білім беруші мұғалімнен психология, анатомия және физиология саласындағы іргелі білімді талап етеді. Сондықтан студентпен сабақ – бұл әр жолы жаңа шығармашылық міндет. Оның сәтті болуы қазіргі ғылымның жетістіктеріне негізделген педагогикалық ойсыз мүмкін емес. Оқу үрдісінің тиімділігін жақсарту жолдарын іздеуде кемшіліктерді жеңу бағытындағы есту қабілетін, ырғақты, есте сақтауды, жаңашылдық пен шығармашылық қиялды дамыту қажет.

Орындаушылықтағы негізгі қағида музыка мұғалімінің жеке кәсіби ұстанымын қалыптастыру және оның өз білімін жетілдіру мақсатында ынталандыруға бағытталуы қажет. Бастапқы музыкалық білімі жоқ студенттің музыкалық қабілеттерін дамытудың жаңа тәсілдерін табу мәселесінің өзектілігі тәжірибеге негізделген. Музыкалық қабілеттерді дамыту мәселесін шешуде студентке әсер етудің қосымша құралдарын табу қажеттілігі жиі көрінеді.

Музыкалық білім беру жүйесі модернизациялаудың үш маңызды аспектісін көрсетеді:

- жаңа білім беру стандарттары арқылы оқыту;

- сабақтан тыс жұмыстарды ұйымдастыру мәселесі;

- мұғалімнің жеке нәтижелерін қалыптастыруға бағытталған жаңа технологияларды игеру мәселесі.

Жаңа стандарттарды енгізу бойынша барлық негізгі жұмыс мұғалімнің мойнына түседі, оған барлық жаңа технологиялар мен әдістерді түсіну, сабақтың құрылымын қайта құру, зерттеу әдістері арқылы білім алушылардың қабілеттері мен білімдерін бағалауды үйрену, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі диагностикалау, педагогикалық тәжірибені жалпылау, салыстыру, салыстыру, графикалық талдау, жалпылау.

Музыкалық білім беру бойынша негізгі бағдарламаны игерудің нәтижелеріне тоқталсақ:

- музыканың адам өміріндегі рөлі;

- адамның рухани-адамгершілік дамуындағы музыканың рөлі туралы бастапқы түсініктердің қалыптасуы;

- заманауи музыкалық білім, мәдениет және өнер саласының мәселелері мен болашағы- музыкалық мәдениет негіздерін, оның ішінде туған өлкенің музыкалық мәдениеті арқылы қалыптастыру, музыкалық өнер мен музыкалық қызметке көркемдік талғам мен қызығушылықты дамыту;

- музыканы қабылдай білу және музыкалық шығармаға өз көзқарасын білдіру.

Тарихи құрылған және бүгінде классикалық музыкалық білім беру жүйесі «мектеп колледж – университет» көп сатылы құрылымды қамтиды. Бұл жүйе жан-жақты, сапалы, заманауи және заман ағымына сай дәстүрді жаңашылдықпен үйлестіреді. Мұндағы оқыту сабақтастық, өзара байланыс және байланыс құрылымдарын толықтыру принциптері негізінде құрылады. Бұл «Музыкалық өнер» саласы бойынша білікті мамандарды даярлау, дарынды студенттерді анықтау, жастардың музыкалық шығармашылығын қолдау мәселелерін шешуге толық ықпал етеді. Дегенмен, бүгінгі күні мәдениет пен өнер білім беру ордаларының дәстүрді сақтай отырып жұмыс істеуі үшін жаңа саяси, экономикалық және әлеуметтік-мәдени жағдайда музыкалық білім беруді жаңарту және дамыту мүмкіндіктерін іздеуіміз керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. - Астана, 2017.

2. Өстеміров К. Қазіргі педагогикалық технологиялар мен оқыту құралдары. – Алматы, 2007. – 144 б.

3. Музыкалық тәрбие әдістері және негізгі бағыттары. Дерек көзі:
<https://uzdikter.biz/ansabagi/muzika-jetekshisi-bidahmetova-elvira/muzikalik-tarbie-adisteri-janenegizgi-bagittari/>

ӘОЖ 598.115.33(574.1)

Жалмуханбетова А.Н.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДА *VIPERA RENARDI* (CHRISTOPH, 1861) ШЫҒЫС ДАЛА СҰР ЖЫЛАНЫНЫҢ ТАРАЛУЫ

Шығыс дала сұр жыланы *Vipera renardi* (Christoph, 1861) – сұр жыландар тұқымдасынан шыққан улы жыландардың бір түрі. Бұрын Оңтүстік Еуропада тұратын Батыс дала сұр жыланымен бірге *vipera ursinii* бірыңғай түрінің кіші түрі болып саналды. Сирек, қорғауды қажет ететін түрлер. Жылан улы, бірақ адамға қауіп төндірмейді. Ғылыми маңызы зор.

5 түршесінен Қазақстанда бары *V.u.renardi*. Шөлді аймақтардан (Үстірт, Қызылқұм, Бетпақдала, Мойынқұм) басқа Қазақстанның барлық жерінде таралған. Өртүрлі биотоптарда тіршілік етеді: өзен алаптарын, көл жағаларын және батпақтарды жақсы көреді. 8 ай белсенді. Жазда ымыртта және түнде тіршілік жасайды, басқа кездерде - күндіз өмір сүреді. Анасы 1-6 жылан туады. Жәндіктермен және майда омыртқалылармен қоректенеді. Улы. Кең таралған түр ретінде кейбір жерлерде мал шаруашылығына зиян келтіреді [3].

Бұл кішкентай жыланның денесінің ұзындығы 50 см-ден аспайды, ал құйрығы 7 см-ге жетеді [3]. Қазақстанда шығыс дала сұр жыланының денесінің ұзындығы шамамен 60 см, оның 7-9 см құйрығын құрайды [5]. Еділ-Жайық өзендерінің оңтүстігін сипаттай келе С.А.Чернов былай деп жазады: Мен бұл аудандардағыдай үлкен дала сұр жыландарын еш жерде кездестірмедім. Табылған барлық жыландардың шамамен 30% - ының ұзындығы 450-ден 564 мм-ге дейін..." [8]. Көз қарашығы тік. Тұмсықтың ұшы мен жоғарғы бүйір жиектері сүйір және көтеріңкі келеді. Басының алдыңғы бөлігі жоғарғы жағынан ұсақ қабыршақтармен жабылған, көзүстілік, маңдай және төбе қалқандары үнемі айқын байқалып тұрады. Жыландардың басқа түрлері сияқты көзінің айналасы үздіксіз қабыршақтармен қоршалған және еріннің жоғарғы сүйектеріне тимейді. Дала сұр жыланының танауы мұрын қалқанының жоғарғы бөлігінде емес, төменгі бөлігінде кесілгендігімен ерекшеленеді. Жыланның үстіңгі жағы сұр, қоңыр немесе зәйтүн түсті келеді. Денесінің жоғарғы жотасының бойымен қою ирек жолақ өтеді, ол кейде жеке бөліктерге немесе бөлек дақтарға бөлінеді. Жоғарғы және төменгі ерін қалқандарының ашық түсті қоңыр дақтары бар; дененің бүйірлеріндегі қара дақтар мойынының бойында қосылып, басының екі жағында екіге бөлінеді: бір жолақ көздің артқы жиегіне дейін созылады, екіншісі төбе қалқандарына қарай бағытталған. Жас сұр жыландардың түсі ересектермен бірдей, бірақ ересектеріне қарағанда ашық түсті боп келеді [9]. Аналықтары аталықтарынан ірілеу [6]. Толығымен қара түсті дала сұр жыландары өте сирек кездеседі [20].

Шығыс дала сұр жыланының жалпы географиялық таралу аймағына келетін болсақ, Шығыс Еуропаның, Орталық және Орта Азияның орманды-дала, дала, шөлейт және шөлді аймақтарын алып, батысында Румынияға дейін, шығысында - Алтай мен Жоңғарияға, солтүстігінде - Татарстанға, ал оңтүстігінде - Әзірбайжан, Кавказ және Орта Азияда Сырдарияның жоғарғы ағысына дейін жетеді [10]. Қазақстанда Маңғыстау, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан және Жамбыл облыстарында кездеспейді, яғни шөлді аймақтарды есептемегенде, Солтүстік-Шығыс Каспийден Алтайға дейінгі барлық жерде дерлік таралған. Ол сазды шөлейттер мен далаларда, сортанды шалғындарда, өзен жағалауларында, соның ішінде қамыс пен жыңғылдардың қаптап өскен жерлерінде, қопсытылған құмдарда, тұзды батпақтарда мекендейді. Ол қараусыз қалған алқаптарда, елді мекендерде кездеседі. Тауларда теңіз деңгейінен 500-900 м., ең үлкен биіктігі – теңіз деңгейінен 2000 м. биіктікке дейін көтеріледі [5].

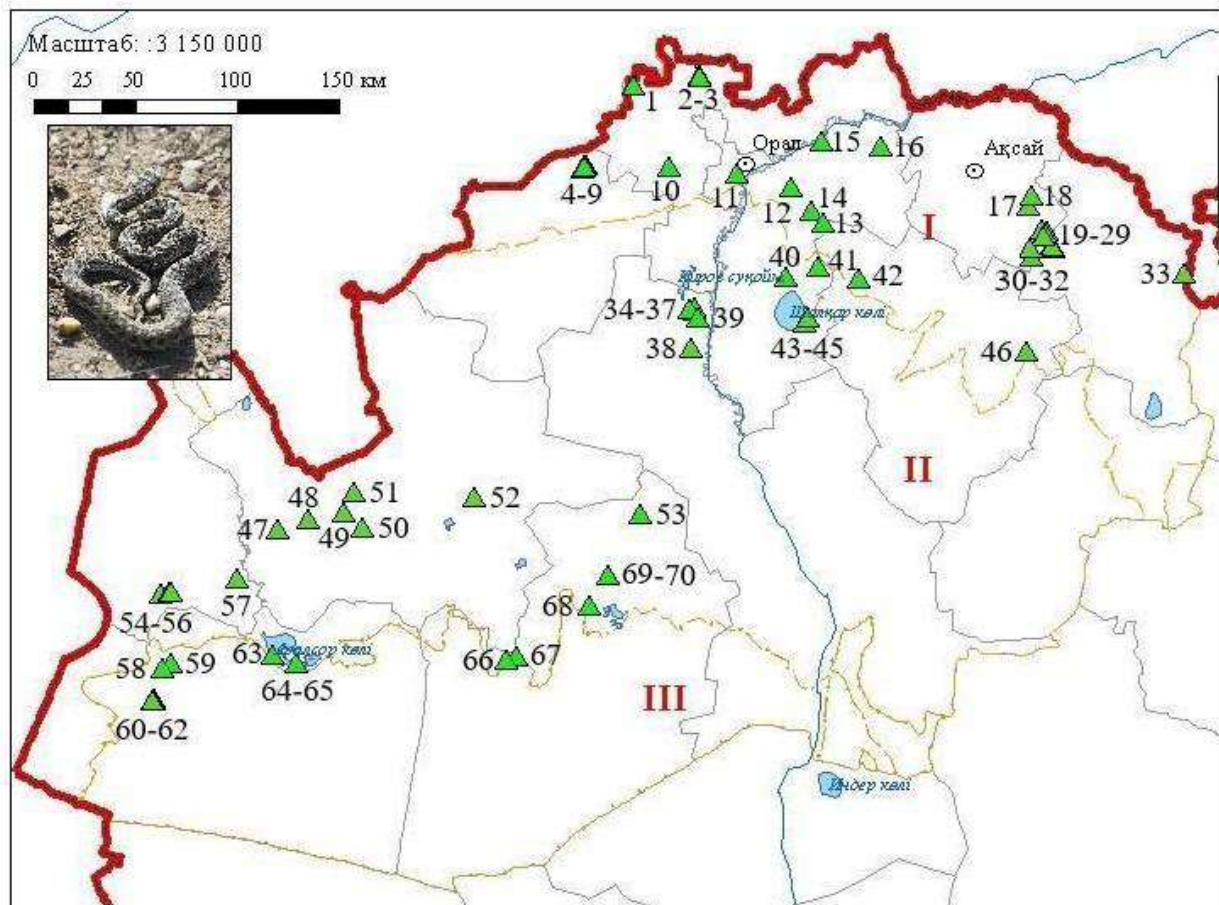
Ашық немесе қатты бұталы емес жерлерге жабысып, шамадан тыс ылғалды жерлерден аулақ бола отырып, төмен шөпті даланы жақсы көреді. Ол жазықтарда, соның ішінде тұзды батпақтар мен тақырларда тұрады, бірақ толық немесе ылғалды тұзды батпақтар айналып өтеді. Шығыста

тау бөктерінде және аласа тауларда бұл түр шатқалдарда теңіз деңгейінен 1200 м биіктікте кездеседі. Шығыс дала сұр жыланының биологиясының ерекшелігі кейбір аймақтарда ерекше байқалатын ошақтарының таралуында. Сонымен қатар, Қазақстандағы кейбір осындай ошақтар 60 жылдан астам уақыттан бері белгілі (Буланов, 1948; Карпенко, 1958, 1970; Фомина, 1966; Зима, 2011) [11]. Батыс Қазақстан аумағында шығыс дала сұр жыланының кездесулеріне тоқталсақ, БҚО-да түрдің таралуы негізінен ашық биотоптармен байланысты. БҚО-да дала аймағында Орал қаласы, Ақсай қаласы, Красноармейское кенті, Шалқар көлі, Қараоба өзені, Ақбұлақ, Березовка, Ақтау, Сантас, Сасай тауларында кездеседі. Шөлейтті аймақтардан Жәнібек ауылы, Аралсор көлінің, Казталовка, Көшім, Коловертное және Фокеево ауылдарының маңында, ал шөлді аймақтардан Хан Ордасы мен Қамыс-Самар көлдерінің маңында мекен етеді. [9] Шыңғырлау-Елек (Утва-Илек) сағасында дала сұр жыланы Березовка, Қараоба, Ақбұлақ, Шыңғырлау (Утва) дала өзендерінің аңғарларында, сондай-ақ Ақтау тауларының бор сілемдерінде кездеседі (Березовиков және т.б., 1992). Шалқар көлінің айналасында негізгі тіршілік ету ортасы Сантас (округтегі жыландардың ең көп кездесетін жері) және Сасай тұзды күмбездерінің беткейлерімен шектеседі, көбінесе көршілес аумақта және өзендер мен көлге құятын арқалықтардың жоғарғы ағысында қара жусан арасында байқалады. Еділ-Орал шөлейтті жазығында дала сұр жыланы негізінен қара жусанды қауымдастықтардың басым бөлігі бар суайрықты кешендерді мекендейді, олар азырақ шөпті ойпаңдарда (ойыстар, ойпаңдар) кездеседі [12].

Эльтон мен Басқұншақ көлдерінің айналасында бұл жыланның кездесулері далалық учаскелерде немесе бұталы өзен аңғарлары мен беткейлерінде таралған. (Параскив, Бутовский, 1960; Ходашова, 1960; Стрелецов және т. б., 2006). Өзен аралықтарының шығыс шекараларында (Кальмыково ауылының маңы) негізгі мекендеу орындары болып сазды жартылай шөлді жусанды және шөпті жусанды қауымдастықтар саналады; ол сондай-ақ құмды шөлейттерге тән келеді, бірақ ол сирек кездеседі (Окулова, 1963). Жайық-Ембі сағасында, әдетте, Ойыл, Сағыз және Ембі өзендерінің бойындағы аңғарлар мен жайылмаларды мекендейді: жағаларында, құрғақ ескі өзендер, сортаңды шалғындар, жағалаудағы қамыс және жыңғылдар өсетін жерлерде кездеседі. (Неручев, Васильев, 1987; Накаренко, Неручев, 2001). Манысай өзенінің жоғарғы ағысында, Ырғыз, Өлкейек және Торғай өзендерінің төменгі ағысында кездесетіні белгілі (Шилов, 1961) [12].

Шығыс дала сұр жыландары негізінен жайылма террасалар шегінде, яғни облыстың шөлейтті аймағының тек шеткі бөлігін мекендейді. Еділ-Жайық құмдарының батыс шегінде ол барлық жерде дерлік байқалады. Красный Яр төңірегінде негізгі тіршілік ету ортасы төбе аралық ойпаңдар болып табылады, дегенмен бұл құбылыстар қозғалмайтын құмды құмдарда және сортаңдарда да белгілі (Завьялов, Табачишин, 1998) [12]. БҚО-ның қиыр оңтүстік-батысында Жәнібек стационарының аумағында жазықаралық жазықта және көл қазаншұңқырларында 1970-ші жылдардың басынан бастап саны азайып, 1990-шы жылдардың аяғынан бастап сирек кездеседі, батыста және көл бассейндерінде тобылғы бұталарында жиі кездеседі [13]. Сонымен қатар, Жайық және Көшім өзендерінің су алабының солтүстік бөлігіндегі Бударино ауылының маңындағы кешенді далада ылғалды ойпаттарда тобылғы бұталарының арасында көп кездеседі [14]. Жайық өзенінің бойында кей жерлерде жиі кездеседі [8].

БҚО-ның ерекше қорғалатын аумағындағы түрлер тізімінде Еменжар және Шезін кешенді қаумалдарында, Қарашығанақ мемлекеттік серпартерінде, Селекционный мемлекеттік ботаникалық қаумалы кіреді [15]. Сонымен қатар Иркалиева Р.М. [15] 20 ғасырдың аяғында оның Ешкітау тауының мемлекеттік ландшафты табиғи ескерткішінде, Урдин геоботаникалық қорығының және басқа да қорғалатын табиғи аумақтардың аумағынан табылмағандығын айтады. Кейін бірінші (2010 ж.) және екінші (2012 ж.) Ресейлік және Қазақстандық бірлескен кешенді ғылыми экспедицияның П.С.Палластың маршруты бойынша 5 түрлі орыннан табылды [14,16,17]. Ахмеденов К.М., Абуова Р.С. [18] секілді ғалымдардың жүргізген экспедицияларының нәтижесінде табылған шығыс дала сұр жыланының олжалары Қазақстанның дала, шөл және шөлейт аймақтарындағы түр кездесулерінің тізімін кеңейтеді. 2018 жылы Қамыс- Самар аудандарында Жаңақала кентінен Қызылоба кентіне дейінгі елді мекендердің маңында дала жыланының шоғырланғандығын айтады.

1 Сурет - Шығыс дала сұр жыланының БҚО-да 2010-2019 жж. кездесу орындары [7].

1) БҚО, Бәйтерек ауданы, Таловая жырасындағы суқоймасы, N 51°33'37" E 50°35'35", 24 мамыр 2019 жыл; 2) БҚО, Бәйтерек ауданы, Погодаево ауылы, N 51°36'10.7" E 51°03'18.8", 3) N 51°36'31.3" E 51°03'32.8", 5 қазан 2019 жыл; 4) БҚО, Тасқала ауданы, Үлкен Ешкі тауы, N 51°12'18.8" E 50°15'07.8", 20 мамыр 2010 жыл; Боркин және басқалары (2011: 23, 2014: 89); 5) БҚО, Тасқала ауданы, Үлкен Ешкі тауы, N 51°12'32.7" E 50°14'39.4", 25 маусым 2019 жыл; 6) БҚО, Тасқала ауданы, Үлкен Ешкі тауының батыс беткейі, N 51°12'25.50" E 50°14'33.00", 7 маусым 2018 жыл; 7) БҚО, Тасқала ауданы, Үлкен Ешкі тауы, N 51°12'21.89" E 50°15'28.04", 7 маусым 2018 жыл; 8) БҚО, Тасқала ауданы, Үлкен Ешкі тауы, N 51°12'23.7" E 50°15'39.9", 25 маусым 2019 жыл; 9) БҚО, Тасқала ауданы, N 51°11'40.13" E 50°14'32.71", 7 маусым 2018 жыл; 10) БҚО, Бәйтерек ауданы, Переметное ауылы, N 51°12'13.20" E 50°50'41.87", 11 сәуір 2019 жыл; 11) БҚО, Бәйтерек ауданы, N 51°10'10.72" E 51°19'10.54"; 12) БҚО, Теректі ауданы, Новопавловка ауылы, N 51°6'31.00" E 51°42'10.01", 4 мамыр 2018 жыл; 13) БҚО, Теректі ауданы, Покатиловка ауылы, Ұзынкөл суқоймасы, N 51°00'15.4" E 51°50'52.9" 18 қыркүйек 2019 жыл; 14) БҚО, Сырым ауданы, 50°56'54.55" N 51°55'34.85" E; 15) БҚО, Теректі ауданы, Покатиловка ауылы, Ұзынкөл суқоймасы, N 51°06'27" E 51°53'00", 18 қыркүйек 2019 жыл; 16) БҚО, Теректі ауданы, Қабылтөбе ауылы, Жайық өз. жағасы, N 51°18'51.13" E 51°55'33.01", 28 қазан 2019 жыл; 17) БҚО, Теректі ауданы, Солянка өзені, Орал қаласынан шығысқа қарай, N 51°17'38.4" E 52°20'46.6", 18 мамыр 2010 жыл; 18) БҚО, Бөрілі ауданы, Ақбұлақ ауылынан 5 км шығысқа қарай, Миргородский қорықшасының карьермен шекарасында, N 51°00'33.16" E 53°22'09.75", 1

мамыр 2019 жыл; 19) БҚО, Бөрілі ауданы Ақбұлақ ауылынан 6 км солтүстік-шығысқа қарай (жолда автокөлікпен жанышылған), N 51°02'52.0" E 53°23'19.1", 1 мамыр 2019 жыл; 20) БҚО, Бөрілі ауданы, Ардақ ауылынан 16 км батысқа қарай, N 50°54'03.4" E 53°27'07.1", 7 тамыз 2019 жыл; 21) БҚО, Бөрілі ауданы, Ардақ ауылынан 15 км батысқа қарай, бұлақ маңы, N 50°53'21.4" E 53°29'00.8", 2 мамыр 2019 жыл; 22) БҚО, Бөрілі ауданы, Ардақ ауылынан 13 км батысқа қарай, N 50°52'51.4" E 53°28'41.7", 9 тамыз 2019 жыл; 23) БҚО, Бөрілі ауданы, Ардақ ауылынан 14 км батысқа қарай (жылан қабығы), N 50°52'09.5" E 53°27'44.5", 9 тамыз 2019 жыл.; 24) БҚО, Шыңғырлау ауданы, Ардақ ауылынан 13 км оңтүстік-батысқа қарай, N 50°49'57.0" E 53°31'32.3"; 25) N 50°49'11.6" E 53°31'10.7"; 26) N 50°49'10.6" E 53°31'22.8"; 27) N 50°49'06.5" E 53°31'25.6"; 28) N 50°49'05.9" E 53°31'27.1"; 29) N 50°49'01.1" E 53°31'18.7"; 30) N 50°49'32.5" E 53°30'59.1", 8 тамыз 2019 жыл; 31) БҚО, Бөрілі ауданы, Ақсу ауылынан 25 км оңтүстік-шығысқа қарай (жылан қабығы), N 50°49'19.2" E 53°21'50.0", 9 тамыз 2019 жыл; 32) БҚО, Бөрілі ауданы, Ақсу ауылынан 23 км оңтүстік-шығысқа қарай, N 50°49'05.9" E 53°21'57.4", 3 мамыр 2019 жыл; 33) БҚО, Бөрілі ауданы, Ақсу ауылынан 27 км оңтүсті-шығысқа қарай (жолда автокөлікпен жанышылған), N 50°47'02.4" E 53°21'46.3", 3 мамыр 2019 жыл; 34) БҚО, Шыңғырлау ауданы Ардақ ауылынан 60 км оңтүстік-шығысқа қарай, N 50°40'40.6" E 54°25'08.1", 12 тамыз 2019 жыл; 35) БҚО, Ақжайық ауданы, Киров суқоймасына баратын жол, N 50°34'9.07" E 50°59'11.94"; 36) N 50°34'50.98" E 51°01'5.41"; 37) N 50°34'50.22" E 51°01'42.07"; 38) N 50°34'50.00" E 51°01'44.05", 27 қыркүйек 2019 жыл; 39) БҚО, Ақжайық ауданы, Жалпақтал ауылынан 7 км солтүстікке қарай, N 50°23'55.3" E 51°00'03.7", 11 мамыр 2019 жыл; 40) БҚО, Ақжайық ауданы, Орал қаласынан оңтүстікке қарай, N 50°32'48.7" E 51°03'12.3", 19 мамыр 2010 жыл: Боркин және басқалары (2011: 20, 2014: 77); 41) БҚО, Теректі ауданы, Сантас тауы, N 50°42'43.2" E 51°39'43.7", 18 мамыр 2019 жыл; 42) БҚО, Теректі ауданы, Шолақ Аңқатыдан 700 м, Орал-Жымпиты жолынан 500 м, N 50°45'28.9" E 51°53'09.2", 24 маусым 2017 жыл; 43) БҚО, Теректі ауданы, Жымпиты ауылынан 64 км солтүстік-батысқа қарай (жылан қабығы), N 50°30'49.5" E 51°47'27.3"; 44) N 50°31'58.9" E 51°48'38.6"; 45) N 50°31'56.1" E 51°48'48.1"; 14 тамыз 2019 жыл; 46) БҚО, Сырым ауданы, Аралтөбе ауылынан 50 км шығысқа қарай (жолда автокөлікпен жанышылған), N 50°21'34.1" E 53°19'19.1", 4 мамыр 2019 жыл; 47) БҚО, Қазталов ауданы, Жәнібек ауылынан 100 км шығысқа қарай, N 49°33'40.5" E 48°11'18.1", 10 мамыр 2019 жыл; 48) БҚО, Қазталов ауданы, Нұрсай ауылынан 2 км солтүстік-шығысқа қарай, N 49°36'43.2" E 48°23'30.0", 10 мамыр 2019 жыл; 49) БҚО, Қазталов ауданы, Қазталов ауылынан 14 км оңтүстікке қарай, N 49°38'42.9" E 48°38'10.9", 10 мамыр 2019 жыл; 50) БҚО, Қазталов ауданы, Бостандық ауылынан 9 км оңтүстік- батысқа қарай, N 49°34'54.8" E 48°45'39.2", 10 мамыр 2019 жыл; 51) БҚО, Қазталов ауданы, Қазталов ауылынан 2 км оңтүстікке қарай, N 49°44'16.9" E 48°41'56.1", 10 мамыр 2019 жыл; 52) БҚО, Қазталов ауданы, Жалпақтал ауылынан 7 км солтүстікке қарай, N 49°43'57.0" E 49°30'58.5", 11 мамыр 2019 жыл; 53) БҚО, Жаңақала ауданы, N 49°39'45.0" E 50°39'26.1"; 54) БҚО, Жәнібек ауданы, Жәнібек ауылынан 45 км оңтүстік-шығысқа қарай, N 49°15'13.6" E 47°25'01.0"; 55) N 49°15'54.7" E 47°28'17.5"; 56) N 49°16'01.8" E 47°28'51.1", 10 мамыр 2019 жыл; 57) БҚО, Жәнібек ауданы, Жәнібек ауылынан 76 км шығысқа қарай, N 49°20'35.0" E 47°55'39.2", 10 мамыр 2019 жыл; 58) БҚО, Бөкей Орда ауданы, Хан Ордасы ауылы, N 48°55'52.00" E 47°27'11.00", 25 мамыр 2012 жыл: Боркин және басқалары (2014: 243 және 245); 59) БҚО, Бөкей Орда ауданы, Хан Ордасы ауылы, N 48°57'5.00" E 47°30'16.00", 25 мамыр 2012 жыл: Боркин және басқалары (2014: 247 және 248); 60) БҚО, Бөкей Орда ауданы, Хан Ордасы ауылынан 2 км солтүстік-батысқа қарай (жолда автокөлікпен жанышылған), N 48°47'13.5" E 47°23'33.9", 9 мамыр 2019 жыл; 61) БҚО, Бөкей Орда ауданы, N 48°47'38.5" E 47°24'20.59"; 62) N 48°46'57.3" E 47°24'8.82", 13 маусым 2018 жыл; 63) БҚО, Бөкей Орда ауданы, N 49°0'39.13" E 48°10'58.94"; 64) N 48°58'33.10" E 48°20'35.60"; 65) N 48°58'20.08" E 48°20'42.21", 12 маусым 2018 жыл; 66) БҚО, Жаңақала ауданы, N 49°00'36,6" E 49°45'34,2"; 67) БҚО, Жаңақала ауданы, Қаңбақты көлі, N 49°01'50.14" E 49°49'32.95", 20 сәуір 2010 жыл; 68) БҚО, Жаңақала ауданы, N 49°15'38.0" E 50°18'56.2"; 69) N 49°23'33,0" E 50°26'18,3", 70) N 49°23'33,2" E 50°26'18,7".

Қорытынды: Әдеби деректерден алынған нәтижелерді салыстыра отырып, Қазақстан аумағындағы дала сұр жыланы үшін ауқым айтарлықтай нақтыланғанын атап өтуге болады. БҚО-ның барлық үш табиғи аймағында дала сұр жыланының мекендейтіні атап өтілді: дала, шөлейт және шөл. Шығыс дала сұр жыланының өмір сүруіне қолайлы әр түрлі ландшафттарды біріктіретін басты белгі жыландар үшін көптеген мекендердің (микrokлиматтық градиент) болуын және олардың азық-түлік базасын дамыту жағдайларын қамтамасыз ететін микробиотоптардың жоғары әртүрлілігін қарастыруға болады. Әдеби деректер мен авторлық түпнұсқалық материалдарды талдау БҚО-дағы шығыс дала сұр жыланының популяциясының жай- күйі туралы түпкілікті қорытынды жасауға мүмкіндік бермейді, бірақ, әрине, бұл түрді қорғау және оны одан әрі зерттеу қажеттілігін көрсетеді. Бұл зерттеуді Қазақстан

Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (грант № АР19675960).

Әдебиеттер тізімі

1. Дебело П.В., Чибилёв А.А. Амфибии и рептилии урало-Каспийского региона/ Дебело П.В., Чибилёв А.А. Серия: Природное разнообразие Урало-Каспийского региона. Т. III - екатеринбург: РИО УрО РАН, 2013. - 400 с.
2. Аскарлова М.А. Биогеография Казахстана: учебное пособие для вузов / М.А. Аскарлова, А.А. Науменко. - Алматы: Казак университеті, 2018. - 192
3. Беркинбай О. және т.б. Қазақстан биоресурстары: жануарлар әлемі: Оқулық /О. Беркинбай, Г. С. Шабдарбаева, М. Д. Хусаинов, М. Т. Акоев/ Жалпы ред. басқ., акад. О. Беркинбай. Алматы, 2013. 564-бет
4. Основы зоологии и зоогеографии: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений / Г. М. Абдурахманов, И. К. Лопатин, Ш. И. Исмаилов. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 496
5. Чирикова М. А., Казенас В. Л. Амфибии и Рептилии. Серия «Животные Казахстана в фотографиях». - Алматы, 2015. - 135 с
6. Дәуітбаева К.Ә.т.б. Жануарлар алуан түрлілігі. 1 және 2-бөлімдер. Жоғарғы оқу орындарына арналған оқулық. / К.Ә.Дәуітбаева, Б.С.Есжанов, Н.С.Сапарғалиева, С.Т.Нұртазин – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. – 712б.
7. Назарова Г.А. БҚО-да қосмекенділер мен бауырымен жорғалаушылардың географиялық таралуы: «бМ011600- География» мам. бойынша пед.ғыл.маг.акад.дәр. алуға магистрлік диссертация.- Орал,2020. -124 б.
8. Чернов С. А. Эколого-фаунистический обзор пресмыкающихся юга междуречья Волга - Урал // Труды ЗИН АН СССР, 1954. - Т. 16. - С. 137-138.
9. Киреев В.А. Земноводные и пресмыкающиеся.-Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1983.- 121с.
10. Бакиев А. Г., Гаранин В. И., Павлов А. В. и др. Восточная степная гадюка *Vipera renardi* (Reptilia, Viperidae) в Волжском бассейне: материалы по биологии, экологии и токсинологии // Самарская Лука. - 2008. - Т. 17.- № 4(26). - С.817-845.
11. Зима Ю. А., Федоренко В. А. Распространение змей семейства гадюковых Viperidae в Казахстане и моделирование их потенциальных ареалов // Принципы экологии. 2022. № 1. С. 16–46
12. Дебело П.В., Чибилёв А.А. Амфибии и рептилии Урало-Каспийского региона / П.В. Дебело, А.А. Чибилёв. Серия: Природное разнообразие Урало-Каспийского региона. Т. III. - Екатеринбург: РИО УрО РАН, 2013. - 400 с.
13. Животные глинистой полупустыни Заволжья (конспекты фаун и экологические характеристики).- Москва: Товарищество научных изданий КМК.-2009.-164 с.
14. Боркин Л. Я., Ганнибал Б. К., Голубев А. В. Дорогами Петра Симона Палласа (по западу Казахстана). Санкт-Петербург — 2014. - Уральск: «Евразийский союз учёных», 310
15. Иркалиева Р. М. Животный мир // Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области. - Уральск: Зап. Каз. гуман. ун-т им. А.С. Пушкина.- 1998.- С. 48.
16. Боркин Л. Я., Литвинчук С. Н. Герпетологические исследования на западе Казахстана: П. С. Паллас и современность // Природа западного Казахстана и Пётр Симон Паллас (полевые исследования 2012 го-да). - Санкт-Петербург: «Европейский Дом». - С. 53-79.
17. Боркин Л. Я., Ганнибал Б. К., Голубев А. В. По маршрутам экспедиций XVIII века петербургского академика П. С. Палласа (Совместная российско-казахстанская комплексная научно-историческая экспедиция по Западному Казахстану, 15 мая - 4 июня 2010 года). Санкт-Петербург: Общественный фонд «Евразийский союз учёных» и Санкт-Петербургский союз учёных. - 2011. - 48 с.
18. Ахмеденов К. М., Абуова Р. С. Распространение восточной степной гадюки *Vipera renardi* (Reptilia, Viperidae) в Западно-Казахстанской области // Карантинные и зоонозные инфекции в Казахстане. Алматы, 2018. № 1–2 (36–37). С. 110–117.
19. Гвоздев Е.В. Позвоночные животные Казахстана: Справочник для вузов и школ. А.Ф.Ковшарь, В.А.Ковшарь, Ю.А. Грачев, С.Р. Тимирханов, Т.Н. Дуйсебаев. – Алматы: Атамұра,

2013. – 312с.

20. Банников А.Г., Даревский И.С., Ищенко В.Г., Рустамов А.К., Щербак Н.Н. Определитель земноводных и пресмыкающихся 0-62 фауны СССР. Учеб. пособие для студентов бпол. специальностей пед. ин-тов. М., «Просвещение», 1977.

УДК 598.115.33"1768"(574.1)

Габдушева Г.С.

Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова,
г.Уральск,Казахстан

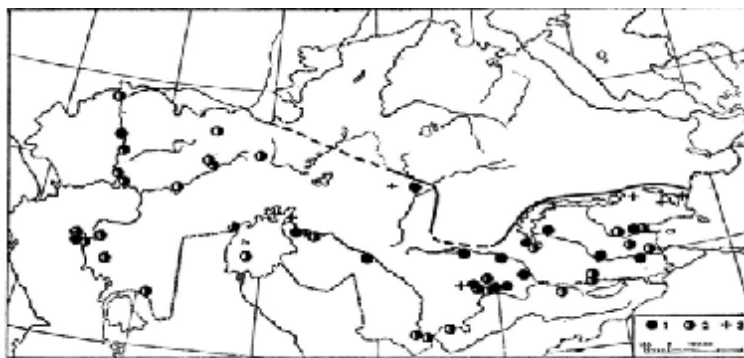
ОБЗОР НАХОДОК ВОДЯНОГО УЖА *NATRIX TESSELLATA* (LAURENTI, 1768) В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ.

Первые научные (в современном смысле) батрахо- и герпетологические данные по региону появились в результате экспедиционных исследований оренбургских и астраханских отрядов, организованных Академией наук. Одним из многих был П. С. Паллас [6].

П. С. Паллас детальное изучение природы бывшего Оренбургского края начал в июне 1769 г. на пути вдоль Самарской укрепленной линии к Оренбургу. Здесь водилось много водяных змей (*Coluber hudsoni et sculatus*). Возвратившись в г. Уральск, он обследовал его окрестности (06-17.09), а затем через Чернореченскую и Разсыпную станицы отправился в Уфу [6]. В 1814 г. в своей итоговой сводке «Zoographia Rosso- Asiatica» П. С. Паллас (Pallas,) указал 16 видов амфибий и рептилий, обитающих в Волго-Уральском междуречье. Среди них два вида земноводных, а также 14 видов пресмыкающихся, в том числе *Coluber hydrus* Pallas, 1771 (водяной уж) [6].

Водяной уж *Natrix tessellata* (Laurenti, 1768) согласно литературным сведениям, распространен от Юго-Западной Франции, Долины Рейна и восточной части Северной Африки на западе через Центральную в Южную Европу, Малую, Переднюю и Среднюю Азию до Персидского залива и, возможно, берегов Аравийского моря на юге и до Афганистана, Западного Пакистана, Северо-Западной Индии и Западного Китая на востоке. Также встречается в Молдавии, на юге Украины и Поволжья, на Кавказе, в республиках Средней Азии и в Казахстане [1,2]. Данные о встречах водяного ужа в Казахстане, наиболее близких к настоящему времени, опубликовал К. П. Параскив.

«Распространение водяного ужа от Франции на западе до Джунгарии и Кашгарии на востоке. Северная граница проходит по 49-53° с. ш., южная - через Северную Африку, Палестину, северный берег Персидского залива и Северо-Западную Индию. В Казахстане северная граница распространения определяется следующими находениями: р. Чаган близ Уральска и у Актюбинска (Северцов, ЗИН), Мугоджары, у г. Алабас (Полежаев, ЛГУ), Джезказганское водохранилище (КазЗИН), к северу от Карсакпая (Чельцов-Бебутов, 1953). Далее к востоку встречается по озеру Балхаш, где на западном и южном берегах найден многими исследователями. Отсюда граница проходит к р. Лепсы, Тентеку и к Алакулю (Шнитников, 1928). К югу от указанной границы встречается повсюду и во многих местах (берега Мангышлака, водоемы Южных Кызыл-Кумов, Чу, Курагаты и др.) многочислен (рисунок 1) [8].

Карта 56. Распространение водяного ужа *Natrix tessellata* Laurenti в Казахстане. 1. Экземпляры коллекции Института зоологии АН КазССР. 2. Экземпляры других коллекций. 3. Литературные данные.

Рисунок 1- Распространение водяного ужа (*Natrix tessellata*) в Казахстане [8]

Водяной уж всегда обитает около водоемов. Минерализация воды для водяного ужа, в отличие от обыкновенного ужа, не имеет значения - он обитает по берегам как сильно засоленных водоемов, так и пресных. На побережье Каспийского моря обитает на каменистых участках, реже его можно встретить на песчано-галечниковой прибрежной полосе, поросшей кустами солянок. Часто уплывает на значительное расстояние от берега как в реках и озерах, так и в морях. В глубине Мангышлака редок, но встречается у дождевых ям в Актау [8].

Водяной уж широко распространен во всех четырех областях Западного Казахстана. Водяные ужи придерживаются пресноводных водоемов. В Мангистауской области водяной уж обитает на побережье Каспийского моря. [5].

В публикации Дуйсебаева Татьяна Николаевна «Новые находки амфибий и рептилий в Приаралье и сопредельных районах Казахстана» о находках водяного ужа:

В Западном Казахстане водяной уж распространен на севере до государственной границы с Россией. Восточнее, согласно известным сведениям (Чельцов- Бебутов, 1953; Параскив, 1956; Банников и др., 1977; Брушко, Кубыкин, 1988; Кубыкин, Брушко, 1989), северная граница определяется линией: г. Актюбинск (50°15' с.ш.) – горы Мугоджары. Однако малочисленность находок вида в Центральном Казахстане позволяют проводить северную границу в обрисованном районе в большей степени гипотетически [11].

В ходе исследований, высокая плотность ужей была отмечена 21 мая 2002 г. в ур. Жаркамыс нижнего течения р. Тургай (48°41' с.ш.; 62°16' в.д.). Это подтверждает данные Р.А. Кубыкина и З.К. Брушко (1989) о том, что змея является обычным видом для Иргиз- Тургайского бассейна, хотя предыдущими исследователями водяной уж здесь найден не был (Динесман, 1953; Параскив, 1956). Р.А. Кубыкин и З.К. Брушко (1989) указывали, что ближайшие к тургайским находки *N. tessellata* лежат в 300 км западнее – на р. Эмба (Кубыкин, Брушко, 1989). Однако, Е.Н. Гниденко и Д.В. Малахов во второй половине августа - начале сентября 2002 г. зарегистрировали несколько встреч водяного ужа в западных отрогах гор Улытау, что соответствует примерно 200-230 км ENE известных тургайских находок. Три взрослые особи (из которых была измерена только самка: L+Lcd=75.0+17.0 мм), были встречены во второй половине дня (13:30-17:30) в окрестностях зимовки Кушек (р. Жыланшик), расположенной северо- западнее пос. Рахмет в западных предгорьях возвышенности Жыланшиктурме (49°17' с.ш.; 65°13' в.д.). Три другие находки, в т.ч. одной особи, были сделаны несколько северо-западнее (49°20' с.ш.; 65°04' в.д.). Встречи водяного ужа в западных предгорьях Улытау отодвигают границу распространения вида в Центральном Казахстане на 50- 100 км севернее установленной ранее [11].

Для Мугоджар к находке змеи у пос. Алабас, указанной еще К.П. Параскивом (1956: сборы Полежаева), добавлена встреча *N. tessellata* 29 мая 2003 г. в окрестностях пос. Шахты (48°25' с.ш., 58°43' в.д.), лежащего в 20 км южнее пос. Алабас [11].

О распространении водяного ужа в публикации Дуйсебаева Т. Н., Чирикова М. А., Зима Ю. А., Белялов О. В., Коваленко А. В. «Новые данные о распространении амфибий и рептилий в Казахстане: обзор по первому десятилетию 21 века» сообщается следующее: «Несколько встреч ужей в западных отрогах гор Улытау (западные предгорья возвышенности Жыланшиктурме), зарегистрированных 31 августа и 1 сентября 2002 г. Е.Н. Гниденко и Д. В. Малаховым, подтвердили старые данные К. П. Параскива (1956) о прохождении в этом районе северной границы вида примерно по широтам 49°10' – 49°20'N. Высокая численность водяного ужа была зафиксирована на побережье Каспийского моря, в санитарно- защитной зоне нефтяного месторождения «Каражанбас» на п-ве Бузачи. Плотные поселения вида, как показало обследование, тянутся по всему берегу, где расположена насыпная дамба. На крупно-каменистых склонах дамбы и в тростниках у берега на протяжении нескольких километров встречалось до 20-25 ужей на каждые 100 м маршрута при полосе обзора в 5 м. Сообщения о высокой плотности водяного ужа в Казахстанской части восточного побережья Каспийского моря встречались в работах ранних исследователей (Карелин, 1883; Остроумов, 1889) и неоднократно поступали от коллег, но без конкретного количественного выражения. Высокая численность водяных ужей отмечалась для побережья Каспийского моря на территории Туркмении» [7].

Водяной уж обитает по долинам рек Волга, Самара, Урал, Илек, Эмба, в Волжско-Уральском и Урало-Эмбенском междуречьях, Мугоджарах, Северном Устюрте, побережье Каспийского моря, Северном Приаралье и на побережье Аральского моря. Его конкретные местонахождения известны в 2 (18,2% из 11) ландшафтных районах лесостепной зоны, 16 (23,2% из 69) степной, 8 (25,0% из 32) полупустынной и 15 (34,9% из 43) пустынной зоны (табл. 1) [3].

Таблица 1- Распространение водного ужа [3]

Зона	Провинция	Район	№ точки	Местонахождение	Источник информации
Полупустынная	XIII	88		Западно-Казахстанская область низ. р. Б. Узень окр. п. Круглый	Параскив, Бутовский, 1960
		91			
	XV	96	22	Актюбинская область дол. р. Эмба р. Маннесай р. Шаган овр. Курсай	Неручев, Васильев, 1978; Чернов, 1954; Шилов, 1961
		97	23		
		100	24		
XVI	101	25 26	оз. Ащеколь горы Мугоджары окр. П. Алабас п. Шахты		
XIX	110 111 112	27 28 29	ср. теч. р. Тургай р. Жиланшик, зим. Кушек р. Тургай		
Пустынная	XX	114	30 31	Астраханская область ст. Досанг, п. Замьяны окр. г. Красный Яр Гурьевская область окр. п. Ганюшкино Западно- Казахстанская область окр. п. Харькино окр. п. Калмыково	Бобров, 1985; Завьялов, Табачишин, 1998 Накаренко, 2003 Параскив, Бутовский, 1960; Чернов, 1954; Окулова, 1963
			32		
		124	33		
	XXI	126	34	Гурьевская область окр. ст. Исатай окр. п. Жилая Коса берег Каспия ур. Терен-Узек окр. п. Аккистау окр. г. Гурьев; бкм к сев г. Гурьев окр. п. Дамба канал Зарослый, прот.	Сараев, Пестов, 2010; Неручев; Васильев, 1979; Сараев, Пестов, 2010; Гисцов; Березовиков, 1995
127		65			
129		36			
132		37			
			38		
				Сокол, п-ов Пешкой	
	XXII	133	39	окр. п. Индерборский оз. Индер р. Уил, п. Коныстану дол. р. Эмба ур. Кызыл-Жар ур. Кой-Сарай ур. Дюсеке р. Эмба, ур. Жанбике ур. Торенан ур. Бали ур. Шолькара горы Жельтау	Чернов, 1954 Сараев, Пестов, 2010 Неручев, Васильев, 1978; Сараев, Пестов, 2010; Накаренко, 2003; Шилов, 1961
135		40			
136		41			
137		42			
138		43 44			
139		45			

XXIV	146	46	Ур. Донгузтау	
XXVI	154	47	Приаральские Каракумы окр. п.	Обачев и др, 1973 Динесман,
	155	48	Куланды	1953
		49	п-ов Кара- Тюп оз. Камышлыбаш	
		50	окр. п. Раим р. Сырдарья	Дуйсебаева, 2005

Встречается этот уж и на побережье Каспия, где его можно наблюдать как на песчано-галечниковой прибрежной полосе с зарослями солянок, так и на каменистых участках. Сходных мест придерживается он и на побережье Аральского моря (Параскив, 1956) [3].

Последние данные о находках водяного ужа можно встретить в публикации Назаровой Г. А. (2020) [19]. В ЗКО по результатам полевых исследований в 2010-2019 гг. зарегистрировано 10 мест встреч водяного ужа. Данный вид змей встречается во всех природных зонах области. В том числе крайняя северная точка встречи - Теректинский район река Рубежка, по реке Урал в 35 км от Уральска (N 51°25'27.7" E 51°56'48.9"), а крайняя южная точка встречи- озеро Шертекен, Жангалинского района (N 49°11'58.7" E 50°19'08.5") [19].

Места встречи водяного ужа *Natrix tessellata* (Laurenti, 1768) в 2010-2019 гг.:

- 1) ЗКО, Теректинский район, река Рубежка, вверх по реке Урал 35 км от г. Уральска, (N 51°25'27.7" E 51°56'48.9"), май 2010 года [34-36, с. 157];
- 2) ЗКО, Байтерекский район, с. Богатск, (N 50°39'980" E 51°06'241"), два придорожных пруда, старый канал на пастбище, 20 мая 2010 года;
- 3) ЗКО, Бурлинский район, в 23 км к юго- востоку от села Аксу, палаточная гора, (N 50°49'19.9" E 53°21'32.2"), 3 мая 2019 года;
- 4) ЗКО, Чингирлауский район, в 22 км юго-западнее села Ардак (олиг), (N 50°45'38.9" E 53°26'59.0"), 9 августа 2019 года;
- 5) ЗКО, Чингирлауский район, в 38 км юго-восточнее села Ардак, (N 50°36'51.8" E 53°59'15.1"), 9 августа 2019 года;
- 6) ЗКО, Чингирлауский район, в 22 км юго-западнее села Ардак (жодна), (N 50°41'46.9" E 53°32'25.0"), 9 августа 2019 года;
- 7) ЗКО, Шынгырлауский район, в 52 км от села Ардак, (N 50°36'22.9 "E 54°14'58.5"), 11 августа 2019 года;
- 8) ЗКО, Чингирлауский район, в 56 км юго- восточнее села Ардак, (N 50°33'00.3" E 54°12 ' 28.6"), 10 августа 2019 года;
- 9) ЗКО, Жангалинский район, озеро Шертекен, (N 50°21'34.1" E 53°19'19.1"), в 50 км восточнее села Аралтобе Сырымского района, (N 50 ° 21 '34.1" E 53 ° 19 '19.1"), 4 мая 2019 года;
- 10) ЗКО, Жангалинский район, озеро Шертекен, (N 49°11'58.7" E 50°19'08.5"), 25 июля 2019 года, Киреева А. С.(рисунок 2) [19].

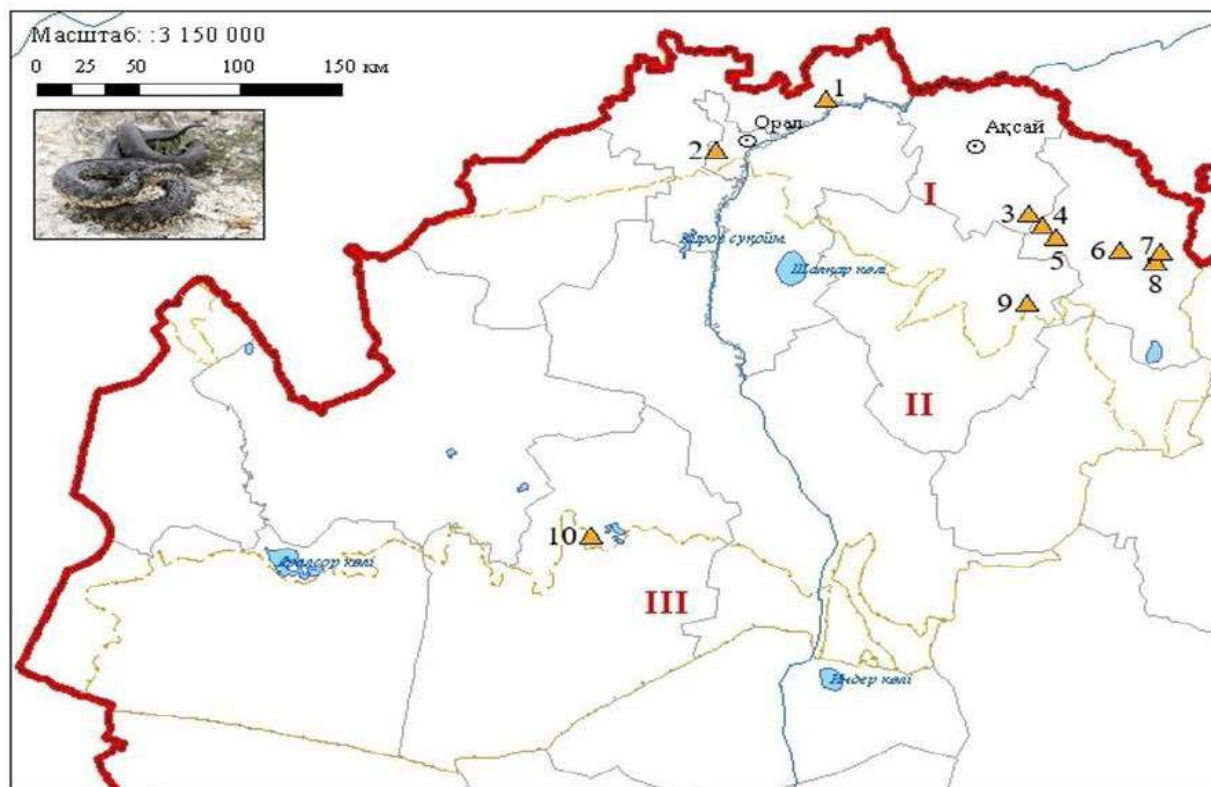

Рисунок 2- Распространение водяного ужа в Западном Казахстане [19]

Заключение: Проведен обзор находок водяного ужа в Западном Казахстане. В Казахстане водяной уж известен по встречам с 1769 г. на территории современной Западно-Казахстанской области. В настоящее время является наиболее распространенным видом во всех четырех областях Западного Казахстана

Данное исследование было реализовано при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19675960).

Список литературы

1. Ананьева Н.Б., Орлов Н.Л., Халиков Р.Г., Даревский И.С., Рябов С.А., Барабанов А.В. Атлас пресмыкающихся Северной Евразии (таксономическое разнообразие, географическое распространение и природоохранный статус). ЗИН РАН. СПб, 2004. 232 с.
2. Банников А., Даревский И. и др. Определитель земноводных и пресмыкающихся СССР. — М.: Просвещение, 1977. — С. 250—255.
3. Параскив К.П. Пресмыкающиеся Казахстана. Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР, 1956. 228 с.
8. Потто В.А. Из путевых заметок по степи. II. От Илека до Уила // Военный сборник. 1877. № 11. С. 154-172.
3. Дебело П.В., Чибилёв А.А. Амфибии и рептилии Урало-Каспийского региона / Сер.: Природное разнообразие Урало-Каспийского региона. Т. III. Екатеринбург: РИО УрО РАН, 2013. 400 с.

4. Дубровский Ю.А. Новые находки рептилий в степях Казахстана // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологический. 1967. Т. 72, вып. 1. С. 146-147.
5. Ахмеденов К.М., Бакиев А.Г., Кленина А.А. Батыс Қазақстан жыландары = Змеи Западного Казахстана / К.М. Ахмеденов, А.Г. Бакиев., А.А. Кленина.-Орал, 2023.- 52 б.
6. Природа Западного Казахстана и Петр Симон Паллас (полевые исследования 2012 года). Под редакцией Л. Я. Боркина и А. В. Голубева. - Санкт-Петербург - Издательство «Европейский Дом». - 2015. - 84 с
7. Дуйсебаева Т.Н., Чирикова М.А., Зима Ю.А., Белялов О.В., Коваленко А.В. Новые данные о распространении амфибий и рептилий в Казахстане: обзор по первому десятилетию 21 века // Герпетологические исследования в Казахстане и сопредельных странах. Алматы, 2010. С. 84-99.
8. К. П. Параскив. Пресмыкающиеся Казахстана// Издательство академии, наук Казахской ССР. Алма-Ата, 1956. 228 с.
9. Параскив К. П., Бутовский П. И. О фауне земноводных и пресмыкающихся Западного Казахстана//Тр. Ин-та зоол. АН КазССР, 1960. Т. 13. С. 148-159.
10. Чельцов-Бebutov А. М. Наблюдения над пресмыкающимися Центрального Казахстана на маршруте пос. Джулек - г. Атбасар//Труды ин-та географии АН СССР, 1953. Вып. 54. С. 423-434.
11. Дуйсебаева Т.Н. Новые находки амфибий и рептилий в Приаралье и сопредельных районах Казахстана Часть II. Змеи (Reptilia: Squamata: Serpentes)//Selevinia. 2005. С. 49 – 56.
12. Кубыкин Р. А., Брушко З. К. Новые сведения по распространению пресмыкающихся в Казахстане // Бюлл. МОИП. Отд. биол., 1989. Т. 94, вып. 3. С. 32-36.
13. Шилов М. Н. Заметки о некоторых рептилиях Северного Приаралья//Тр. Ин-та зоологии АН КазССР, 1961. Т. 15. С. 170-176.
14. Неручев В. В., Васильев Н. Ф. Фауна рептилий (Reptilia) Северо-Восточного Прикаспия//Вестник зоологии, 1978. No 6. С. 36-41.
15. Гладкова Н.А., Михеева А.В. Жизнь животных: в 6-ти томах. М.: Просвещение. 1970. - 428 с.
16. Позвоночные животные Казахстана: Справочник для вузов и школ. А.Ф. Ковшарь, В.А. Ковшарь, Ю.А. Грачев, С.Р. Тимирханов, Т.Н. Дуйсебаева. -Алматы: Атамұра, 2013. - 312 с.
17. Ахмеденов К.М. Батыс Қазақстан облысының жыландары: жыландарды сақтай отырып- табиғатты сақтаймыз. – Орал, 2022. -33 б.
18. Беркинбай О. және т.б. Қазақстан биоресурстары: жануарлар әлемі: Оқулық /О. Беркинбай, Г. С. Шабдарбаева, М. Д. Хусаинов, М. Т. Акоев/ Жалпы ред. басқ. акад. О. Беркинбай. Алматы, 2013. 564-бет.
19. Назарова Г.А. БҚО-да қосмекенділер мен бауырымен жорғалаушылардың географиялық таралуы: «БМ011600- География» мам. бойынша пед.ғыл.маг.акад.дәр. алуға магистрлік диссертация.- Орал,2020. -124 б.

ӘОЖ 76

Анесова А.С

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан

НЕЙРОГРАФИКА-ӘДІСІНІҢ ПРИНЦИПТЕРІ МЕН МӘНІ

Әр адам белгілі бір белеске келгенде өзгерісті қалайды. Таптаурын өмірден жалығады. Сіздің өмірдегі өзгерістер қалай орындалып жатыр? Мақсатқа нендей жолмен жетіп жатырсыз? Ұсынса қол жетпейтін армандар неге орындалмай қалды? Неге кей адамның арманы, ойы, тілегі жылдам орындалады, ал кей адам бір нүктеде тұра береді? Бұның себебі бар ма, жоқ па? Осы сұрақтар мазаласа, мархабат! Бұл мақала сізге арналады.

Адамдар күнделікті әрекеттерін қайталай береді. Бейсаналы түрде қайталайтын көп дағдымыз бар. Мұның барлығы өзіміздің яки өзгенің сіңірген әдеттерінің салдары, әрине, оның пайдалысы

әлдеқайда көп: тоқ ұруы мүмкін, қайнақ су ыстық, үй тапсырмасын орындамасаң, екі аласың дегендей. Мұндай шаблондар мида толып тұр. Әр шаблон – мидағы нейрондар байланысын тудыратын код. Шаблонды көбірек қолданған сайын, нейронның байланысы беки түседі. Адам есейгенше мида өте үлкен нейронды тор құралады. Көзге көрінбейтін ғаламтордың сызбасы іспетті. Адам әлденені қалағанда, қажет ақпаратты сол нейронды тордан алады.

Соңғы жылдары миды басқарудың сан алуан тәсілдері туралы біліп жатырмыз. Сана мен түпсананың байланысы неде екенін ашып айтатын коучтар көп. Адам ойын өзгерту арқылы тұтас өмірін өзгертіп жіберетінін де көзбен көріп, күнделікті куә боп жүрміз. Таңғаларлық жағдай емес. Миды дамыту арқылы адам өзін жетілдіреді екен. Оны кезінде IQ тестті ойлап тапқан Альфред Бине мен Жан Пиажеден бастап, бүгінгі психолог ғалымдардың дені айтып келеді. Визуал, аудиал, кинестетиктердің әлемді тануы әр түрлі болатындығы секілді, бүгінде солардың бәріне ортақ ерекше тәсіл бар. Ол нейрографика.

Кезінде әр түрлі заттың суретін салу арқылы Леонардо да Винчидің зейін қою тәсілін жасап кеткені мәлім. Мәселен, «шаршасаң – гүлдің суретін сал; көңілсіз болсаң – кемпірқосақтың суретін сал; қатты уайымдасаң – ою-өрнек сал; күдерің үзілсе – жолдың суретін сал; мақсатыңды айқандағың келсе – тордың, нысананың суретін сал» дегендей. Осылай жалғаса береді. Қазіргі таңда сурет сала отырып миды дамытудың жаңа тәсілі кең таралып жатыр. Нейрографика деген не? Жаңаша ойлауды үйрететін графикалық тәсіл. Өз болмысыңды сурет сала отырып трансформациялау. Ой өзгермей жатса, онда нейрографика сізді ойды өзгертудің баяу жолына түсіреді. Суретті саласыз да, ұмытып кетесіз. Бірақ ол миға тікелей әсер етеді. Сурет ішкі әлемді құбылтады. Қатып қалған шеменді жібітетін, қозғалмайтын миды сілкіп алатын үдеріс. Түйткілді үндеместен тану, ұғынудың жолы. Әр адам өзінің ішкі халын сурет арқылы көрсетеді. Бір сөзбен айтсақ, нейрографика деген жаңа өмірге жетелейтін көлік іспетті. Бірақ адам бұл көлікті өз ойымен жасайды.

Нейрографикада шектеу жоқ. Сызықтарды құбылту арқылы қатып тұрған ой тіріледі. Адам түсінуге тиісті басты ереже, нейрографикадағы сызық жай кесінді емес, ол шектелмейтін сызық. Ақ параққа сыйғанша сызық сызып шығуға болады. Адам кинестетиканы қосқанда, яғни қолмен бірдеңе істегенде ми қозғалысқа түседі. Сурет салу арқылы адам өзінің ойы мен арманын тірілтеді. Ойы мен арманын өмірге айналдыру үшін трансформациялайды. Өйткені, әр сурет адамның ойы. Себебі, әр сызық адамның нейрондық кодтарынан құралады. Сызықтарды қосу арқылы адам өзі қалағанша суретке көрік береді, безендіреді. Яғни, сызық салу арқылы өмірде қиналған мәселелерді шешуге ерік-жігер оянады.

Сурет салу нейронды торапқа жаңа ақпарат жазады. Нейронды код делік. Мұның барлығы адамның әсершілдігінен туады. Егер кей адамға осындай үдеріс ұнаса, оның миы ізденіске түседі. Өзі күтпеген жерден жаңа шешімдер қабылдай бастайды. Қатып қалған шаблондар аазйып, жаңаша ойлау белең алады. Мысалы, шет тілін үйренгенде нейронды торап ұлғаятыны сияқты, сызық сызу арқылы да миды дамытуға болады екен. Бүгінде нейрографикамен айналысатындар қатары көп. Олардың айтуынша, адамның жеке өмірін, жаңа жұмыс табуын, уақыт тапшылығын шешуде осы тәсілді қолданған. Және шешімі позитивті түрде орындалған [1].

Мысалы, екі адам жұмысқа тұруға сұқбаттасуға дайындалды. Біріншісі, ертең мені бағалайды, қалай дұрыс жауап берсем екен, ештеңені бүлдіріп қоймасам екен деген үреймен барады. Екіншісі, тез жауап беріп, тағы біраз шаруаны тындырып, жұмысқа шығуға дайындаламын деп барады. Жұмысқа екіншісін таңдайды. Неге? Себебі, оның нейрондарындағы бағдарлама оны таңдауға итермелеп тұр. Ол сенімді болды. Егер мидағы шешімдер өмірді жеңілдетпесе, онда сол бағдарламаны өзгертуді қолға алған абзал. Ол үшін не істеген жөн? Әрине, нейрографикамен айналысып көріңіз.

Әдебиеттер тізімі

1. Пискарев П. М.: Нейрографика. Алгоритм снятия ограничений, 2020 г

ПЕДАГОГ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІҢ МАҢЫЗЫ

Қоғамдағы ақпараттандырылудың үздіксіз жүргізілуіне сәйкес, педагогтардың цифрлық құзыреттілігін маңызды мәселеге жатқызуға болады. Көптеген көршілес елді- мекендерде педагогтардың цифрлық құзыреттілігін арттыру үшін арнайы бағдарламалар мен тренингтер өткізіледі. Бұл бағдарламалар мұғалімдерді сандық құралдарды өз жұмыстарында қолдануға үйретеді және олардың шәкірттерін де цифрлық дағдыларды дамытуға көмектеседі. Себебі, педагогтардың цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру, ақпараттық ресурстармен және электронды деректер базасымен жұмыс істеу, деректерді талдау және түсіндіру, сондай-ақ психологиялық ақпаратты құру және тарату үшін цифрлық құралдарды пайдалану дағдыларын дамытудың маңыздылығына байланысты оқытуды ұтымды өткізуге көмектеседі.

Педагогтардың цифрлық құзыреттілігін қалыптастырудың бірінші алғы шарты – жылдам өзгеретін ақпараттық кеңістікке бейімделу қажеттілігінен туындайды. Жаңа технологиялар мен интернет-ресурстардың пайда болуымен педагог өз жұмысында оларды пайдалануға дайын болуы керек. Мысалы, цифрлық құралдарды пайдалана отырып, онлайн консультациялар өткізуге, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс істеуге арналған мамандандырылған бағдарламаларды жасауға, балалардың оқуы мен дамуын жақсарту үшін әртүрлі қосымшалар мен бағдарламаларды пайдалануға болады.

Екінші алғы шарт – педагог арасында цифрлық сауаттылықты дамыту қажеттілігі. Цифрлық сауаттылық цифрлық технологияларды, оның ішінде компьютерлермен, интернетпен, бағдарламалық қамтамасыз етумен және электрондық құрылғылармен жұмыс істеу дағдыларын тиімді пайдалану мүмкіндігін қамтиды. Педагог ақпараттық кеңістікте шарлау, ақпаратты сыни тұрғыдан бағалау, өз жұмысына қажетті әдебиеттер мен ресурстарды табу, білімді құру және беру үшін цифрлық құралдарды тиімді пайдалана білуі керек.

Үшінші алғы шарт – білім беруді цифрландыру процестеріне қатысу қажеттілігі. Заманауи технологиялар балалардың оқуы мен дамуын өзгертеді, сондықтан педагогтар білім беруді цифрландыру процесіне белсенді қатысуы керек. Олар өз жұмыстарына жаңа технологияларды енгізуге дайын болуы керек, сонымен қатар білім беру бағдарламалары мен әдістерін цифрлық ортаға бейімделгені дұрыс [1]. Мысалы, олар интерактивті тақтаны, электронды оқулықтарды, онлайн оқыту платформаларын және басқа да құралдарды пайдаланып, оқу үдерісін қызықты әрі тиімді ете алады.

Төртінші алғы шарт – цифрлық ортада коммуникативті дағдыларды дамыту қажеттілігі. Педагог цифрлық байланыс арналары арқылы оқушылармен, ата-аналармен және әріптестермен тиімді қарым-қатынас жасай білуі керек. Олар вебинарлар мен пікірталастарды ұйымдастыра алуы, тәжірибе мен ақпарат алмасу үшін әлеуметтік желілер мен басқа платформаларды пайдалана білуі керек. Сондай-ақ электронды презентацияларды, бейнежазбаларды және басқа да мультимедиялық ресурстарды жасау сияқты ақпаратты құру және беру үшін цифрлық құралдарды тиімді пайдалана білу маңызды [2].

Бесінші алғы шарт – үнемі өзін-өзі тәрбиелеу және кәсіби даму қажеттілігі. Заманауи цифрлық технологиялар үнемі өзгеріп, дамып отырады, сондықтан педагог осы саладағы біліктілігі мен білімін үнемі жетілдіріп отыруы керек. Олар цифрлық технологиялар саласындағы соңғы жаңалықтарды қадағалап, тиісті курстар мен тренингтерден өтуі, сондай-ақ кәсіби қоғамдастықтарға және тәжірибе алмасуға белсенді қатысуы керек.

Педагогтардың цифрлық құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі алғышарттарына ақпараттық кеңістікке бейімделу, цифрлық сауаттылықты дамыту, білім беруді цифрландыру процестеріне қатысу, цифрлық ортада коммуникативті дағдыларды дамыту, сонымен қатар үздіксіз өзін-өзі басқару білім беру және кәсіби даму жатады. Педагог цифрлық құзыреттілігі олардың қазіргі әлемдегі кәсіби қызметінің құрамдас бөлігі болып табылады және білім беру және дамыту мақсаттарына жету үшін заманауи технологияларды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

ЮНЕСКО ұйымының өкілдері мұғалімдердің АКТ құзыреттілігі құрылымының үш деңгейлі алты модульдік моделін құрды.

Бұл модельге сәйкес мұғалім ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың оқу

процесінде жетекші рөл атқаратынын, білім беру бағдарламаларын құруды және бағалау технологияларын, педагогикалық тәжірибелерді, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың аппараттық және бағдарламалық құралдарын, оқу процесін ұйымдастыру мен басқаруды меңгеруі тиіс.

1-кесте - Қазақстан Республикасындағы педагогтардың цифрлық құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі алғышарттары:

№	Алғы шарт	Мәні
1	Заманауи технологияларға бейімделу қажеттілігі	Қазіргі қоғамда балалар цифрлық технологияларды белсенді пайдаланады, сондықтан педагог олармен жұмыс істеуге дайын болуы және кәсіби қызметінде цифрлық құралдарды қолдануы қажет.
2	Онлайн білім беруді дамыту	COVID-19 пандемиясына және қашықтықтан оқытуға көшуге байланысты педагог виртуалды ортада балалармен жұмыс істеу үшін жаңа цифрлық құралдарды меңгеру қажет болды.
3	Білім сапасын арттыру	Цифрлық технологияларды қолдану балаларға оқытудың тиімді құралдарын пайдалана отырып, жалпы сабақтың сапасын жақсартуға көмектеседі. Сандық құралдар педагог маманға деректерді жинауға және талдауға, онлайн тестілеуді өткізуге және олардың тиімділігін бағалауға көмектеседі.
4	Заманауи еңбек нарығының талаптарына жауап беру	Қазіргі әлемде цифрлық құзыреттілік жұмыс берушілер мамандардан іздейтін негізгі дағдылардың бірі болып табылады. Сандық дағдылары бар педагог еңбек нарығында жоғары сұранысқа ие болып, кәсіби өсу үшін көбірек мүмкіндіктер иесі атанады.
5	Мемлекеттік қолдау	Қазақстан Республикасында мемлекет цифрлық білім беру ортасын дамытуға және білім беруге цифрлық технологияларды енгізуге белсенді қолдау көрсетеді. Бұл педагогтардың цифрлық құзыреттілігін
		дамыту үшін қолайлы жағдай жасайды және қажетті білім беру ресурстары мен бағдарламаларына қолжетімділікті қамтамасыз етеді.

Осы алғышарттардың барлығы Қазақстан Республикасындағы педагог мамандарының цифрлық құзыреттілігін дамытудың маңыздылығын атап көрсетеді және бұл білім сапасын арттыру үшін де, қазіргі заманғы еңбек нарығының талаптарына сай болу үшін де қажет екенін көрсетеді.

Қазақстандағы педагогтардың цифрлық құзыреттілігі еліміздің білім беру саласындағы ең өзекті тақырыптардың бірі болып табылады. Ақпараттық технологиялар дәуірінде сандық құралдар мен ресурстарды пайдалана білу педагогтар үшін, әсіресе балалармен және жасөспірімдермен жұмыс істейтін психологтар үшін қажеттілікке айналуда.

Педагог цифрлық құзыреттілігінің маңызды аспектісі – балаларды оқыту мен дамыту үшін цифрлық құралдарды пайдалана білу. Қазіргі әлемде балалар әртүрлі цифрлық құрылғылар мен қосымшаларды белсенді пайдаланады. Педагог бұл құралдарды балалардың қажетті дағдыларын дамытуға көмектесетін интерактивті тапсырмалар, ойындар мен жаттығулар жасау үшін пайдалана алады. Мысалы, ол балаларға оқытудағы керекті ақпараттарды тиімді игеріп, өмірлік тәжірибеде оң нәтижесін беру үшін, негізгі мәселелерді шешуге көмектесетін онлайн ойындарды ойнау арқылы сыни тұрғысынан ойлау секілді, психологиялық дағдыны да дамытуға көмектеседі.

Қазақстандағы педагогтардың цифрлық құзыреттілігі олардың кәсіби қызметінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Педагог цифрлық құзыреттілігін дамыту мемлекеттен, білім беру

ұйымдарынан және мұғалімдердің өздерінен күш-жігерді қажет етеді. Алайда, бұл балалар мен жасөспірімдерге білім беру мен педагогикалық қолдау көрсетуді дамытуға айтарлықтай нәтиже бере алатын инвестиция болып табылады. Цифрлық технологияларды қолданудың жоғары деңгейіне қарамастан, сауалнамада көптеген педагогтардың оларды қолдануда белгілі бір проблемалары мен қиындықтары бар екенін көрсетті. Негізгі қиындықтардың бірі – цифрлық технологиялар саласындағы біліктілік пен білімнің жоқтығы. Педагогтардың көпшілігі қосымша оқыту және мемлекет тарапынан қолдау қажет екенін атап өтеді.

Педагогтардың цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру олардың кәсіби дайындығының маңызды аспектісі болып табылады. Технологиялар маңызды рөл атқаратын бүгінгі білім беру жағдайында педагог цифрлық құралдармен және ресурстармен жұмыс істеуде білікті болуы керек.

Бұл саланың қызметкерлері үшін цифрлық құзыреттілігінің негізгі аспектілерінің бірі – өз жұмысында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалана білу. Бұл психологиялық тесттер жасау, деректерді талдау және онлайн консультациялар жүргізу үшін арнайы бағдарламалық қамтамасыз етуді пайдалануды қамтуы мүмкін. Клиенттермен жұмыс істеудің өзекті ақпараттарын, материалдарын және әдістерін табу үшін интернет-ресурстарды тиімді пайдалана білу де маңызды.

Педагог психологының цифрлық құзыреттілігіне әріптестермен қарым-қатынас жасау, тәжірибе алмасу және қолдау алу үшін әлеуметтік желілер мен басқа да онлайн платформаларды тиімді пайдалану мүмкіндігі де кіреді. Бұл әлеуметтік желілердегі кәсіби қауымдастықтарға қатысуды, өзіңіздің кәсіби блогыңызды немесе веб-сайтыңызды құруды және жүргізуді қамтуы мүмкін[3].

Цифрлық құралдарды қашықтықтан оқытуды және онлайн консультацияларды ұйымдастыру үшін де пайдалануға болады. Педагог цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру әртүрлі білім беру бағдарламалары, курстар мен тренингтер арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Сондай-ақ үнемі өзін-өзі тәрбиелеу және жаңа цифрлық технологиялар мен құралдарды үйрену маңызды[4].

Заманауи қоғамда цифрлық технологиялар өміріміздің маңызды және ажырамас бөлігіне айналады. Оларды білім беруде пайдалану студенттердің дамуында маңызды рөл атқарады, сондықтан педагог студенттермен тиімді жұмыс істеу үшін жоғары цифрлық құзыреттілікке ие болуы керек.

Педагогцифрлық құзыреттілігі тек білім мен әртүрлі цифрлық құралдарды пайдалана білуді ғана емес, сонымен қатар үнемі өзгеріп отыратын технологиялық ортаға бейімделу қабілетін де қамтиды. Педагог студенттердің дағдыларын дамытуға тиімді көмектесу үшін өз жұмысында жаңа цифрлық әдістер мен тәсілдерді қолдануға дайын болуы керек.

Педагогжұмысында цифрлық технологияларды қолданудың негізгі артықшылықтарының бірі оқытуды дараландыру мүмкіндігі болып табылады. Сандық құралдарды пайдалана отырып, педагогәрбір студенттің жеке қажеттіліктері мен қызығушылықтарын ескере отырып, жеке бағдарламалар мен тапсырмаларды жасай алады. Бұл балалардың оқуы мен дамуында жақсы нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, цифрлық технологияларды оқушылардың оқу үлгерімін диагностикалау және бағалау үшін пайдалануға болады. Педагог оқушылардың білімі мен дағдыларын өлшеу үшін әртүрлі онлайн тесттер пайдалана алады. Бұл әрбір оқушының жеке мәселелері мен қажеттіліктерін анықтауға, сондай-ақ қолданылатын әдістердің тиімділігін анықтауға көмектеседі.

Дегенмен, оқушылармен жұмыс істеуде цифрлық технологияларды табысты қолдану үшін педагог тек техникалық дағдыларды ғана емес, сонымен қатар оқытудың психологиялық аспектілерін де түсінуі керек. Ол сандық құралдарды әр оқушының оқуға деген ынтасы мен қызығушылығын арттыру үшін оның жеке қажеттіліктері мен ерекшеліктеріне қарай бейімдей білуі қажет[5].

Қорытындылай келе, педагогтың цифрлық құзыреттілігі үнемі дамып отыруы қажет екенін атап өткен жөн. Технологиялар үнемі өзгеріп, дамып отырады, ал педагог жұмыстың жаңа құралдары мен әдістерін үйренуге дайын болуы керек. Ол үшін арнайы курстар мен тренингтерге қатысып, кәсіби қоғамдастықтарға қатысып, әріптестермен тәжірибе алмасу қажеттілігі туындайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Петрова О.А., Морозова О.А. Формирование цифровой компетентности педагогов-психологов в процессе профессионального образования // Психологическая наука и образование. - 2016. - Т. 21. - № 3. - С. 78-85.

2. Кузнецова Н.А., Полякова О.В. Профессиональная подготовка педагогов- психологов в условиях цифровой образовательной среды // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия "Педагогика и психология образования". - 2015. - Т. 20. - № 2. - С. 248-253.

3. Осипова И. В., Осипова Т. В. Формирование цифровой компетентности педагогов-психологов в условиях информационного общества // Вестник Санкт-Петербургского университета. - 2019. - Т. 9, № 3. - С. 105-112.

4. Серикова Г. В., Шишова Н. А. Формирование цифровой компетентности педагогов-психологов в условиях цифровизации образования // Психолого-педагогические исследования. - 2017. - Т. 9, № 3. - С. 97-103.

5. Устинович М. В., Устинович Е. М. Формирование цифровой компетентности педагогов-психологов в контексте цифровизации образования // Инновационные технологии в науке и образовании. - 2020. - № 5 (29). - С. 52-58.

ӘОЖ 597.554.4.591.5

Тлегенова А.С.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті Орал қ., Қазақстан

ЖАЙЫҚ ӨЗЕНІНДЕГІ АҚМАРҚА (ASPIUS ASPIS L.) БАЛЫҚТАРЫНЫҢ МОРФОМЕТРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының нұсқауына сәйкес, жан басына шаққанда жылына 14,0 кг балық тұтыну қажет болса, Қазақстанда 3,0-5,0 кг болып тұр, яғни 3,5 есеге аз болып тұр. Бүгіндегі еліміздегі халықты балық және балық өнімдеріне сұранысын қанағаттандыру үшін балық аулауды, тауарлық балық өсіру мен балық импортын жылына 270,0-275,0 мың тоннаға дейін жеткізу қажет. Бүгіндері республикамызға балық және балық өнімдері 42-43 шетелдік мемлекеттерден келіп түседі. Солардың ішіндегі елімізге негізгі балық жеткізуші мемлекеттерге Ресей, Норвегия және Қытай және басқалары кіреді.

Еліміздің су айдындарындағы балықтар алуантүрлілігі және ихтиологиясын [3], қазіргі таңдағы бағалы кәсіптік балықтар түрлері, Исакова Ж.А., Қосымбаева А.К., Баракбаев Т.Т. (2020) балықты аулау және оны өңдеу, З.К. Ермаханов, И.С. Плотников және Н.В. Аладин табиғи су айдындарында судың түпкі қабаттарында оттегінің тапшылығынан, тұзданудан, сондай-ақ жыртқыштарға дернәсілдердің қол жетімділігі сияқтылардың әсерінің жағымдылығын атап көрсетеді.

Осы тұжырымдарды ескере отырып Жайық өзенінде тіршілік етуші ақмарқа балығы үшін таптырмайтын орын, бірақ кейінгі жылдары судың азаюымен, кәсіптік ауланатын балықтардың сандары соның ішінде ақсыла балығының тіршіліктік жағдайларына әсер етуші факторлар көбейді, азық қорлары кеміді, сондықтан бұл мәселелерді зерттеу өзекті болып саналады

Тіршілік ету ортасының кендігіне қарамастан Жайық өзенінде ақмарқаның экологиясы, биологиясы және морфологиясы жеткілікті түрде зерттелмеген. Әдеби дереккөздері Қазақстанның кейбір су қоймаларында кәдімгі ақмарқа болғанын ғана көрсетеді және сондай-ақ, бұл түрдің толық экологиялық, биологиялық және морфологиялық сипаттамалары толық ашпайтын ақмарқаның кейбір биологиялық деректері ғана келтірілген [5].

Ақмарқа денесі ұзартылған, бүйірінен қысылған, тығыз, салыстырмалы түрде кішкентай қабыршақтармен жабылған. Ақмарқа түсі күңгірт: артқы жағы жасылдау, бүйірлері мен іші күміс. Арқа және құйрық қанаттары сұр, жамбас және аналь қанаттары сарғыш реңкке ие, құйрық қанаттары ұзын, қатты ойық. Ішінде қабыршақпен жабылған дөңгелек киль бар. Ауызы үлкен, терминалды төменгі жақ біршама алға шығып тұрады және жоғарғы жақтың ойығына сәйкес келетін түйнекпен жабықталған [7]. Құлтанның денесінің пішіні олжаға ұмтылу кезінде жылдам қозғалу мен маневр жасауды қамтамасыз етеді, ал аузының орналасуы, түйнек және жақтарында ойықтардың болуы олжаны ұстап, ұстауға көмектеседі. Жақ сүйектерінде тістің болмауына және асқазанның болмауына байланысты құлан кішкентай балықтармен қоректенеді.

Ақмарқа денесінің пішіні олжаға ұмтылуда жылдам қозғалу мен маневр жасауды қамтамасыз етеді, ал аузының орналасуы, түйнектің болуы және жақтарында ойықтар олжаны

ұстауға көмектеседі. Жақтардың тістері болмағандықтан және асқазаны жоқ болғандықтан, балық кішкентай балықпен қоректенеді.

Жайық өзенін мекендейтін ақмарқалар келесі меристік белгілермен сипатталады: D III 8–9, орта есеппен $8,4 \pm 0,02$, A III 12–15 орта есеппен $13,8 \pm 0,06$. Бүйірлік сызықта 64–72 көрсеткіш, орта есеппен $69,4 \pm 0,31$. 7–12 1-ші доғадағы желбезек таяқшалары орташа $10,8 \pm 0,09$. Жұтқыншақ тістері қос қатар 3,5-5,3, бірақ кейде 2,5-5,3 немесе 3,5-5,2. омыртқалары 47–51, орта есеппен $49,2 \pm 0,13$.

Сурет 1. Ақмарқа денесінің пішіні

Жайық өзенінің әртүрлі бөліктеріндегі ақмарқалардың меристік белгілерінің айырмашылығын байқамадық, бұл олардың бір популяцияға жататынын көрсетеді, оның морфологиялық (пластикалық) ерекшеліктері туралы жалпы түсінік үшін, жиынтық көрсеткіштерді береміз

Зерттеудің мақсаты – Жайық өзеніндегі ақмарқа популяциясының негізгі экологиялық, биологиялық және морфологиялық сипаттамаларын зерттеу.

Зерттеудің материалдары мен әдістері. Ақмарқа популяциясының негізгі экологиялық, биологиялық және морфологиялық көрсеткіштері (көбеюі, құнарлылығы, қоректену, өсу, меристік және пластикалық белгілері, т.б.) бойынша ихтиологиялық материал жиналып, жалпы қабылданған әдістер бойынша өңделді [3]. Морфометриялық өлшемдер 29 таңба (9 меристік және 20 пластикалық) үшін жаңа балық үлгілеріне жүргізілді. Морфометриялық өлшемдердің мәліметтері вариациялық-статистикалық әдіспен өңделді [6]. Балық популяциясының жасын, көлемін және салмағын сипаттау үшін өзеннің әр түрлі бөліктеріндегі бақылау кәсіптік шұңқырынан және торлардан балықтар таңдалды.

Жиналған материал толық биологиялық талдауға ұшырады: өлшенеді, құнарлылық пен тамақтану үшін алынған үлгілер, сондай-ақ жасты анықтау үшін таразылар алынды. Ғалымдардың тұжырымдалары бойынша өсу көрсеткіштері (спецификалық өсу қарқыны, өсу константасы және өсу сипаттамалары [2, 4]). Құнарлылық үлгілері жыныстық бездері бар аналықтардан IV жетілу сатысында алынды.

Абсолютті құнарлылық гравиметриялық әдіспен аптека және бұралу таразылары арқылы анықталды. Уылдырығының 0,5 г сынамасы шыны ыдысқа салынды және шкаласы бар өлшеуіш окулярдың көмегімен MBS-1 микроскопында уылдырық идентификацияланды және саналды. 100 уылдырығының диаметрі мен салмағы өлшенді. Үлгілердегі уылдырығының санын есептегеннен кейін абсолютті және салыстырмалы тұқымдықты есептедік [9,13].

Балықтардың уылдырық шашу аймақтары мен уылдырық шашу мерзімі таяз суларда уылдырық шашатындардың шоғырлануымен, сондай-ақ IV-V, V және VI жетілген жыныс бездері

бар аналықтардың болуымен анықталды. Уылдырық шашу кезеңінде уылдырық шашатын жерлерде су температурасы өлшеніп, зоопланктон үлгілері алынды.

Уылдырық шашатын қордың биологиялық ерекшеліктері мен асыл тұқымды биологиясын анықтаудың негізгі критерийлері ретінде жетілген аналық және аталықтарды, сондай-ақ айналымға жақын дараларды аулау, уылдырық шашушылардың уылдырық шашу миграциясын және уылдырық шашатын жерлерде жұмыртқа салуды анықтау болды. Уылдырық шашатын аймақтарда уылдырық шашатындар көп шоғырланған жерлерде судың температурасы, тереңдігі, ағыны өлшеніп, топырақтың табиғаты анықталды. Уылдырық шашатын жерлерге жақындау кезінде аналық және аталықтардың сандық арақатынасы белгіленді [9-11].

Барлығы зерттеу кезеңінде (2022-2024 ж.ж.) жинақталған, өңделген және талданған: тамақтану бойынша – 28 сынама, құнарлылық бойынша – 14 сынама, сызықтық массалық өсу және жас бойынша – 16 сынама. Морфометриялық өлшемдер әртүрлі жастағы балықтардың 24 үлгісіне жүргізілді.

Ұзындығы 255–500 м, екі жағында жиектері 155–200 м, биіктігі 2,5 м болатын құйма тор балық аулау құралы болды. Жағалау аймағындағы ақмарқа балықтарын есепке алу үшін балық аулау ұзындығы 10 м, биіктігі 2 м және құйрық ұшымен (тор 5 x 5 мм) тормен жүргізілді. Аулау алаңы 120 м².

Кесте 1 – Жайық өзеніндегі ақмарқа балығының морфологиялық көрсеткіші

Белгілер	Min	Max	M ± m	Sx	Cv, %
Балық массасы, г	123,6	1596,5	1485,5±16,75	135,15	27,84
Ұзындығы, см	19,2	38,5	37,2±0,34	2,13	5,72
Жасы, жж			1+ 5+		
Меристикалық белгілер					
Бүйірлік сызықтағы қабыршағы	64	72	69,4±0,31	2,86	4,12
Бүйірлік сызықтан жоғары қабыршағы	11	13	12,2 ± 0,09	0,82	6,41
Бүйірлік сызықтың астындағы қабыршағы	5	7	5,6± 0,07	0,61	6,85

29 (9 меристік және 20 пластикалық) көрсеткіштің бірде-біреуі үшін Жайық өзенінің меристік және пластикалық сипаттамаларының өзгеру коэффициенттері 1-кестедегі мәліметтерден көрініп тұрғандай, 10%-дан аспайды. Алайда Г.Ф. Лакинның дәлелдемесі бойынша [10], 10% вариация әлсіз болып саналады.

Вариацияның ең үлкен дәрежесі келесі көрсеткіштермен сипатталады: бірінші желбезек доғасындағы тырмашылардың меристикалық белгілерінен (Cv = 9,45%), пластикалық белгілерден - тұмсық ұзындығы (Cv = 9,99%), негізінің ұзындығы А. (Cv = 8,55%) , сондай-ақ бас ұзындығының % -ында көздің диаметрі көлденең (Cv = 8,18%). Осылайша, Жайық өзенінен алынған ақмарқаның статистикалық деректерін талдау олардың *Aspius aspius aspius* (Linnaeus, 1758) кіші түріне тән белгілердің вариациясынан шықпайтынын көрсетті.

Осылайша, Жайық өзенінде жүргізілген зерттеулер (2022-2023) ақмарқа популяциясының биологиялық, экологиялық және морфологиялық көрсеткіштері бойынша жақсы және тұрақты күйде екенін көрсетті. Бұған қолайлы гидрологиялық режим, бүкіл вегетациялық кезеңдегі оңтайлы су температурасы (18,5-27,8 ° С) және жеткілікті қоректік организмдердің болуы.

Әдебиеттер тізімі

1. Кузнецов В. А. Количественный учет молоди рыб в водохранилищах и озерах (методические подходы и возможности) / В. А. Кузнецов // Типовые методики исследования продуктивности видов рыб в пределах их ареалов. Ч. 5. Вильнюс: Ин-т зоологии и паразитологии АН Литов. ССР, 1985. С. 26–35.
2. Чугунова Н. И. Руководство по изучению возраста и роста рыб / Н. И. Чугунова. М.: Изд-во

АН СССР, 1959. 164 с.

3. Правдин И. Ф. Руководство по изучению рыб / И. Ф. Правдин. М.: Пищ. пром-сть, 1966. 350 с.

4. Кузнецов В. А. Методы изучения возраста рыб / В. А. Кузнецов, В. В. Кузнецов. Казань: Казан. гос. ун-т, 2007. 28 с.

5. Васнецов В. В. Этапы развития костистых рыб / В. В. Васнецов // Очерки по общим вопросам ихтиологии. М.: Изд-во АН СССР. 1953. С. 207–217.

6. Лакин Г. Ф. Биометрия / Г. Ф. Лакин. М.: Высш. шк., 1990. 350 с.

7. Васнецов В. В. Опыт сравнительного анализа линейного роста семейства карповых. Зоол. журн., 1934 т. 13, вып. 3. С. 840–854.

8. Методическое пособие по изучению питания и пищевых отношений рыб в естественных условиях. М.: Наука, 1974. 253 с.

9. Пономарев С. В., Баканева Ю. М., Федоровых Ю. В. Ихтиология. СПб. Издательство «Лань», 2016. 560 с.

10. Правдин И. Ф. Руководство по изучению рыб. М.: 1966. 376 с.

ӘОЖ 911.3

Орынғалиева Д. Е.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДА *Natrix natrix* (LINNAEUS, 1758) КӘДІМГІ САРЫ БАС ЖЫЛАНЫНЫҢ ТАРАЛУЫН ЗЕРТТЕУ

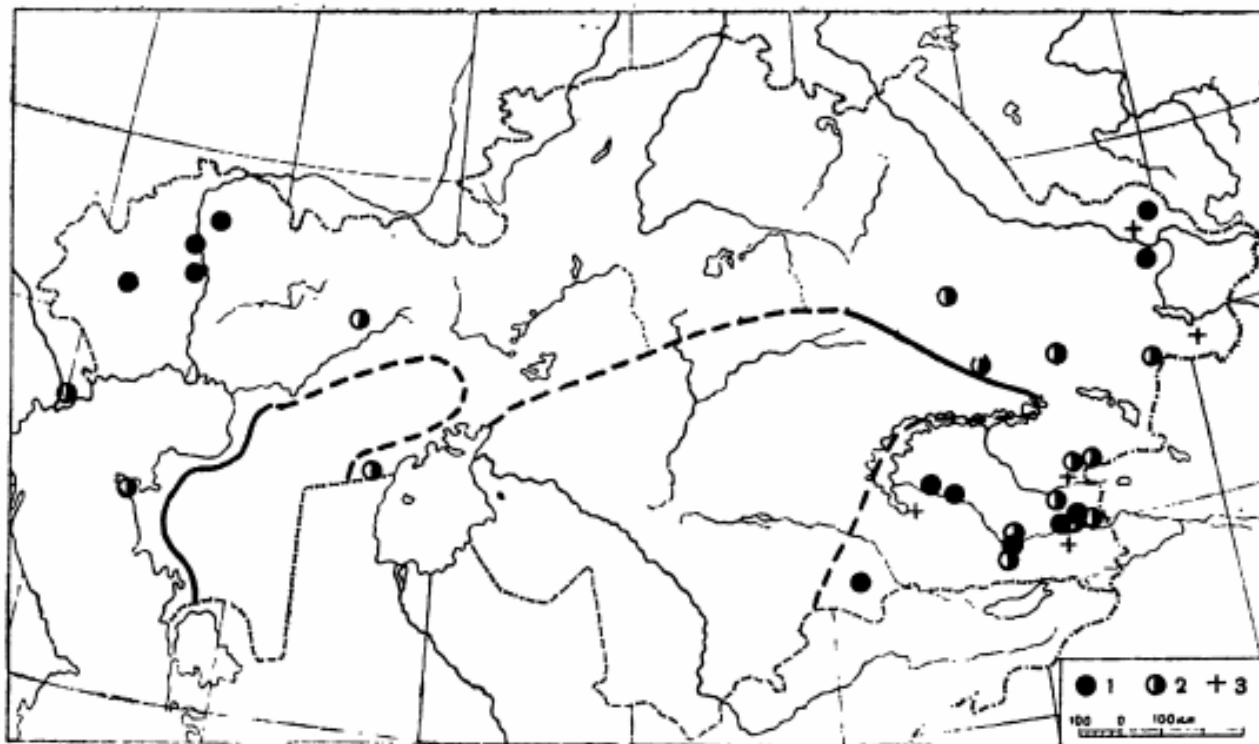
Бұл зерттеу жұмысы Батыс Қазақстанда *Natrix natrix* (Linnaeus, 1758) кәдімгі сары бас жыланының таралуы туралы жазған зерттеушілердің еңбегіне талдау жасау. Жылан Еуропада кеңінен таралған және батыс-орталық палеарктикалық таралу аймағы бар түр. Бұл түрдің қазіргі таралу аймағы Солтүстік Африка мен Кіші Азиядан Шығыс Сібірге дейінгі аумақты қамтиды, оның ішінде солтүстіктен басқа Еуропаның барлығы дерлік, ал оңтүстік Сібірден Байкал өзеніне дейін. Түрдің ауқымы Еуропаның көп бөлігін, Африканың солтүстік-батысын, Батыс Азияны, Кавказды, Қазақстан мен Оңтүстік Сібірдің едәуір бөлігін, Моңғолия мен Қытайдың солтүстік-батысына дейін (еуропалық фауналық кешен) қамтиды.

Оның Феноскандияның оңтүстігінен солтүстік шекарасы Печора өзенінің жоғарғы жағында, Ертіс өзенінің төменгі ағысында, Обь өзенінің орта ағысында, Красноярск қаласының маңында және Лена өзенінің жоғарғы жағында көлге дейін байқалады. Байкал, содан кейін Забайкалье арқылы Моңғолияға кетеді. Батыс Азияның оңтүстік шекарасы Иран мен Солтүстік Қытай арқылы Моңғолияға өтеді. Осылайша, аймақтың аумағы түрлердің ауқымына толығымен сәйкес келеді. Аймақты мекендейтін ірі тұқымдас екі өкілінің бірі политиптік түрлер; 13 түршеге дейін сипатталған, оның ішінде номинация аймақта тұратын *N. n. scutata* (Pallas, 1771). Бірақ олардың таралу шегін әртүрлі авторлар әртүрлі көрсетеді. Біз қабылдаған жүйе бойынша еуропалық таралу аймағының көп бөлігін (шығысқа қарай Еділ өзеніне дейін) Еділ бойында шығыс түрше алмастыратын номинативті түршелер мекендейді. Осыған қарамастан, В. Л. Вершинин (2007) номинативті түрше Оралдың бүкіл аумағын мекендейді деп есептейді.

Қазақстанда кәдімгі сары бас жыланының таралуы жеткілікті түрде нақтыланбаған. Батыс бөлігінде Қамыс өңірінде Серов, Самар көлдерінде және өзен аңғарынан табылған. Жайық ауылының маңында. Коловетный-Бутовский. Мұнда Шалкарды Северцов (Орал маңында) жинап, Серов тапты. Ембі мен Темір ауданында жыланды Мобитс мен Гожев тауып алды. Маңғышлақ, Папартониядан – Солтүстік Үстірттен, Қазалы құдығы маңынан жиналған. Қазақстанның солтүстік және орталық бөліктері үшін Бутовский ашқан. Қазақстанның шығыс бөлігінде, Лениногор төңірегінде Кузьмина мен Қалбі Алтайында – Елизариева коллекциялары бар. Әдеби деректерге қарағанда, кәдімгі сары бас жылан Өскемен маңында Сауыр етегінде және Зайсан қаласына жақын жерде де кездеседі [1].

Қазақстанда оңтүстік облыстардан басқа барлық жерде дерлік таралған. Ол өзендердің, көлдердің және басқа да су айдындарының жағасында тұрады. Теңіз деңгейінен 2000 м биіктікке дейін тауларға көтеріліңіз. м. Антропогендік биотоптарды мекендейді: каналдар, жасанды көлдер, елді мекендер [2].

Кәдімгі сары бас жыланы (*Natrix natrix*) К.П.Параскивтің (1956) және А.Г.Банниковтың және әріптестерінің (1977) карталарында кәдімгі жыланның Арал- Каспий маңы ойпаты мен Орталық Қазақстанда таралуының оңтүстік шекарасы үлкен жерде орналасқан сирек кездесетін белгілі олжаларды байланыстырып, біршама гипотетикалық түрде сызылған. Маңғышлақ түбегі, Темір және Ембі өзендерінің сағасы (Параскив, 1956), Желтау (Киреев, 1981), Солтүстік Үстірт пен өзендегі Қазалыда да кездесетінін айтып өтті. Сөйтіп, жыланның Каспий теңізінің шығыс жағалауын бойлай, өзен аңғарында таралатынын зерттеді. Осылайша, Арал теңізінің солтүстік жағалауы іргелес құрлықтық шөлі де кәдімгі сары бас жыланның мекендеу ортасына кіреді (1-сурет) [3].

1 сурет - *Natrix natrix* Linnaeus кәдімгі сарыбас жыланының Қазақстанда таралуы. Үлгілер Қазақ КСР ҒА Зоология институтының жинағынан [1]

П. В. Дебело және А. А. Чибилев зерттеу жұмысы бойынша кәдімгі сары бас жыланының таралуы БҚО, Ақтөбе және Атырау облыстарын қамтыған. 1-кестеде көрсетілгендей жыланның өзен жағалауларында, шағын тоғайлар мен ауыл маңайларында көптеп кездесетінін көруге болады. Батыс Қазақстан бойынша дала зонасында барлығы дерлік өзен жағалауларында кездесетінін көре аламыз. Параскив зерттеуі бойынша Ақтөбе және Атырау облыстарында ауыл маңдарында жылан түрінің бар екендігі, Сарайшық, Гурьев ауылдарынан табылғандығы дәлел бола алады. Чернов Атырау облысындағы сары бас жыланның таралуын түрлі ауылдар мен өзен жағалары екендігіне баға беріп өткен. Барлық ақпарат көздері зерттеушілердің еңбегінен алынды. (1-кесте)

1-кесте - Кәдімгі сары бас жыланының Батыс Қазақстанда таралуы [4]

Зона	Провинция	Табылған жер	Ақпарат көзі
Дала	VII	<i>Батыс Қазақстан облысы:</i> Барбастау ауылы Утва өзені Қараоба өзені Ақтау Сулыкөл өзені Шошқалы көлі Аңқаты өзені	Дебело П. В. Зарудный 1895; Березовиков 1992 Зарудный 1845 Дебело П. В.

		Шалқар көлі Қалдығайты өзені Егіндікөл ауылының оңтүстігі <i>Ақтөбе облысы</i> : Ойыл өзені солтүстігі Ойыл өзені	Никольский 1905; Параскив 1956.
	VIII	Деркул өзені Красноармейск ауылы, Ембулатовка Быковка өзені Подстепное маңы Орал қаласы маңы	Дебело П. В.
Жартылай шөл	XIII	Балықты көлі Балықты Саркыл Фурманова ауыл маңы Көшім Круглый ауылы Қамыс-Самар көлдері	Ходашова 1960 Чернов 1954 Параскив, Бутовский, 1960; Дебело, Чернов, 1954
	XV	<i>Ақтөбе ауданы</i> Ембі және Темір өзендер арасы Жаркемер ауылы Ембі өзені маңы	Параскив 1956; Дуйсенбаева 2005.
	XVI	Мұғалжар тауы маңы	Дуйсенбаева 2005.
	XX	<i>Атырау облысы</i> Забурунье Бақсай станциясы Сарайшық ауылы Редут ауылы Гурьев ауылы Сокол ауылы	Сараев, Пестов 2010; Чернов 1954; Чернов 1954; Сараев, Пестов 2010.
Шөл	XXII	<i>Маңғыстау облысы</i> Желтау	Киреев 1981.

Өзен жағаларында, көлдерде, тоғандарда, жайылма шалғындарда, қамысты тоғайларда, орманды мекендейді. Көктемде ол судан біршама алыс жерде кездеседі.

Жақсы жүзеді және суға түседі, жарты сағатқа дейін немесе одан да көп су астында қалады. Үлкен су айдындарында ол кейде жағадан бірнеше шақырымға жылжиды және басын жер бетінен жоғары көтеріп жүзеді, артында өзіне тән толқындар қалдырады. Негізінен бақалармен, және олардың дернәсілдерімен қоректенеді, сонымен қатар балықтарды, кесірткелерді, ұсақ сүтқоректілер мен құстарды да жейді. Жыртқыш әрқашан тірідей жұтылады.

Жұптасу кезеңінде сәуір-мамыр айларында көптеген адамдар жиналып, доп жасайды. Шілде-тамыз айларында аналық 6-35 жұмыртқа салады, құлаған жапырақтар немесе көң, шіріген діңгектерге, кеміргіштердің шұңқырларына және жеткілікті ылғалдылық сақталатын басқа да баспаналарға жорғалайды. Кейде көптеген аналықтар бір қолайлы жерге жұмыртқа салады; Мұндай жерлерде бір мезгілде 1000 немесе одан да көп жұмыртқа табылды. Ұзындығы 11,5-14 см жас шілде-тамыз айларында пайда болады. Қауіпті жағдайда ол әдетте жұтылған олжаны қайта шығарып, қашып кетеді. Алайда, жорғалап кете алмай, қорқытатын позаға түсіп, допқа айналдырып, кейде басын ысқырып жауға қарай лақтырып жібереді. Дәрі - бұл тұрақты, жағымсыз иісі бар және клоакадан шығарылатын сұйықтық [5].

2 сурет - 1 – кәдімгі сары бас жылан, 1а - жолақ пішінді; 2 - су жыланы;
3 - жолбарыс жылан, 4 - жапон жыланы [5]

Ол жыландардың басқа түрлерінен, атап айтқанда, су жыланынан бастың бүйірлеріндегі сары немесе қызғылт сары дақтармен және тегіс немесе сәл қырлы құйрық қабыршақтарымен айтарлықтай ерекшеленеді [6].

Жыландар адамдардың жақындығынан қашпайды, бақшаларға, үй астындағы жертөлелерге, сарайларға, үйінділер мен үйінділерге қоныстанады. Сонымен қатар, елді мекендерде жыландар су қоймаларысыз жүре алады, өйткені олар көбінесе бір жерде өсіруге, азықтандыруға және қыстауға жағдай табады.

Қауіпті жағдайда ол әдетте азық-түліктің болуына шығарып, қашып кетеді. Нәжістің тұрақты, жиіркенішті иісі бар экскрециялар да қорғаныс құралы ретінде қызмет етеді. Кейде қолға түскен адам өзін өлген кейіп танытады (4-сурет).

Балық шаруашылығының аумақтарында тұратын жыландардың қоректенуін арнайы зерттеулер жыландардың балық шаруашылығына зиянын тигізбейтінін көрсетті [7].

3 сурет - Жыланның өлген кейіп танытыуы [7]

Сонымен, *N. n. scutata* (Pall., 1771) әдетте түсі қара, дерлік қара немесе қара зәйтүн. Сары немесе қызғылт сары уақытша дақтары бар, кей жылан түрлерінде мүлде болмауы мүмкін. Бірақ әлсіз көрінуі сирек кездеседі. Кәдімгі сары бас жыланның денесінің ұзындығы шамамен 60–40 см, құйрық ұзындығы – 30–40 см. Қазақстанның Батыс бөлігінде кең тараған. Оңтүстік өңірден басқа облыстарда көптеп кездеседі. Жағалауларда, өзен, су қоймаларында жолықтыруға болады. Зерттеушілердің айтуы бойынша, 2000м-ге дейін өрмелей алу қабілетінің барымен ерекшеленеді. Ал антропогендік биотоптары каналдарда, жасанды көлдерде, елді мекендерде болатынын айтып өттік. Адам мен табиғат арасындағы байланыста жыланның қауіпі жоқ. Шағуы зиян бермейді. Сары бас жыланының зерттелуі Батыс Қазақстанның гепертологиясы үшін жаңа ақпараттардың толықтырылуымен тығыз байланысты. Сонымен қатар, жыланының таралуының қазіргі жай күйін анықтауда маңызды болып табылады [8]. Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (грант № AP19675960).

Әдебиеттер тізімі

1. Параскив К. П. Пресмыкающиеся Казахстана: –Алматы, 1956. –Б. 147-149.
2. Чирикова М.А., Казенас В.Л. Амфибии и Рептилии. Серия «Животные Казахстана в фотографиях». –Алматы, 2015. . –Б. 115-117.
3. Дуйсебаева Т. Н. Новые находки амфибий и рептилий в Приаралье и сопредельных районах Казахстана: –Алматы, 51б.
4. Дебело П. В., Чибилев А. А. Амфибии и рептилии Урало-Каспийского региона –Б. 262-272.
5. Боркин Л.Я., Даревский И.С., Ищенко В. Г., Рустамов А. К., Щербак Н.Н. Определить земноводных и пресмыкающихся фауны СССР. . –Б. 206-208.
6. Ананьева Н.Б., Даревский И.С., Орлов Н.Л. . "Энциклопедия природы СССР" –Москва 494б.
7. Вершинин В. Л. Земноводные и пресмыкающиеся биологической станции УрФУ определитель –55б.
8. Ананьева Н.Б., Боркин Л.Я., Даревский И.С., Орлов Н.Л. "Энциклопедия природы России" – Москва, –Б. 250-251

ӨНІРЛЕРДІҢ ТҰРҒЫН ҮЙ ҚОРЫНЫҢ ДАМУЫН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ КӨРСЕТКІШТЕРІНІҢ ЖҮЙЕСІ

Халықтың көп бөлігінің ең көп бөлігін тұрғын үймен қамтамасыз ету арқылы өмір сүру сапасын арттыру – облыстардың, аймақтардың және тұтастай алғанда елдің әлеуметтік-экономикалық даму векторы, мемлекет саясатының басым бағыты ретінде белгіленген. Тұрғын үй қорын кеңейтуге назар аударудың маңыздылығы және оның халықты тұрғын үймен қамтамасыз етуге әсері тұрғын үй саласындағы күрделі жағдаймен ғана емес, сонымен бірге елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы қоғамның әртүрлі топтарының өмір сүру сапасымен анықталатынын біртіндеп түсінумен байланысты деп ойлаймыз. [1]

Алайда, бірқатар әлеуметтік және институционалдық проблемалардың шешілмеуімен күшейтілген құрылымдық шектеулердің әсері тұрғын үй қорын молайтудың ішкі проблемаларын анықтап отыр. Олардың ішінде мыналар аса маңызды болып табылады:

- тұрғын үй нарығындағы сұраныс пен ұсыныстың теңгерімсіздігі;
- тиімді басқарудың және билік органдарының бизнес, ғылыми қоғамдастық және халық өкілдерімен өзара іс-қимылының тиімді тетіктерінің болмауы;
- тұрғын үй қорын салу және оны одан әрі пайдалану кезінде жеке инвесторлардың уәждемесінің жеткіліксіздігі;
- тұрғын үй қоры объектілеріне ағымдағы және күрделі жөндеулерді уақтылы жүргізбеу;
- ипотекалық несиелеудің тиімсіз жүйесі. [2]

Қазақстанның ғылыми жүйесінде тұрғын үй қорын молайту жүйесі, оның қалыптасу факторлары, нарық жағдайында тиімді жұмыс істеуі және дамуы туралы тұтас түсінік қалыптаспаған деп айтуға болады.

Қазіргі экономика бағытындағы әдебиеттерде жылжымайтын мүлік нарығының жұмыс істеуі мен даму теориясымен байланысты ғылыми еңбектердің үлкен қоры ұсынылған, олардың құрамдас бөлігі тұрғын үй қорының көбею нарығы болып табылады.

Жылжымайтын мүлікті молайтуға байланысты мәселелерді шешу А. Н. Асаулдың, С.И.Бузыров, П.Г.Грабовой, К.Ю. Кулаков, А.Н.Кириллова, Н.Н. Минаев, Э. Ю.Околелова, А. М.Платонов, А.В.Румянцева, И.Э.Ядрова және т. б. экономист-ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

Өңірлердің тұрғын үй қорының аумақтық дамуын бағалау және талдау көрсеткіштерінің жүйесі оның тиімділігін, орнықтылығын және одан әрі даму үшін әлеуетін айқындау мақсатында әртүрлі өңірлердегі тұрғын үй секторының жай-күйін өлшеуге және талдауға арналған құрал болып табылады. Мұндай жүйе әртүрлі көрсеткіштер мен талдау әдістерін қамтуы мүмкін. Төменде осындай жүйеге енгізілуі мүмкін кейбір негізгі көрсеткіштер берілген:

- **Тұрғын үй қорының жалпы ауданы.** Бұл көрсеткіш аймақтағы тұрғын үй қорының мөлшері туралы түсінік береді. Оны тұрғын үйлер, көпқабатты үйлер, жеке үйлер және т.б. сияқты санаттарға бөлуге болады.

- **Тұрғын үй саны.** Бұл көрсеткіш пәтерлердің, үйлердің және басқа да тұрғын үйлердің санын қоса алғанда, аймақтағы тұрғын үйлердің жалпы санын анықтайды. **Халықтың тығыздығы.** Тұрғын үй қорының белгілі бір аумағында қанша адам тұратынын көрсетеді. Бұл көрсеткіш аймақтағы тұрғын үй нарығының қаншалықты нақты әрі анық екенін анықтауға көмектеседі.

- **Тұрғын үй қорының жай-күйі.** Жөндеу, коммуналдық қызмет деңгейі және негізгі ыңғайлы инфраструктураның қолжетімділігі туралы ақпаратты қоса алғанда, тұрғын үйлер мен инфрақұрылымның жай-күйін бағалайды.

- **Тұрғын үй және жалдау құны.** Аймақтағы тұрғын үйді сату мен жалға берудің орташа бағаларын талдайды. Бұл тұрғындар үшін тұрғын үйдің қолжетімділігін бағалау үшін маңызды.

• **Вакансиялық деңгейі.** Тұрғын үй нарығындағы проблемаларды көрсете алатын қанша тұрғын үй бос тұрғанын көрсетеді.

• **Тұрғын үйдің қолжетімділігі.** Халықтың әртүрлі топтары, соның ішінде табысы төмен азаматтар үшін тұрғын үйдің қаншалықты қолжетімді екенін талдайды.

• **Энергия тиімділігі.** Ғимараттардың энергия тиімділігі дәрежесін және олардың аймақтың экологиялық деңгейіне әсерін бағалайды.

• **Инфрақұрылым және көлік.** Тұрғын аудандардағы қоғамдық көліктердің, дүкендердің, мектептердің және басқа да маңызды әлеуметтің нысандардың қолжетімділігін талдайды.

• **Тұрғын үй нарығының динамикасы.** Уақыт өте келе тұрғын үй нарығындағы өзгерістерді, соның ішінде үй бағасы мен сұраныс тенденцияларын зерттейді.

• **Әлеуметтік көрсеткіштер.** Баспанасыздық және тұрғын үйдің жеткіліксіздігі сияқты тұрғын үйге қатысты әлеуметтік мәселелер туралы ақпаратты қамтиды.

• **Экономикалық үлес.** Тұрғын үй секторының аймақ экономикасына қосқан үлесін, соның ішінде жұмыс орындарын құру мен салық түсімдерін талдайды.

Жоғарыда көрсетілген факторлар тұрғын үй қорының аумақтық дамуын бағалау және талдау жүйесіне енгізілуі мүмкін көрсеткіштердің кейбір мысалдары болып табылды. Нақты көрсеткіштер талдаудың мақсаттары мен міндеттеріне, сондай-ақ қол жетімді деректерге байланысты өзгеріп отыратыны сөзсіз.[3]

Тұрғын үй қорының өсімін үлкейту нәтижелерін кешенді талдау, облыстарда және аймақтарда осы процесті практикалық іске асырудың қолданыстағы жүйесі тұрғын үй қорын өндірудің тұжырымдамалық моделін құруға мүмкіндік берді, бұл репродуктивті процеске әсер ететін өзара байланысты аспектілер жүйесі, олардың қатысушыларының инвестициялық және құрылыс қызметін жүзеге асырудағы үйлестірілуімен, инвестициялық қаражат көздерімен, тұрғын үй нарығындағы сұраныс пен ұсынысты анықтайтын факторлармен және барлық ұйымдық экономикалық сенімділікті қамтамасыз етумен сипатталды.[4]

Өңірлердің тұрғын үй қорының аумақтық дамуын бағалау және талдау көрсеткіштерінің жүйесі белгілі бір аймақтың аумағында тұрғын үй құрылысы мен халықты тұрғын үймен қамтамасыз ету саласындағы жағдайды бағалауға және талдауға көмектесетін құрал болып табылады. Бұл жүйе Үкіметке, аймақтарға, зерттеушілерге және басқа да мүдделі тараптарға тұрғын үй секторындағы бағдарламалар мен іс-шаралардың тиімділігін өлшеуге, сондай-ақ тұрғын үй инфрақұрылымын қажетті түзетулер мен дамыту туралы шешім қабылдауға мүмкіндік береді.[5]

Өңірлердің тұрғын үй қорының аумақтық дамуын бағалау және талдау жүйесіне кіретін маңызды көрсеткіштерге мыналар жатады:

1. *Тұрғын үйдің қолжетімділігі:*

• Табысы төмен және орташа тұрғындар үшін қолжетімді тұрғын үй үлесі.

• Аймақ бойынша тұрғын үйдің орташа құны.

• Ипотекалық және несиелік бағдарламалардың қол жетімділік деңгейі.

2. *Тұрғын үй сапасы:*

• Тұрғын үй қорының орташа жасы мен жағдайы.

• Тұрғын үйдің жайлылығы мен қауіпсіздігі деңгейі (мысалы, орталық жылытудың, санитарлық тораптардың және т.б. болуы).

• Тұрғындардың тұрғын үй жағдайына қанағаттану дәрежесі (сауалнамалар мен анкеталар көмегімен).

3. *Тұрғын үй бағдарламалары мен іс-шаралар:*

• Тұрғын үйді субсидиялау бағдарламаларының тиімділігі.

• Тұрғын үй құрылысы және реконструкциялау көлемі.

• Қазіргі заманғы стандарттар мен талаптарға сәйкес келетін тұрғын үй үлесі.

4. *Демографиялық және экономикалық көрсеткіштер:*

• Халықтың өсуі және көші-қон миграциясы.

• Жұмыссыздық деңгейі және халықтың табысы.

5. *Инфрақұрылым және қызметтер:*

• Білім беру және медициналық мекемелердің қолжетімділігі.

• Көлік магистральдары мен қоғамдық көліктерге жақындығы.

• Саябақтардың, демалыс аймақтарының және басқа инфрақұрылымның болуы.

Аймақтардың тұрғын үй қорының аумақтық дамуын талдау үшін бұл көрсеткіштерді әртүрлі аудандарда немесе аймақтарда салыстыруға болады, сонымен қатар тенденциялар мен проблемалық аймақтарды анықтау үшін динамикада талдауға болады. Бұл тұрғын үй құрылысы және даму саласындағы неғұрлым тиімді саясаттарды әзірлеуге, сондай-ақ тұрғын үймен байланысты әлеуметтік және экономикалық проблемаларды анықтауға және шешуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Сироткин В.А. Методика обоснования тарифной ставки при страховании жилья / В.А. Сироткин // Экономические стратегии. 2007- 1186
2. Энергосбережение в жилищной и коммунальной сфере: учебник для вузов / П.Г. Грабовый [и др.], под общ. ред. Л.Н. Чернышова, Т.К. Руткаускас. 2-е изд., перераб., испр. и доп. Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2012– 1766
3. Сироткин В.А. Накопительная система с участием государства как форма повышения доступности приобретения жилья / В.А. Сироткин // Экономика региона. 2012 – 2816
4. Хомкалов Г. В. Применение «воспроизводственного подхода» в целях решения жилищной проблемы в стране / Г. В. Хомкалов, И. Г. Торгашина, К. В. Демьянов // Известия Байкальского государственного университета. — 2018 – 686
5. Цвигун И. В. Развитие методологии управления качеством процессов в жилищной сфере / И. В. Цвигун, С. А. Астафьев. — Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2011

ӘОЖ 373.3

Ильясова Г.Ш.

*М.Өтемісов атындағы БҚУ-дың 7М01301
«Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі»
білім беру бағдарламасы Орал қ. Қазақстан*

«АТАҚТЫ ТҰЛҒАЛАР» БӨЛІМІН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Егемендіктің тұғыры тұрақталып, мемлекеттің іргесін нығайту және қазіргі уақыттағы жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті, тұтастықты сақтау, ұлттық сананың сарқылмауы, тіл мен ділдің баянды болуы үшін мектеп қабырғасында елжандылық тәрбие идеяларының санасына дарытуда әдебиеттің алатын орны ерекше.

Жалпы әлемдік бәсекеге қабілетті ұрпақты тәрбиелеу, қоғам сұранысына сай тұлғаның дүниетанымын қалыптастыру, жас ұрпақты аға буынның өнегелі өмірі арқылы тәрбиелеу, оларға құрмет сезімдерін қалыптастыру, ұлттық ментальдыққа тәрбиелеу қажеттігі – бүгінгі күннің кезек күттірмейтін мәселелерінің бірі болып отыр. Әлемдік саяси аренада Қазақстан Республикасының өзіндік салмағын пайымдау оның ұлттық білім жүйесінің жоғары дәрежеде дамуымен байланысты.

Құндылықтар проблемасын зерттейтін ілім – аксиология деп аталады. Ол – құндылықтар теориясы болып табылады. ХХІ ғасырда жеке тұлғаның коммуникацияға ұмтылатын жекелік болмыс пен құндылықтар тәуелсіздігін нақтылайтын еркіндік түсінігінің кейбір тұстарына баса мән беретін пәлсапаның жаңа түрі пайда болды. Бұл түсіндірмелердің өзара әсерлесуі мен қақтығысы заманауи әлемді аксиологиялық тұрғыда тану мәселелерінің ерекшелігін қалыптастырады. Мәдениеттің аксиологиялық мәселелері оның көріністерінің сан алуандығында. Жалпылай алғанда мәдениеттану білімі мәдениеттің әртүрлі түсіндірмелеріне аксиологиялық білім ретінде көрінеді: адам қайраткерлігінің тәртіптік-нормативті саласында; мәдениеттанудың аксиологиялық келелі мәселелер жиынтығы сондай-ақ идеалдар мәселесін зерттеу мәнмәтінінде де бар, қатыстылық пен мазмұн идеяларында, кез келген мәдениет құндылықтарының иерархиялық құндылықтарын анықтауда.

Бастауыш сыныптың «Әдебиеттік оқу» пәні бағдарламасы көркем әдеби шығармаларды қамтыған. Әдеби шығарма, түрлі бейнелер, олардың іс-әрекеті арқылы өмірді түсінуге көмектеседі. Жазушының идеясы, көңіл-күйі шығарманың мазмұны арқылы оқушыға беріледі, сөйтіп оларда алуан түрлі сезім, ой туғызады, дүниеге көзқарасын қалыптастырады. Көркем шығарманың мұндай

ерекшеліктері бастауыш сыныптарда олардың өзіндік әдістемесін қажет етеді. Бүгінгі жас ұрпаққа жан-жақты білім беру, тәрбиелеу – әрбір ұстаздың басты міндеті [4].

«Әдебиеттік оқу» пәнін оқыту мақсаты – қазіргі өзгермелі қоғам жағдайында өзіндік белсенділігін көрсете алатын, халқымыздың тарихын, дәстүрін, өнерін, әдебиеті мен мәдениетін ұлттық құндылық ретінде бағалап, құрметтей білетін, әдеби көркем туындыда бейнеленген құбылысты эстетикалық тұрғыда қабылдауға қажетті білім, білік, дағдыларымен қаруланған, оқырмандық талғамы терең, жан-жақты дамыған дара тұлға қалыптастыру.

«Әдебиеттік оқу» пәні бастауыш сынып оқушыларының ауызша және жазбаша тілін дамытуды, яғни сөздік қорын байытуды, байланыстыра және грамматикалық тұрғыдан жүйелі сөйлеуге үйретуді, сөйлеу мәдениетін қалыптастыруды көздейді. Ұлттық тәрбие, рухани-мәдени құндылықтар, ана тілі және қазақ халқының салт- дәстүрі негізінде сусындаған жеке тұлғаны қалыптастыруға ықпал етеді. Адамның ішкі рухани жан дүниесі байлығын ашуға, адамгершілікке тәрбиелеуге, тілі мен қиялын дамытуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттік оқу пәні оқушы бойында биік эстетикалық талғамды дамытуды, өнер туындысындағы, табиғаттағы, адамдар қарым-қатынасындағы үйлесім мен әсемдікті танып ұға білуге, дұрыс бағалауға, әсерленуге, терең пайымдауға үйретеді, сонымен бірге ол көркем әдебиетке деген сүйіспеншілікті, ынта-ықыласты оята отырып, оқырман мәдениетін қалыптастырады.

Әдебиеттік оқу пәні оқушыны өнер туындысын тануда қажетті біліммен, біліктілік дағдылармен қаруландырып, онда көркем бейнені қабылдауға қажетті сезім сергектігін, шығарманы мазмұн мен түр бірлігінде, көркемдік тұтастыққа қабылдай білуді; шығармада кескінделген мінездер сырын, шығарма идеясын, жазушы позициясын шығарма арқауына сүйене отырып ашуды; өзіндік ой толғамында дербестік, идеялық-көркемдік құндылығы жоғары туындыларды ғана қалайтын талғампаздықты, көркем туындыларды салыстыра отырып, қарастыра алу біліктерін қалыптастыруды көздейді.

Оқу бағдарламасында 3сыныпта атақты тұлғалар бөлімі 15 тақырыпты қамтиды. Әбу Насыр әл-Фараби, Абылай хан, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев, Жамбыл Жабаев, Құрманғазы Сағырбайұлы, Қажымұқан, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатұлы, Күлаш Байсейітова, Бауыржан Момышұлы, Мәншүк, Әлия, Тоқтар Әубәкіров

3 сыныптың әдебиеттік оқу пәні бойынша «Атақты тұлғалар» бөлімінде берілген сабақтың тақырыбы: «Күй атасы. Құрманғазы»

Оқу мақсаты: 3.1.4.2 сөйлеу барысында иллюстрациялар менсуреттерді қолдану;

Жұмыстың түрлері:

Жеке жұмыс, жұптық жұмыс, топтық жұмыс

Шығарма арқылы оқушылардың бойында қандай аксиологиялық мәдениетті қалыптастыруға болады?

Құрманғазының күйшілік өнерімен таныстыру

- Қонақжайлылық
- Өнерге деген құрмет
- Қазақ халқының адамгершілігі
- Сөздік қор
- Байланыстырып сөйлеу

Сабақта аксиологиялық мәдениетті қалыптастыру үшін мынандай тапсырмаларды қолдануға болады.

- Пікір: «Күй тарту - қазақ халқының ұлттық өнері»
- Мәтіндегі пікірді дәлелде, мысал келтір, қорытындыла
- Мәтіндегі қонақжайлылық әңгімеленген жерді тауып оқы.
- Мәтінге сүйеніп екі ұғымның арасындағы байланысты анықта.
- Мәтін бойынша сұрақ құрастыр
- Күй өнері тақырыбына 5 сөз ойластыр.
- Күйді тыңдау арқылы қандай сезімде болдың?

Кейіпкерге баға беру

Сипаттау

Дәлелдеу

Тауып оқу

Әңгімелеу

Оқу

Қазақ әдебиетінде ұлттық құндылықтар, халықтық тәрбие туралы зерттеулер ойшылдар мен ағартушылардың әл-Фараби, Ж.Баласағұни, М.Қашқари, Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, Б.Алтынсарин және т.б. еңбектерінде жан-жақты қарастырылады. Сондай-ақ, болашақ ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеудің негізін және тәрбие құралдарының тиімділігін атап көрсеткен көрнекті ағартушы-педагогтар М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ш.Құдайбердіұлы, Ж.Аймауытов, С.Торайғыров т.б. болды. Оқушыларды өз халқының төл мәдениетімен тәрбиелеудегі өзіндік ерекшелігін шетелдік этнограф ғалымдар Марко Поло, П.С.Паллас, А.Левшин, А.Янушкевич, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин т.б. қарастырып, зерттеген. Халықтық тәрбиенің тарихи- философиялық дамуына аса мән беріп зерттеген ғалымдар Л.Н.Гумилев, В.В.Бартольд, М.О.Әуезов, Н.Сәрсенбаев, Е.Б.Бекмаханов, М.Қ.Қозыбаев, Ә.Нысанбаев, Ғ.Есім және т.б. Ал, ұлттық құндылық тәрбиесінің ғылыми-педагогикалық теориясы мен әртүрлі аспектілерін зерттеген ТМД ғалымдары П.Р.Атутов, С.Я.Батышев, А.М.Арсеньев, Ю.К.Васильев т.б. [7]. Оқушыларды халықтық тәрбиенің қай саласында болмасын тек мәлімет жиынтығын меңгерумен шектелмей, терең білімді, ізденімпаз, шығармашылық іс-әрекетінде шығармашылық бағыт ұстанатын, сол тұрғыда өз ұлттық болмысын таныта алатын тұлға етіп тәрбиелеуге көңіл бөліп зерттеген қазақстандық ғалымдар Қ.Б.Бержанов, А.І.Сембаев, Т.Т.Тәжібаев, А.П.Сейтешев, М.Ә.Құдайқұлов, К.Ж.Қожахметова, Б.И.Қожабаева, Р.А.Жаңабаева, Р.Н.Кузьмина, Э.А.Байдалина және т.б болды [8].

Бастауыш сыныптың Әдебиеттік оқу пәнінде «Атақты тұлғалар» бөлімі 3- сыныпта оқытылады. Әбу Насыр әл-Фараби, Абай, Қажымұқан, Ахмет, Күләш, Бауыржан батыр т.б. бейнелері, ұлағатты сөздері, педагогикалық мұралары бала тәрбиесінде үлкен орын алады. Қазақ мектебінің ұлттық дәрежеге жетуіне шетелдік тәжірибелерден гөрі өз ұлтымыздың салт-дәстүрлерін пайдаланып, осы бағытта жұмыс жүргізіп жүрген педагог-ғалымдарымыздың іс-тәжірибелерін іске асырсақ ұтылмас едік. Жалпы ұрпақ тәрбиесінде ұлттық ерекшеліктерде, халықтық тәлім-тәжірибені ескере отырып, тәрбиелеудің тұтас жүйесін жасауда көрнекті ағартушылардың, педагогтардың, қазақ зиялыларының өнегелі істері мен ой-пікірлері бастауыш сынып оқушыларының аксиологиялық мәдениетін қалыптастырудың құралы бола алады.

Ал ұлы гуманист Ибн Сина балаға ұлттық тәрбие беруді гуманистік, қоғамдық тұрғыда қарайды. Ол өзінің практикалық ісіне ақылдылық пен ұстаздық тұрғысынан қарап, сол тұрғыда тұжырым жасайды.

Ұлы ақын Науаидың дәлелдеуінше отбасы тәрбиесі – қоғамдың дамудың жемісі.

Ол қоғам өміріндегі, адам өміріндегі өзгерістерге байланысты дамиды.

И.Г.Песталоцци ұрпақты тәрбиелеудің мақсаты балаға бастауыш білім, еңбек, ақыл-ой, дене тәрбиесін беріп, жан-жақты және үйлесімді дамыту деген.

Әдебиеттер тізімі

1. Петросова Р. А., Голов В. П. «Методика обучения естествознанию и экологическое воспитание в начальной школе» Москва
2. Әлімов А.Қ. Интербелсенді оқыту әдістемесін мектепте қолдану. Оқу құралы / – Алматы, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ ПШО, 2014. – 188б.
3. Жалпы білім беру мектептерінің бағдарламасы. Бастауыш сыныптар (I – IV сынып)
4. 2018- 2019 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы: Әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2018. – 368 б.
5. Камалова С.Т. Сыныпта оқушылардың оқу нәтижелерін бағалау: оқу-әдістемелік құрал. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ ПШО, 2014. – 44б.
6. Кохаева Е.Н. Формативное (формирующее) оценивание: методическое пособие. Қалыптастырушы бағалау: әдістемелік құрал/ – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» Педагогикалық шеберлік орталығы, 2014. – 66б.
7. Кусаинов Г.М. Педагогическая технология современной школы (Заманауи мектептегі педагогикалық технология). – Астана: РНПЦ «Учебник», 2012. – 355 с.
8. Логвина И., Рождественская Л. Инструменты формирующего оценивания в деятельности учителя-предметника. Пособие для учителя. – Нарва, 2012. – 48 с.

ӘОЖ 373.1

Мергенова Адэлина

М.Өтемісов атындағы БҚУ магистранты,

Ғылыми жетекші – Кажиақпарова Жадыра Сериковна

Орал қаласы, Қазақстан alegurmanovass@gmail.com

МЕКТЕПТЕГІ ЭЛЕКТРОНДЫ КІТАПХАНАЛАРДЫҢ ӨЗГЕРУІ: БОЛАШАҚҚА КӨЗҚАРАС

Ақпараттық технологиялардың дамуымен және білім беру ортасындағы өзгерістермен мектептердегі электронды кітапханалар оқыту мен білімге қол жеткізудің негізгі элементіне айналады. Бұл құбылыс электронды кітапханалардың мектептегі білім беру контекстіндегі трансформациясын және олардың болашақ дамуын болжауды зерттеу қажеттілігіне әкеледі.

Осы мақалада біз мектептердегі электронды кітапханалардың қазіргі заманғы сын- қатерлері мен мүмкіндіктерін талқылаймыз, сондай-ақ осы сегментті дамытудың перспективалық бағыттарын қарастырамыз. Виртуалды шындықтан жасанды интеллектке дейін жаңа технологиялар білімге айтарлықтай әсер етеді және біз бұл өзгерістердің болашақта электрондық кітапханаларға қалай әсер

ететініне назар аударамыз. Бұл зерттеу мектептердегі электронды кітапханалардың қазіргі жағдайын сипаттап қана қоймай, оларды жақсарту және білім беру процесінде тиімді пайдалану үшін практикалық ұсыныстар беруге арналған. Мектептердегі электронды кітапханалардың болашағын бірге қарастырайық және олардың білім беруді дамыту үшін қандай мүмкіндіктер бере алатынын қарастырамыз.

Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы және цифрлық оқыту ортасына көшу аясында электрондық кітапханалар мектептердегі білім беру процесінің ажырамас бөлігіне айналууда. Дегенмен, олардың әлеуетіне қарамастан, көптеген мектептер электрондық ресурстарды тиімді пайдалануда қиындықтарға тап болады, соның ішінде өзекті материалдарға қол жетімділіктің шектелуі, мазмұнды басқару мен жаңартудағы қиындықтар және оқушылардың деректерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажеттілігі.

Мектептегі электронды кітапханалардың трансформациясын зерттеу сапалы және қол жетімді білім беру үшін өте маңызды. Электрондық кітапханаларды жақсарту білім беру ресурстарына кеңірек қол жеткізуге, оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыруға, сондай-ақ мұғалімдер мен мектеп әкімшілігінің жұмысын оңтайландыруға ықпал етуі мүмкін. Бұл зерттеудің мақсаты - мектептегі электронды кітапханаларды трансформациялаудың перспективалық тенденцияларын зерттеу және болашақта оларды жақсарту мүмкіндіктерін анықтау. Біз мектептердегі электронды кітапханалардың алдында тұрған заманауи сын-қатерлер мен қиындықтарды талдауды, сондай-ақ болашақта білімге қол жеткізу тәсілдерін өзгерте алатын жаңа технологиялық инновацияларды қарастыруды өзімізге міндет етіп қойдық. Зерттеуде біз мектептердегі электронды кітапханалардың қазіргі жағдайына шолу жасаудан бастаймыз, олар кездесетін негізгі қиындықтар мен мәселелерді анықтаймыз. Содан кейін біз виртуалды және толықтырылған шындықты, жасанды интеллектті, сондай-ақ оларды білім беру процесіне біріктіру әдістерін қоса алғанда, дамудың перспективалық бағыттарын қарастыруға көшеміз. Соңында, біз мектеп әкімшілері мен тәрбиешілеріне электронды кітапханалармен жұмысты оңтайландыру және олардың мектептердегі білім беруді жақсарту әлеуетін пайдалану бойынша практикалық ұсыныстарды талқылаймыз.

Қазіргі мектептер оқытуды цифрландыруға көбірек көңіл бөлуде және электронды кітапханалар бұл процестің ажырамас бөлігіне айналууда. Алайда, цифрлық ресурстардың қол жетімділігі артқан кезде де, көптеген мектептер өзекті материалдарға қол жетімділіктің шектелуі, мазмұнның оқу бағдарламаларына сәйкес келмеуі, мазмұнды басқару мен жаңартудағы қиындықтар сияқты қиындықтарға тап болады. Мектептер білім беру процесін цифрлық дәуірдің талаптарына бейімдеуге тырысады, ал электронды кітапханалар бұл процесте шешуші рөл атқарады. Олар оқулықтар, мақалалар, бейне сабақтар, интерактивті тапсырмалар және басқа да көптеген материалдар сияқты білім беру ресурстарын сақтауға, ұйымдастыруға және оларға қол жеткізуге арналған сандық платформалар. Дегенмен, электрондық кітапханаларды пайдаланудың барлық артықшылықтарына қарамастан, мектептер оларды енгізу мен пайдалануда кездесетін бірнеше қиындықтар мен мәселелер бар.

Өзекті материалдарға қолжетімділіктің шектелуі: негізгі проблемалардың бірі электрондық кітапханалардағы өзекті және сапалы білім беру материалдарына қолжетімділіктің шектелуі болып табылады. Кейбір мектептер ақылы ресурстарға қол жеткізуде шектеулерге тап болады немесе қажетті оқулықтар мен материалдарға жеткілікті лицензиялары жоқ. Мазмұнның оқу бағдарламаларына сәйкес келмеуі: тағы бір мәселе-электронды кітапхана мазмұнының оқу бағдарламаларына сәйкес келмеуі. Электрондық кітапханаларда ұсынылған материалдар мұғалімдер мен оқушылар үшін мүмкіндігінше пайдалы болуы үшін білім беру стандарттары мен оқу бағдарламаларының талаптарына сәйкес келуі маңызды. Мазмұнды басқару мен жаңартудағы қиындықтар: көптеген мектептер үшін электронды кітапханалардың мазмұнын тиімді басқару және жаңарту қиын. Мазмұнның өзектілігі мен өзектілігін сақтау, оны курациялау және ұйымдастыру - бұл уақыт пен адами ресурстарды қажет ететін күрделі міндеттер. Алайда, осы қиындықтарға қарамастан, мектептерде электронды кітапханаларды сәтті енгізу және пайдалану мысалдары бар. Кейбір мектептер интерактивті оқу материалдарын жасау, жекелендірілген оқытуды қолдау және оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттыру арқылы электрондық ресурстарды оқу процесіне сәтті біріктіреді.

Мектептердегі электронды кітапханалар білім беруді цифрландыруға айтарлықтай үлес қоса отырып, білім беру процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Олар әртүрлі форматтағы білім беру материалдарын: оқулықтарды, мақалаларды, бейне сабақтарды, аудиожазбаларды және басқа да білім беру ресурстарын сақтауға, ұйымдастыруға және оларға қол жеткізуге арналған сандық

платформалар. Қолданудың таралуы: әлемдегі көптеген мектептер электронды кітапханаларды оқытудың негізгі құралы ретінде кеңінен қолданады. Олар студенттер мен оқытушылар үшін білім беру ресурстарына қол жеткізудің орталық орнына айналады. Мазмұнның әртүрлілігі: электрондық кітапханаларда әртүрлі пәндер мен тақырыптарды қамтитын білім беру материалдарының кең ауқымы бар. Бұған әртүрлі пәндер бойынша оқулықтар, фантастика, журналдар, зерттеулер және мультимедиялық материалдар кіреді. Оқытуды даралау: электрондық кітапханалар мұғалімдерге әр оқушының қажеттіліктері мен қызығушылықтарына сәйкес оқу материалдарын таңдауға мүмкіндік беру арқылы оқытуды жекелендіруге мүмкіндік береді. Бұл оқушыларды тиімді оқытуға және ынталандыруға ықпал етеді. Интерактивтілік және мультимедиялық: көптеген заманауи электронды кітапханалар бейне сабақтар, аудио жазбалар, интерактивті тапсырмалар және оқу ойындары сияқты интерактивті және мультимедиялық материалдарды ұсынады. Бұл оқу процесін оқушылар үшін қызықты әрі қызықты етеді.

Виртуалды және кеңейтілген шындық, жасанды интеллект және интерактивті платформалар сияқты жаңа технологияларды дамыту электрондық кітапханаларды жақсартуға жаңа мүмкіндіктер ашады. Виртуалды және толықтырылған шындықтар көрнекі және тартымды оқу ортасын құра алады, ал жасанды интеллект жекелендірілген білім беру материалдарын ұсына алады.

Заманауи технологиялық инновациялар электронды кітапханаларды дамытуда шешуші рөл атқарады, оларды қарапайым ақпарат қоймаларынан динамикалық және қуатты оқыту мен зерттеу құралдарына айналдырады. Бірнеше негізгі технологияларды және олардың электрондық кітапханаларға әсерін қарастырғанда:

Жасанды интеллект: жасанды интеллект электронды кітапханаларға революциялық өзгерістер енгізеді. Машиналық оқыту алгоритмдері мен нейрондық желілер мазмұнды тиімді талдауға және жіктеуге, пайдаланушының қалауын болжауға және жеке оқу материалдарын ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл жеке қажеттіліктер мен оқу стильдерін ескере отырып, білім беру процесін бейімделгіш және тиімді етеді.

Виртуалды және кеңейтілген шындық: VR және AR оқу мазмұнымен өзара әрекеттесу тәсілдерін өзгертеді. Виртуалды шындық арқылы студенттер бірегей білім беру сценарийлері мен модельдеулерін жасай отырып, интерактивті 3D модельдеріне ене алады. Толықтырылған шындық нақты әлемді виртуалды элементтермен толықтыруға мүмкіндік береді, бұл оқу тәжірибесін байытады және оны көрнекі және қызықты етеді.

Үлкен деректер және аналитика: үлкен көлемдегі деректерді жинау және талдау электрондық кітапханаларды оңтайландыруға көмектеседі. Деректерді талдау пайдаланушылардың қалауын түсінуге, материалдарды пайдалану үрдістерін анықтауға, сондай-ақ кітапхананың мазмұны мен құрылымын оңтайландыруға мүмкіндік береді. Бұл оқыту мен зерттеу үшін неғұрлым маңызды және құнды ресурстармен қамтамасыз етуге көмектеседі.

Интерактивті және мультимедиялық ресурстар: интерактивті және мультимедиялық технологияларды дамыту электрондық кітапханалардың мүмкіндіктерін едәуір кеңейтеді. Интерактивті оқулықтар, бейне оқулықтар, аудио материалдар және ойын элементтері белсенді қатысуды және өзін-өзі зерттеуді ынталандыру арқылы оқу процесін қызықты әрі тиімді етеді.

Әлеуметтік және ынтымақтастық мүмкіндіктері: әлеуметтік функциялар мен бірлескен құралдарды біріктіру электрондық кітапхана пайдаланушыларына білім, тәжірибе және ресурстармен алмасуға және бірлескен жобалар мен зерттеулер жасауға мүмкіндік береді. Бұл студенттер бірлесіп жұмыс істей алатын және білім мен идеялармен бөлісе алатын белсенді және интерактивті білім беру ортасына ықпал етеді.

Мобильді қосымшалар мен құрылғылар: мобильді технологияның дамуымен электронды кітапханалар қол жетімді және пайдаланушыларға ыңғайлы бола бастайды. Электрондық ресурстарға қол жеткізуге арналған мобильді қосымшалар оқушылар мен оқытушыларға кез келген уақытта және кез келген жерден материалдарға қол жеткізуге мүмкіндік береді, бұл оқу шекараларын айтарлықтай кеңейтеді.

Дауыстық технологиялар: дауыстық көмекшілер және сөйлеуді тану сияқты дауыстық технологияларды біріктіру электрондық кітапханаларды пайдалануды ыңғайлы және тиімді етеді. Пайдаланушылар материалдарды іздей алады, сұрақтар қоя алады және дауыстық командалар арқылы ақпарат ала алады, бұл пайдаланушы тәжірибесін жақсартады және кітапхана ресурстарымен өзара әрекеттесуді жеңілдетеді.

Blockchain технологиясы: Blockchain технологиясы электрондық кітапханаларда білім беру материалдарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету және түпнұсқалығын растау үшін пайдаланылуы

мүмкін. Бұл контентті жалған және рұқсатсыз кіруден сақтай отырып, мөлдір және сенімді сақтау және тарату жүйесін құруға мүмкіндік береді.

Бұл технологиялық инновациялар электронды кітапханалардың функционалдығы мен мүмкіндіктерін едәуір кеңейтіп, оларды интерактивті, қол жетімді және тиімді оқыту мен зерттеу құралдарына айналдырады. Оларды біріктіру және пайдалану заманауи білім беруді дамытуға және инновациялық білім беру ортасын құруға ықпал етеді.

Мектеп әкімшілері мен мұғалімдеріне арналған практикалық ұсыныстар: білім беруде электронды кітапханаларды тиімді пайдалану

Заманауи білім біздің цифрлық өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды және электронды кітапханалар бұл процесте шешуші рөл атқарады. Олар білім беру ресурстарына кең қол жетімділікті қамтамасыз ететін және оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттыратын оқу орталығына айналады. Дегенмен, электрондық кітапханаларды тиімді пайдалану үшін мектеп әкімшілері мен тәрбиешілері белгілі бір практикалық нұсқауларды орындауы керек.

📌 Қолжетімділікті қамтамасыз ету: әкімшілердің басты міндеті-барлық оқушылар үшін электрондық кітапханалардың қолжетімділігін қамтамасыз ету. Бұл мектептің кез-келген жерінен ресурстарға қол жетімділікті, сондай-ақ үйден интернет арқылы қол жетімділікті қамтамасыз етуді қамтиды.

📌 Персоналды қолдау және оқыту: электрондық ресурстарды пайдалану бойынша педагогикалық персоналды оқыту және қолдау электрондық кітапханаларды оқу процесіне сәтті біріктіруде шешуші рөл атқарады. Әкімшілер тұрақты оқу сессияларын ұйымдастырып, қажет болған жағдайда нақты уақыт режимінде қолдау көрсетуі керек.

📌 Оқу процесіне Интеграция: мұғалімдер интерактивті материалдарды, бейне сабақтарды және онлайн тапсырмаларды пайдалануды қоса алғанда, оқу процесіне электрондық ресурстарды белсенді түрде біріктіруі керек. Бұл оқуды қызықты әрі тиімді етуге көмектеседі.

📌 Мазмұнды жаңарту: электрондық кітапханалардағы мазмұнды үнемі жаңарту олардың өзектілігі мен оқушылардың тартымдылығын сақтау үшін қажет. Әкімшілер ұсынылатын ресурстардың сапасы мен өзектілігін қадағалап отыруы керек.

📌 Қауіпсіздік және құпиялылық: деректер қауіпсіздігі мен пайдаланушының құпиялылығын қамтамасыз ету әкімшілер үшін бірінші кезектегі міндет болып табылады. Бұл тиісті қорғаныс шараларын орнатуды және пайдаланушыларға қауіпсіздік ережелерін үйретуді қамтиды.

📌 Кері байланыс жинау: оқушылар мен тәрбиешілерден үнемі кері байланыс жинау пайдаланушылардың проблемалары мен қажеттіліктерін анықтауға, сондай-ақ электрондық кітапханаларды жақсарту бағыттарын анықтауға көмектеседі.

📌 Үздіксіз оқыту және дамыту: әкімшілер мен тәрбиешілер электронды кітапханаларды пайдалануды білім берудің өзгеретін қажеттіліктері мен талаптарына бейімдеу үшін оқытудың жаңа технологиялары мен әдістерін үнемі қадағалап отыруы керек.

Бұл практикалық нұсқаулар мектеп әкімшілері мен тәрбиешілеріне білім беру процесінде электронды кітапханаларды тиімді пайдалануға және оқушыларға барынша пайда әкелуге көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі

1. *Бобринья, Х. Л.* Сетевые электронные библиотеки: исследования новой парадигмы [Электронный ресурс] // Крым-97 : материалы IV Междунар. конф. –Режим доступа: <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/ crimea97/doc>

2. *Алешин, Л. И.* Виртуальная библиотека: «Человечество ищет и не может ее найти» // Библиотека. – 1997. – № 6. – С. 42.

3. *Глухов, В. А.* Научная электронная библиотека: итоги и перспективы / В. А. Глухов, Г. О. Еременко, А. Н. Петров // Крым-2001 : материалы Восьмой междунар. конф. (г. Судак, 9–17 июня 2001 г.). – М., 2001. – Т. 1. – С. 304–305.

4. *Алешин, Л. И.* Электронная библиотека: цели, задачи и способы формирования [Электронный ресурс] // Интернет и современное общество. (IMS'99) : тез. докл. II Всерос. науч.-метод. конф., 29 нояб. – 3 дек. 1999 г. – СПб., 1999. – Режим доступа: <http://laleshin.narod.ru/nr.htm>

4. *Земсков, А. И.* Электронные библиотеки как элемент информационного общества // Науч. и техн. б-ки. –2002. – № 6. – С. 5–15.

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ОЙЛАУДЫҢ НЕГІЗГІ СИПАТТАМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ҚОЛДАНБАЛЫ ЕСЕПТЕР

Қазіргі кезде педагогикалық теория мен практикада оқушылардың психикалық дамуын интенсификациялау мәселелері кеңінен талқылануда. Соңғы жылдардағы дидактикалық зерттеулердің басым бөлігінде мынандай сұрақтар тұр: оқытуды мүмкіндігінше ой-өрісін, оқушылардың барлық танымдық қабілеттерін қалай дамыту керек, оларды ойлауға қалай үйрету керек? Біздің заманымыз үшін маңызды нәрсе - математикалық ойдың өте қарқынды және жемісті кеңеюі. Адамзат білімінің бүкіл жүйесіндегі математикалық ойдың әсерінен адам білім жүйесінің терең өзгеруі туралы айтуға болады. Оқушылардың жеке тұлғасын дамытуға бағытталған жалпы білім беретін мектепте математиканы оқыту адамның психикалық дамуы мен оның ойлау қабілетінің дамуына шешуші үлес қосады. Психологиялық-педагогикалық және әдістемелік зерттеулерде оқушылардың математикалық ойлауын дамыту мәселесін шешу жолы оқытудың негізгі әдісі, оқушылардың жаңа білімді меңгеру әдісі ретінде есептер шығарумен байланысты. Л. М. Фридманның математикалық ойлауы келесі түсінікке ие болды: "математикалық ойлау - бұл өте абстрактілі, теориялық ойлау, оның объектілері барлық заттардан айырылған және олардың арасындағы берілген қатынастар сақталса ғана еркін түрде түсіндірілуі мүмкін" [2, б.41]. Математикалық ойлау, жалпы ойлаудың бір бөлігі болғанымен, оның өзіндік ерекшеліктері бар. Олар математика зерттейтін объектілердің ерекшелігіне және осы процесте қолданылатын әдістердің ерекшелігіне байланысты.

В. А. Крутецкий ақыл-ой әрекетінің келесі қасиеттерін қарастыра отырып, оларды «математикалық қабілеттер» деп атайды [3, б. 385]:

1. Математикалық ақпарат алу: математикалық материалды формальды қабылдау, есептің формальды құрылымын түсіну қабілеті.

2. Математикалық ақпаратты қайта өңдеу:

а) сандық және кеңістік қатынастар, сандық және символдық, символизм саласындағы логикалық ойлау қабілеті; математикалық символдармен ойлау қабілеті;

б) математикалық объектілерді, қатынастар мен әрекеттерді жылдам және кең жалпылау мүмкіндігі;

в) математикалық пайымдау процесін және тиісті әрекеттер жүйесін қысқарту қабілеті; бүктелген құрылымдармен ойлау қабілеті;

г) математикалық қызметтегі ойлау процестерінің икемділігі;

д) шешімдердің айқындығына, қарапайымдылығына, үнемділігіне және ұтымдылығына ұмтылу;

е) ойлау процесінің бағытын тез және еркін қайта құру, ойдың тікелей бағытынан кері бағытына ауысу мүмкіндігі (математикалық пайымдаудағы ойлау процесінің қайтымдылығы).

3. Математикалық ақпаратты сақтау: математикалық жады (математикалық қатынастарға жалпыланған жады, типтік сипаттамалары, ойлау және дәлелдеу схемалары, есептерді шешу әдістері және оларға жуық принциптер).

4. Жалпы синтетикалық компонент: ақыл-ойдың математикалық бағыты.

Ю.М. Колягин [1, б. 108] ғылыми ойлаудың қасиеттеріне мыналар жатады: икемділік (бейімділік), өзіндік ерекшелік, тереңдік, фокус, ұтымдылық, ендік (жалпылау), белсенділік, сыни ойлаудың дәлелі, есте сақтаудың ұйымдастырылуы, сөйлеу мен жазудың анықтығы мен нақтылығы.

Оқушылардың математикалық ойлау стилін дамыту өзекті мәселесе, алайда оқулықтардағы негізгі ережелерде жеткіліксіз әзірленген.

Н.А.Терешин зерттеулері көрсеткендей [8, 22 б.], математикалық ойлаудың ғылыми стилін қалыптастыру кезінде математиканы оқытудағы негізгі факторлардың бірі ретінде берілген, нақты жағдайда қалыптасуы керек интуитивті қабылдауды және қайсысы оқушылардың шығармашылық белсенділігіне барынша қолайлы екенін ескеру қажет. Оқушының интуициясы неғұрлым дамыған болса, оның математикалық ойлау деңгейі де соғұрлым жоғары болады.

Қолданбалы есептерді шешу әдістері және математикалық ойлауды дамытуға әсері.

Қолданбалы есеп – математикадан тыс қойылған және математикалық әдістермен шешілетін есеп. Математиканы оқытудың қолданбалы бағыты оның мазмұны мен әдістерін өмірмен, басқа ғылымдардың негіздерімен тығыз байланыстыруға, оқушылардың математикалық білімдерін болашақ кәсіби іс-әрекетінде пайдалануға дайындауға бағытталуын болжайды.

Қолданбалы (экстремалды) есептерді шешудің екі жолы бар:

Ø Зерттеу - бұл құрамдас функция аралықта немесе интервалдан сегментке өту мүмкін болмаған кезде қарастырылатын әдіс.

Ø Функцияның ең үлкен және ең кіші мәндерін табуға негізделген әдіс. Бұл жағдайда құрылған функция аралықта қарастырылады немесе үзіліссіздігі бойынша интервалдан кесіндіге өтуге болады.

Қолданбалы есептерді шешу алгоритмі

1. амалардың бірін айнымалы ретінде белгілеңіз (бұны есепті шешу барысында табу қажет шама үшін жасаған дұрыс; кез келген сызықтық өлшемді белгісіз ретінде қабылдау оңай).

2. Осы шамаға тәуелді функцияны құрыңыз. Мұндай функцияны құруға арналған «кеңес» сөздердің бірі болып табылады: максимум, минимум, ең үлкен және ең кіші. Олар осы «тәуелді» сөзге бағытталған мәнді іздеуді сипаттайтын функцияны құрайды.

3. Бұл мәннің өзгеру шегі анықталады.

4. Құрастырылған функцияның туынды және критикалық нүктелерін табамыз.

5. Екі ықтимал шешімнің бірін таңдап, осы мәселені шешеміз. Осындай есептерді шешудің бірнеше мысалдарын қарастырайық.

СЫЗЫҚТЫ АЛГЕБРА ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Матрицалар мен сызықтық теңдеулер жүйесі теориясы электротехника, көлік, механика, есептеуіш жүйелер және т.б. байланысты көптеген практикалық есептерді шығаруда пайдаланылады.

Техникалық объектілер мен өндірістік процестер элементтері сандар немесе әріптік өрнектер болып табылатын кестелер түрінде сипатталуы немесе ұсынылуы мүмкін. Мұндай объектілерді зерттеу сызықтық алгебра әдістерін қолдану арқылы тиімді жүзеге асырылады.

Сызықтық алгебраны қолдану мыналарға мүмкіндік береді:

1) кестелерді (матрицаларды) және олар бойынша әрекеттерді пайдалана отырып, зерттелетін объектінің немесе процестің жинақы жазбасы;

2) сәйкес теңдеулер жүйесін математикалық түрлендіру және олардың шешімін матрицалық әдістер арқылы табу;

3) компьютерде бағдарламалық қамтамасыз етуді енгізу арқылы матрицалық теория формулаларын қолданып, жуықтап есептеулер.

Тапсырма.

Омбы кеме жөндеу зауыты мен Омбы көлік машина жасау зауыты кемелерге тиімділігі жоғары, орташа және төмен орталықтан тепкіш, поршеньді және құйынды сорғыларды орнатады. Әрбір өнімділік санаты үшін әрбір зауыт орнатқан сорғылар саны келесі кестемен сипатталады:

Өнімділік	Дайын өнім, дана.					
	Кеме жасау зауыты			Көлік машина жасау зауыты		
	Ортадан тепкіш сорғылар	Поршеньді сорғылар	Құйынды сорғылар	Ортадан тепкіш сорғылар	Поршеньді сорғылар	Құйынды сорғылар
Үлкен	150	240	320	280	300	450
Орташа	100	130	175	120	150	170
Төмен	25	15	20	30	20	18

Белгіленген өнімділік деңгейлерінде өндірілген өнімнің жалпы көлемі қандай? Шешімі.

Омбы кеме жөндеу зауыты шығаратын өнімдердің санын А матрицасының элементтері ретінде, ал Омбы көлік машина жасау зауыты - В матрицасының элементтері ретінде қарастыруға болады:

$$A = \begin{pmatrix} 150 & 240 & 320 \\ 100 & 130 & 175 \\ 25 & 15 & 20 \end{pmatrix}, B = \begin{pmatrix} 280 & 300 & 450 \\ 120 & 150 & 170 \\ 30 & 20 & 18 \end{pmatrix}.$$

Оларды қосып, біз көрсетілген өнімділік деңгейлеріндегі өнімнің жалпы санын анықтайтын C матрицасын аламыз:

$$C = \begin{pmatrix} 430 & 540 & 770 \\ 220 & 280 & 345 \\ 55 & 35 & 38 \end{pmatrix}$$

Математикалық есептердің практикалық маңызы мынада: қазіргі қоғамда ғылым мен өндірістің барлық салаларын математикаландыру процесі жүріп жатыр. Оқушылардың диалектикалық-материалистік дүниетанымын қалыптастыруда нақты дүниенің құбылыстары мен процестерінің математикалық бейнеленуінің табиғаты, математикалық модельдеудің ғылыми білімдегі және практикадағы рөлі туралы оқушыларда дұрыс түсініктерді дамытудың маңызы зор. Сондықтан математиканы оқытуда бізді қоршаған шындыққа байланысты қолданбалы есептердің шешімдерін ұсыну қажет. Бұл оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады, өйткені басым көпшілігі үшін математикалық білімнің құндылығы оның практикалық мүмкіндіктерінде.

Есеп 1. Порттан екі пароход «Арна» және «Мұхит» шықты, біреуі оңтүстікке, екіншісі солтүстікке қарай. Олардың жылдамдығы сәйкесінше 15 км/сағ және 20 км/сағ. 4 сағаттан кейін олардың арасында қандай қашықтық (километрмен) болады?

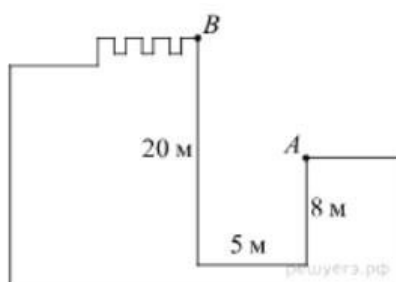
Шешім. «Арна» пароходының жүріп өткен жолын табайық: $15 * 4 = 60$ км.

«Мұхит» моторлы кемесінің жүріп өткен жолын табайық: $20 * 4 = 80$ км.

Пароходтар тікбұрышты үшбұрыштың катеттері бойымен қозғалады, оның гипотенузасы олардың арасындағы қашықтық. Осы қашықтықты Пифагор теоремасы арқылы табайық: $\sqrt{900+1600}=\sqrt{2500}=50$ км. Жауабы: 50 км.

Есеп 2. «Зенит» кәсіпорнында темірбетон сақиналарынан жасалған ұңғыманың құны (теңгемен) $C=6500+4000*n$ формуласы бойынша есептеледі, мұндағы n – ұңғыманы қазу кезінде орнатылған сақиналар саны. Осы формуланы пайдаланып, 11 сақинадан тұратын ұңғыманың құнын есептейміз. $CC=6500+4000*11=50500$ (тг.) Жауап: 50 500 тг.

Есеп 3. Бекініс орының ені 5 метр, тереңдігі 8 метр, бекініс қабырғасының биіктігі оның табанынан 20 метр. Қабырғаға көтерілуге болатын баспалдақтың ұзындығы арықтың шетінен қабырғаның жоғарғы нүктесіне дейінгі қашықтыққа қарағанда 2 м артық. Баспалдақтың ұзындығын табамыз.

Шешім.

үшбұрыштың гипотенузасы. Осылайша, ұзындығы $AABV=13$ м, ал баспалдақтың ұзындығы 15 метр. Жауабы: 15 метр.

Қолданбалы есептермен жұмыс оқушылардың есепте сипатталған процестердің немесе құбылыстардың әртүрлі модельдерін құру және түрлендіру, күрделі ақпаратты формальданған көріністен мәтіндік формаға аудару және керісінше талдау, шамалар арасындағы байланысты орнату қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. , мәселе мәтінінде сипатталған процестер мен құбылыстар және т.б. Бұл жағдайда біз танымдық оқыту құралдарын қалыптастырудағы қолданбалы тапсырмалардың әлеуетті мүмкіндіктері туралы айтып отырмыз.

Математикадағы қолданбалы есептер жүйесі келесі мақсаттарға және сәйкес дидактикалық принциптерге жетуге бағындырылуы керек:

- жаңа математикалық ұғымдар мен әдістерді енгізуге мотивация;

- оқу материалын иллюстрациялау, тақырып бойынша білімді бекіту және тереңдету;
- нақты есептердің математикалық үлгілерін мақсатты түрде құрастыру және талдау және сәйкес интуицияны студенттерге қолжетімді деңгейде дамыту;
- мәселені шешу үшін қажетті мәліметтерді таңдау, олардың талап етілетін дәлдігін бағалау және алдын ала анықталмаған зерттеу әдісін таңдау;
- мәселені шешудің әдістері мен әдістері практикалық әдістер мен әдістерге жақын болуы керек;
- оларды шешу үшін басқа әртүрлі пәндердің білімдерін тартуды талап ететін есептерді құрастыру;
- есептің қолданбалы бөлігі оның математикалық мәнін қамтымауы керек.

Көрсетілген қағидаларды жүзеге асыру қолданбалы тапсырмалар жүйесін әзірлеуге мүмкіндік береді, оларды қолдану оқушылардың кәсіби даярлығын ұйымдастыруды жеңілдетеді.

Қолданбалы математика инженерлік, ғылымдар, экономика, қаржы және басқа да көптеген пәндерде нақты өмірде қолданылатын математикалық әдістерге баса назар аударады.

Есептеу математикасы және статистикалық теория шешімдердің басқа ғылымдарымен бірге қолданбалы математиканың негізгі салалары болып табылады. Есептеу математикасы қарапайым адамның есептеу қабілетіне қиын болатын математикалық есептерді шешудің әдістерін зерттейді.

Мектеп оқушыларын физикалық, техникалық және экономикалық мазмұндағы қолданбалы есептерді шешуге үйрету мәселесі өзекті болып табылады. Математика заңдары барлық ғылымдар үшін міндетті болып табылады, өйткені оны қолданудың көптеген салалары бар, сондықтан олардың барлығын жеткілікті түрде егжей-тегжейлі сипаттау мүмкін емес. Адам іс-әрекетінің әртүрлі салаларындағы практикалық мәселелерді шешу үшін ең маңыздысы шындықты ғылыми танудың әдісі ретінде әрекет ететін теориялық математикалық білім болып табылады.

Математика әлеуметтік қызметтің барлық дерлік салаларына еніп кетті. Бұл, біріншіден, оның зерттелетін құбылыстардың модельдерін жасауға қабілеттілігімен, екіншіден, математиканың сандық мәліметтерді өңдеуге (есептеу құралы ретінде) қолданылуымен түсіндіріледі. Көптеген математикалық нәтижелер ғылым мен техникаға маңызды үлес қосты және қосуда. Олардың ішінде белгілі: зымырандардың қозғалу теориясы, ғимараттың негізгі элементтерінің геометриясын және тірек конструкцияларының төзімділік дәрежесін анықтайтын құрылыс тапсырмалары, бағдарламалық-аппараттық құралдарды жасау және т.б. Математиканы оқытуда қолданбалы және практикалық бағыттылыққа жетуді қамтамасыз ететін негізгі құралдардың бірі – ондағы пәнаралық байланысты пайдалану. Жаратылыстану-математикалық цикл пәндерін үйлестіре және өзара байланыстыра оқыту дүниетанымды қалыптастырудың маңызды құралы болып табылады. Бұл циклдегі пәндерді оқытуды интеграциялау үшін мектеп оқушыларының жуықтап есептеу дағдыларын қалай меңгергені маңызды. Шамаларды өлшеу кезінде шамаланған сандармен әрекеттерді орындауға бірыңғай талаптарды әзірлеу математика, физика, химия, технология мұғалімдерінің іс-әрекетіндегі маңызды буын болып табылады. Математиканы оқытуда пәнаралық байланысты жүзеге асыру аттас ұғымдарды түсіндіруді және оларды әртүрлі оқу пәндерінде оқу уақытын үйлестірумен байланысты. Дидактикалық тұрғыдан алғанда пәнаралық байланысты, сонымен қатар математиканы оқыту мен жалпы өмірмен байланыстыруды жүзеге асыру абстрактілі математикалық ұғымдарды енгізуге, зерделеуге және иллюстрациялауға ынталандыру үшін басқа оқу пәндерінен фактілер мен тәуелділіктерді кеңінен пайдалануды көздейді және практикалық маңызды дағдыларды қалыптастыру. Осы тақырып бойынша әдебиеттерді зерттеу және талдау келесі тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді: орта мектепте математикалық ойлауды қалыптастырудың мәні ақпаратты қабылдау, есте сақтау, түсіну, талдау, синтез, жалпылау, жүйелеу және қолдануды қоса алғанда, барлық танымдық процестердің негізі болып табылады. Математикалық ойлау қабілеті белгілі бір объектінің элементтерін, оның әртүрлі белгілерін немесе элементтерді біртұтас тұтастыққа біріктіру қабілетінде ғана емес, сонымен қатар оларды жаңа функцияларды көру үшін оларды жаңа байланыстарға қосу қабілетінде де көрінеді. Математикалық ойлау қабілеті оқушыларда, ең алдымен, оқу іс-әрекетінде қалыптасады. Оқушылардың математиканы оқу процесінде математикалық ойлау дағдыларын қалыптастыру ұзақ процесс болып табылады және қазіргі мектептегі математика мұғалімдерінің алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұның негізгі құралы-әртүрлі жаттығулар.

Әдебиеттер тізімі

1. Истомина, Н. Б. бастауыш сыныптарда математиканы оқыту әдістемесі: студенттерге арналған оқу құралы. сәрсенбі жоғары. пед. оқу. мекемелер / Н. Б. Истомина. - Мәскеу: Академия, 2002. – 288с.
2. Мартынов, и. и. оқушыға арналған ауызша есеп музыкантқа арналған шкала /и. и. Мартынов // бастауыш мектеп. – 2003. – №12. - Б.59-61.
3. Нагорнова, а. Ондық бөлшектерді зерттеудегі ауызша есеп / а. Нагорнова // Мектептегі Математика. –2000. – №24. – Б. 26.
4. Новиков, Р. N. Орта кәсіптік оқу орындарындағы пәнаралық мазмұн мәселелері. – Минск: Жоғары. мектеп, 1987. – 147 б.
5. Романов, Р. Р. Жоғары математикадағы қолданбалы есептерді шешуге арналған нұсқаулық: оқу құралы. жәрдемақы / П.П.Романов, В.Н.Крепак, В.П.Мирошниченко. – М.: ВЗПИ баспасы, 1990. – 280 б.

ӘОЖ 339.924

Мауешова А.Ж.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің
«Халықаралық қатынастар» білім беру бағдарламасының
магистранты Орал қаласы, Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫРТҚЫ САУДАСЫНДАҒЫ ЭКСПОРТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Әлемдік экономиканың жаһандануы жағдайында сыртқы экономикалық және сыртқы саяси жағдайдың тұрақсыздығы ұлттық мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының тұрақтылығын қамтамасыз етуде сыртқы сауда ерекше маңызға ие. Ұлттық экономикалардың тұрақты дамуы үшін экономиканың экспорттық әлеуетін арттыра отырып, сыртқы сауда балансын қамтамасыз ету маңызды.

Қазіргі әлемде тауарлардың, жұмыстардың және қызметтердің экспорты экономиканың тәуелсіздігі мен өзін-өзі қамтамасыз етуін анықтайтын көрсеткіш ретінде әрекет етеді.

Халықаралық нарықтарға экспорттық операцияларды жүзеге асыра отырып, әрбір ел өзінің мүмкіндіктерін көрсетіп, сол арқылы өзін сенімді серіктес ретінде көрсете отырып, кіммен ұзақ мерзімді, сенімді сауда-экономикалық қарым-қатынастар құруға болатынын көрсетеді.

Бүгінде Қазақстан посткеңестік кеңістіктегі қарқынды дамып келе жатқан мемлекеттердің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасын 2050 жылға дейін дамытудың стратегиялық мақсаты Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 30 елдің қатарына кіруін айқындайды.

Мемлекет дамуының қазіргі кезеңінде еліміздің сыртқы саясатын дамытудың стратегиялық векторларының бірі сыртқы саясатты «экономикаландырудың» жаңа деңгейін қамтамасыз ету, Қазақстанның әлемдік экономикалық байланыстар жүйесіндегі позициясын одан әрі нығайту болып табылады.

Сыртқы саясат пен ұлттық экономиканың басымдықтарын үйлестіруді ескере отырып, ұзақ мерзімді перспективаға экспорттық саясат бөлігінде сыртқы экономикалық қызметтің негізгі бағыттары Қазақстан экономикасының неғұрлым бәсекеге қабілетті секторларын халықаралық экономикаға интеграциялау болып белгіленді және қазақстандық инвестицияны ынталандыру сыртқы нарықтарда жобаларды іске асыруда жеткізушілер мен өндірушілер, басқа елдердің мемлекеттік органдары тарапынан олардың кемсітуіне қарсы тұру, ұлттық экспорттың ассортиментін, көлемін және географиясын кеңейту бірінші кезекте шикізат емес, халықаралық сапа стандарттарын әзірлеуге және енгізуге қатысу, тарифтік, тарифтік емес және қорғау шараларын алып тастауға жәрдемдесу, қазақстандық тауарлар мен қызметтердің экспортына жол бермеу сияқты аймақтық өндірістік тізбектер арқылы ДСҰ қағидаттарының негізінде халықаралық сауда жүйесінде тиімді жұмыс істеу [2].

Ашық экономика құндылықтарын ұстана отырып, Қазақстан әлемнің 170-тен астам елімен сауда-экономикалық қарым-қатынаста. Дүниежүзілік банк әдістемесі бойынша ЖІӨ құрылымындағы сыртқы сауда 66% құрайды. Қазақстанның негізгі сауда серіктестері: Ресей (12,5%), Қытай (18,7%), Италия (18,7%), Корея (4,9%), Нидерланды (5,3%), Түркия (5,1%) [2].

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының алдын ала мәліметтері бойынша сыртқы сауда айналымы 2020 жылы 85,0 млрд. АҚШ долларын құраса, 2023 жылы 125918,2 млн АҚШ долларын құраған [2].

Қазақстанның сыртқы сауда айналымын талдау экспорт үлесін арттырудың қалыптасқан үрдісін көрсетеді. Негізгі экспорттық тауарларға шикі мұнай, табиғи газ, рудалар, бидай, мыс және катодты мыс, уран, ферроқорытпалар, болат прокат, мұнай өнімдері, шикі мырыш, күміс, бидай ұны, алюминий, көмір, тас, алюминий оксиді жатады.

Экспорттық тауарлар тобын талдай отырып, оларды екі категорияға топтастыруға болады: шикізаттық және шикізаттық емес экспорттан тұратын өнеркәсіп тауарлары және ауыл шаруашылығы тауарлары. Өнеркәсіп тауарларының 73,2%-ы шикізат экспортына, 26,8%-ы шикізаттық емес экспортқа тиесілі. Ауыл шаруашылығы тауарларының экспорты әлдеқайда жақсы көрінеді, оның 66,7% шикізат және 34,4% шикізаттық емес экспорт [3].

2023 жылғы қаңтар-қарашада Қазақстан Республикасы экспорттаған тауарлардың негізгі үлесін мынандай тауарлар құрайды: шикі мұнай және битумды минералдардан алынған шикі мұнай өнімдері (54,2%), радиоактивті химиялық элементтер мен радиоактивті изотоптар (3,8%), тазартылған мыс және өңделмеген мыс қорытпалары (4,2%), мыс рудалары мен концентраттары (4,1%), ферроқорытпалар (3%), бидай және меслин (2,4%) [2].

Қазақстандық өнімді экспорттаудағы негізгі мәселелердің қатарында көлік шығындарының жоғары болуы, көлеңкелі экономика және жосықсыз бәсеке, мақсатты елдердің импорттаушылар тізіліміне енгізу проблемалары, әлсіз маркетинг және өткізу нарықтары туралы ақпараттың болмауы және шикізаттың жоғары құны, өндірістің ескірген технологиялары, суармалы жерлердің, су ресурстарының тапшылығы және оларды пайдаланудың төмен тиімділігі, қолдау көрсететін даму институттары функцияларының бөлшектенуі және қайталануы, өнімді сертификаттауға айтарлықтай шығындар, сынақ зертханаларының болмауы сияқты мәселелерді көрсетуге болады. Сондықтан басты міндет осы кедергілерді жою болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020–2030 годы (Konceptsiya vneshnej politiki Respubliki Kazahstan na 2020–2030 gody) // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000280> (дата обращения: 18.03.2024).

2. Внешнеторговый оборот Республики Казахстан // <https://stat.gov.kz/> (дата обращения: 18.03.2024).

3. Показатели внешней и взаимной торговли (Pokazateli vneshnej i vzaimnoj trgovli) // <https://stat.gov.kz/oefficial/industry/31/statistic/6> (дата обращения: 18.03.2024).

ӘОЖ 80

Сатқан А.Н.

*М.Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Филология факультеті, Қазақ тілі мен әдебиеті БББ, Орал қ., Қазақстан.*

ФЕМИНДІК СТИЛЬДІҢ ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІНДЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Феминизм латынның «әйел» мағынасын білдіретін «femina» сөзінен шыққан. Бұл – әйелдің қоғамдағы мүмкіндіктерін кеңейтуге, сондай-ақ әйелдерді шектеуі мүмкін әлеуметтік-мәдени және саяси нормаларды өзгертуге бағытталған қоғамдық қозғалыс.

«Феминизм» термині философ Шарли Фурьенің еңбектерінде қолданылған. Бұл термин XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында кеңінен танымал болды.

Феминизмді әдебиеттануға тек 1970 жылдары енгізілді дей алмаймыз. Себебі бұл стилдің XVIII ғасырдан бастап әдебиет пен философияда тамыры бар және көптеген жылдар бойы

әдеби зерттеулер, әлеуметтік зерттеулер және ғылым саласындағы белсенді пікірталастың бөлігі ретінде қолданылып жүрді.

Әдебиеттанудағы феминдік стиль – бұл басты кейіпкер әйел және олардың өмір сүру салтына, сезімдеріне, әйелдік бірегейлікті қазіргі қоғамдағы әйелдің рөліне баса назар аударатын әдеби стиль. Бұл стиль әйел теңдігі тақырыптарына, мәселелеріне және әдебиет объективі арқылы өзара әрекеттесуге негіздейді. XX ғасырдың ортасында әлемдік феминизация әдебиетке таралды, әйел туралы әдебиет ғылымы да жанданды.

Осы тұрғысынан алғанда И.Ильиннің және И. Жеребкинаның жұмыстарын айта кетпесек болмас. Олардың еңбектерін феминистік әдеби ойды дамытудың бастапқы кезеңі ретінде қарастыруға болады. Бұл, сөзсіз, перспективалық процесс айтарлықтай қиындықтармен тығыз байланысты еді. Қиындықтардың негізгі көздерінің бірі –

«феминизм» ұғымының көптігі мен көптүрлілігінде еді. [1]

Ал Брайсонның «Политическая теория феминизма» («Феминизм идеяларының тарихы») атты монографиясында XVII ғасырдан XX ғасырға дейінгі феминистік саяси теорияның дамуы қарастырылған. Брайсон «феминист» терминін кең мағынада, оның ішінде XIX ғасырдың сексенінші жылдарына дейін еңбектері бар адамдарға қатысты анахронизм ретінде қолданғандығын ескертеді. Брайсон феминизм біркелкі емес деп сендіреді. Ол либералды, марксистік және радикалды феминизм арасындағы айырмашылықты түсіндіреді, әр бағыттың күн тәртібін тарихи тұрғыдан сипаттайды, сонымен қатар олардың бір-біріне қалай ұқсайтынын айтады. Брайсонның кітабы Батыс феминизмінің тарихы туралы негізгі түсінік береді. [2]

«Әйел туылмайды, әйел болады» — деп есептеді Бовуар. Бұл фразаны мәдениетке байланысты стереотиптермен қарастыру керек және бұл адам табиғатын толық жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді. Де Бовуар әйелдер үшін еркіндік пен жауапкершілік маңызды құндылықтар екенін дәлелдеді, бірақ бүкіл тарих бойында бұл құндылықтардан бас тартылды. Бұдан автордың ойы экзистенциализм тұжырымдамасына негізделгенін байқауымызға болады. [2]

Мэри Хелен Вашингтон, Барбара Смит және Белл Хукс сияқты афроамерикалық феминистер Африкадағы афроамерикалық әйелдердің, соның ішінде нәсілдік және жыныстық кемсітушіліктің қиындықтарын анықтау мен талдауда шешуші рөл атқарды. Олардың жұмыстары теңдік үшін күрестің бірінші жоспарлы және нәсілдік аспектілеріне көтерілді.

Сондай-ақ феминистік сын тек бір бағытпен немесе қызығушылықпен шектелмейтінін ескеру маңызды. Бонни Циммерман мен Сюзан Гриффин сияқты кейбір феминистік сыншылар дамып келе жатқан әдебиеттерді талдаумен айналысты және мәтіндерден әртүрлі аспектілерді, соның ішінде бір жынысты қарым-қатынас сынды мәселелерді зерделеді.

Торил Мойдың «Сексуальная текстуральная политика» («Жыныстық мәтіндік саясат») кітабы – феминистік әдеби сынға кіріспе. Бұл – көркем мәтіндердегі гендерлік саралау мәселелеріне бағытталған әдебиет теориясының бір бағыты. Кітап 1985 жылы феминистік әдебиеттану дамудың екі кезеңінен өткен кезде жарық көрді: әдіснаманың қалыптасу кезеңі және әйелдерге бағытталған позицияның қалыптасуы. Торил Мой 1970- 1985 жылдардағы жаңа әдіснаманы және феминистік сынды жетілген кезеңіндегі мәтіндерді талдады. Мұнда басты мәселе — «эстетикалық тұрғыдан құнды, бірақ саяси тұрғыдан қолайсыз өнер туындысын қалай бағалау керектігінде». Кітап белгілі бір кезеңдегі әдеби феминизмнің күйін көрсетеді, оның зерттеу объектісі – әдеби сынды тарихы, бірақ оның өзі, қазірдің өзінде классикалық жұмыс болғандықтан, тарихтың бір бөлігі болып табылады. [2]

Феминистік әдеби аналитика әйелдің табиғатын, тәжірибесін және географиялық мәселелерін қалай жаңғыртып, бейнелейтінін түсіну мақсатында әйел жазған әдебиеттерге назар аударады. Бұл әйелдердің жеке басы мен қоғамдағы рөлі туралы маңызды сұрақтар тудыруы мүмкін тақырыпты, кейіпкерлерді, құрылымды және шығармалардың стильдерін талдауды қамтыды.

Жалпы феминистік стильдің негізгі ұғымы – тендер. Феминизмдегі тендер дегеніміз – жеке тұлғаны әлеуметтендіру процесінде мәдениет қалыптастыратын жыныстық қатынас идеясы. Тендер құрудағы әдебиеттің рөлі және тендер арқылы жазу мен оқудың детерминизмі феминистік сынды негізгі мәселелерін құрайды. Біз оның мәселелерін егжей-тегжейлі көрсетсек. [3]

Әдебиет әртүрлі заттарға деген көзқарасты жаңғырту ретінде қарастырылады, сондықтан оқырманға фаллоцентристік мәдениеттің құрылымы ретінде ашылуы керек әлемнің бұрмаланған бейнесін ұсынады. Феминизмнің күш-жігерін ашуға бағытталған фаллоцентризмнің орталық стереотипі – ер адамның әйелден артықшылық идеясында. Бұл стереотиптің пайда болуы феминистік сынға биологиялық, тарихи, мәдени факторларының жиынтығымен байланысты.

Екіншіден, феминистік сынның басты мәселелерінің бірі – әйелжазуының ерекшелігін негіздеу. Бұл термин Дерридаға тиесілі екені белгілі. Ол оны шығармашылықтың ерекше түріне қатысты алға тартты, оның басты сипаттамасы – бірегейліктен бас тарту.

М. Рюткенен өзінің феминистік сынға шолуында «әйелдік жазу стилінің» бірнеше маңызды және айқын белгілерін келтірді, оның осы көзқарасын өте беделді зерттеушілер де нақтылады.

М. Рюткененнің пікірінше, әйел жазуы туралы мәселе әлі де шешілмейді, өйткені әйел әдебиетіне және жалпы әйел шығармашылығына деген көзқарас мәселесі толықтай шешіле қоймады. [4]

1978 жылы американдық зерттеуші Нина Бейм «Женская литература» атты еңбегін жариялады, ол «1820-1870 жылдары американдық әйелдер жазған романдарға» арналған нұсқаулық ретінде көрініс тапты. Н. Бейм мәдени-тарихи мектептің дәстүрлерінде «әйел» романының типологиясын құрып, оның құрылымдық механизміне назар аударады. Талдау объектісі ретінде шығармалары XIX ғасырдың ортасында гүлденген жазушылар таңдалды, бірақ болашақта олардың есімдері өзектілігін жоғалтқан еді. Бұлар – Кэтрин Мария- Саджвик (1789-1867), Сара Хейл, А.Дж. Гревс, Мария Макинтош, Эмма Саутворт және Каролина Ликен, Мари Каминс және Мариам Коул Харрис.

Аталған жазушылардың шығармаларының негізінде Нина Бейм «әйел романының» келесі типологиялық белгілерін атап өтті.

I. «Әйел романының» сюжеттік схемалары кейіпкерлердің сынақтары мен олардың жеңістерінің тарихына негізделген. Жанрлық ерекшелік кескіндер жүйесінде көрінеді.

II. Кейіпкер ізгілікке ие болуы керек, жанқиярлықпен ерекшеленіп, әлемге жоғары адамгершілік қасиеттерді әкеледі.

III. Өмірдің қолайсыз жағдайларына тап болған кейіпкер оларды үнемі жеңуге міндетті.

IV. Әйел романында кейіпкерлердің шығу тегі қайта бағаланды. АҚШ-тағы әйелдер әдебиетінің негізін қалаған Кэтрин Мария – Садживиктің шығармашылық тәжірибесінде әйел өзін тек отбасылық міндеттерді орындауға ғана емес, сонымен қатар тәуелсіз және ер адамдардан тәуелсіз өмір сүру үшін білім мен практикалық дағдыларға ие болуы керек деген идеяны ұсынды. Нина Беймнің бұл тезисін А. Дж. Грейвс 1844 жылы қолданды. [5]

Нина Бейм өзінің «Әйелдер әдебиеті» атты еңбегінде 60-тан астам феминистік роман шығарған Эмма Саутворттың жұмысына лайықты назар аударды. Романның әйел жанрының моделін жасаған Эмма Саутворт болды:

- а) сюжет қорқынышты әсерлерге толы;
- б) оқиға ана мен жас қыздың ажырасу суреттерінен басталады;
- в) бейнелеу жүйесіндегі әке тиран, дөрекі, қатал, алаяқтыққа бейім;

Нина Бейм XX ғасырдағы әйелдер әдебиеті мен XIX ғасырдағы АҚШ әйелдер романы арасындағы нәзік байланысты анықтайды.

XX ғасырда АҚШ-тың әйелдер әдебиеті ретроспективті түрде қарастырылды, мысалы, американдық және батыс еуропалық «әйел» прозасының ерекшелігі белгіленді.

Өнер мен әдебиетті феминизациялау мәселелерінде Австралияның әдебиеттанушылары американдық ғалымдармен бәсекелеседі. Олардың еңбектерінде ер мен әйел ақындарының шығармашылығының психологиясына назар аударылады.

XX ғасырдағы норвегиялық «әйел әдебиетінің» жағдайы туралы бірлескен авторлар Энгельстад Ирене мен Эверланн Янекен хабарлайды. Жаңа шетелдегі әдебиет туралы ғылым жазушылардың шығармашылықтарын мезгіл-мезгіл қарастырғанмен, бірақ

«әйел әдебиеті» ұғымының дербестігін дамытпайды. Шығармашылықтың жалпы түрінің ерекшелігін көрсететін нақты белгілерді белгілейтін тұжырымдамалық жұмыстар әлі жоқ. [5]

Украин ақыны Г. Гордасевич ұлттық сипаттағы мәселені және оның қасиетті рәсімін украин жазушыларының шығармашылығы негізінде шешеді.

Әлемдік әдебиеттанудағы феминистік стильді зерттеу әдеби шығармаларды талдауға бағытталған маңызды зерттеу бағыты болып табылады. Әдебиеттегі феминистік стиль әйел мен ер сәйкестігі, ұлттық рөлдер, билік және бағыну мәселелерін көтереді.

Қорытындылай келе, әлемдік әдебиеттанудағы феминистік стильді зерттеуге қатысты бірнеше негізгі аспектілер:

Феминистік әдеби сынның тарихы: зерттеушілер алғашқы феминистік қозғалыстардан бастап қазіргі заманға дейінгі тарихи контекстке және феминистік әдеби сынның дамуына назар аударады. Олар жетекші феминистік әдебиет сыншыларының еңбектерін және олардың осы салаға

қосқан үлестерін талдайды.

Мәтінді талдау: зерттеушілер әдеби шығармаларды феминистік тұрғыдан талдап, мәтіннің ішіндегі генетикалық байланысты элементтерді анықтайды. Бұл кейіпкерлерді, олардың мотивацияларын, сюжеттік желілерін және тілді қолдануды талдауды қамтуы мүмкін.

Феминистік теориялар: феминистік әдеби сын әдеби мәтіндерді жақсы түсіну және түсіндіру үшін феминистік әдеби теория, постколониялық тұқым мен тартымдылықты сынау сияқты әртүрлі теориялық тәсілдерді қолданады.

Феминистік сәйкестік: зерттеушілер сонымен қатар әдеби шығармалардың феминистік сәйкестікті қалай сипаттайтынына және оның әртүрлі тарихи кезеңдер мен мәдени контексттерде қалай өзгертініне назар аударады.

Постколониялық және мәдениетаралық талдау: Екінші дүниежүзілік әдебиетте феминистік әдеби сын феминизм мен постколониялық және мәдени мәселелер арасындағы байланысты зерттеді.

Саяси контекст: зерттеушілер сонымен қатар әдеби шығармалардың әйелдер құқықтары мен феминизмге қатысты әлеуметтік-саяси қозғалыстарды қалай бейнелейтініне және әсер ететініне назар аударады.

Әлемдік әдебиеттанудағы феминистік стильді зерттеу халықтардың әдебиетіне деген әсерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Әйгілі жазушылар өз шығармаларында әділеттілік пен теңдік мәселелерін қамтиды. Осы саладағы зерттеулер өсіп келеді және әдеби сын мен талдауға үлкен әсер етеді.

Феминистік стиль әдеби канонды байытуға және қазіргі қоғамдағы әйелдер бірегейлігі мен гендерлік теңдікке байланысты маңызды мәселелерді талқылауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Анциферова О. Ю. Извивы феминистского литературоведения (материалы к спецкурсу)
2. <https://gorky.media/context/kratkij-gid-po-feministskoj-literature/>
3. Турышева О. Н. Теория и методология зарубежного литературоведения: учебное пособие
4. Воробьева С. Ю. Проблема «женского стиля» в литературоведении (гендерный аспект) Известия Саратовского университета. Нов. сер. Сер. Филология. Журналистика. 2013. Т. 13, вып.
5. <https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs-ishi/item/9743-xx>

ӘОЖ 80

Сагмалиева Н.Ж.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Қазақ тілі мен әдебиеті БББ, Орал қ., Қазақстан
e-mail: nsagmalieva@mail.ru

ГОТИКАЛЫҚ ӘДЕБИЕТТЕГІ АДАМ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ: ЭДГАР АЛЛАН ПО ФИЛОСОФИЯСЫ

Эдгар Аллан По шығармашылығының басталуы гуманистік идеяларға толы жетілген американдық романтизм кезеңіне жатады. Осы кезеңдегі басты назар «адамның интеллектуалды, адамгершілік және эмоционалды көріністеріндегі жеке санасына» [1], сондай-ақ рухани және материалдық қақтығыстарға аударылды. Романтикалық әдебиетте арман, шындық арасындағы қақтығыс жиі сезіледі. Бұл бағыттағы жазушылар шынайы әлемді тек олардың қиялында болған идеалды әлеммен салыстырғанда қатал, жалған деп суреттеді. Сондықтан романтикалық шығармалардың кейіпкерлері үшін барлық оқиғалар мен құбылыстар арман, оғаштық сияқты көрінді. Романтиктердің пікірінше, шынайы болмыс тікелей берілгеннен тыс жатыр. Әлеммен үйлесімділіктің болмауы өзімен үйлесімділіктің болмауына әкеледі, ал екіжүзділік ұғымы адамның материалдық және рухани принциптерінің келіспеушілігінде, оның санасының бөлінуінде көрінеді. Эдгар Аллан По шығармашылығында бұл идеялар өлім тақырыбы арқылы сипатталады. Ол үшін өлім тек түпкілікті нәтиже ғана емес, сонымен бірге өмірдің шынайы мағынасын білдіреді [2]. Өлім осы әлемде адаммен бірге жүретін азапты тоқтатудың жалғыз жолы болатынын, адам өмірінің

мағынасыздығының шарықтау шегі. Осылайша, Эдгар Аллан По шығармашылығы арман мен шындықтың идеалды әлемі арасындағы алшақтық туралы романтикалық идеяларды, сондай-ақ адам табиғатының қосарлануы мен өлімнің шексіз азаптан босату ретіндегі мағынасын баяндайды.

Эдгар Аллан По готикалық әдеби дәстүрмен байланысты болса да, адам туралы түсінігінде оның шеңберінен шығады. Готикалық дәстүрде адам зұлым тағдырдың немесе шайтанның әсеріне ұшыраған, оның дәрменсіздігін күшейтетін қараңғы, жабық кеңістікпен қоршалған тағдырдың тұтқыны ретінде қарастырылды. Алайда, По адамның басқа тұжырымдамасымен сипатталады. Ол қателіктерге, қайшылықтарға және өзін-өзі азаптауға бейімділікті адамның тән белгілері ретінде көрді. Аталған аспектілер оның психологиясының негізгі белгілері болды. Осы адам табиғатының жағымды жақтарын атап өткен кейбір басқа американдық романтиктерден айырмашылығы, По оның қайғылы, қайшылықты сипатына назар аударды. Осылайша, Эдгар Аллан Поның готикалық дискурсының ерекшелігі оның адамға әрі оның табиғатына деген ерекше көзқарасымен анықталады. По аналитикалық талантты ақынның импульсивтілігімен, терең және кең таралған қайғымен жанды әзілмен үйлестірген даулы табиғат болды. Бұл оның шығармашылығын бай және жан-жақты етеді, оған американдық романтизм әдебиеті аясында ерекше сипат береді.

Эдгар Аллан По ұсынған «бастапқы бірлік» [3] идеясы оның адам тұжырымдамасында маңызды рөл атқарады. Тұжырымдама бойынша бүтіннің барлық бөліктерінің үйлесімділігіне қол жеткізу үшін Құдайдың еркімен жасалған әрбір бөлшек табиғи әрі басқа бөліктермен пропорционалды болуы керек. Адамның жаны бір-біріне пропорционалды деп саналады, екіншісінен төмен де, жоғары да емес, әрқайсысының өз Құдайы бар. Алайда, бұл тұжырымдамада іс-әрекеттің ажырамас бөлігі болып табылатын қарсылық идеясы бар. Үйлесімділік пен қарама-қайшылық бір-біріне оғаш болады, бірақ соған қарамастан, ауырлық пен итеру, заттық және рухани сияқты екі қарама-қарсы негіз біржола қатар жүреді. Тұжырымдама Эдгар Аллан Поның бейбітшілік пен адам табиғатына деген философиялық көзқарасын білдіреді, онда үйлесімділік пен қарама-қайшылық бірге өмір сүреді. Бірін-бірі толықтырады, ал адам мен оның жаны бір-бірімен тығыз байланысты мәңгі өзара әрекеттеседі.

Эдгар Аллан По өзінің «Американдық прозашылар: Н.-П. Уиллис» («Американские прозаики: Н.-П. Уиллис») эссесінде адам қиялының табиғатын түсіндіру үшін химия ғылымының аргументтеріне жүгінеді. Ол материалдық әлем химиясындағы екі элементті араластыру процесін адам ойындағы идеялар мен бейнелерді араластыру процесімен салыстырады. Оның пікірінше, мұндай араластыру бір элементтен де, екіншісінен де ерекшеленетін өзіндік айрықша қасиеттері бар жаңа нәрсе жасайды. Процесс бүкіл әлемде өзінің шығармашылық көріністері үшін материал таба алатын қиялдың шексіздігін көрсетеді. Тіпті деформациялар мен кемшіліктерден ол өзінің жалғыз мақсаты мен өлшеміне айналатын сұлулықты жасай алады.

По біріктірілген бөліктердің байлығы мен маңыздылығы, комбинациялардың жаңа мүмкіндіктерін ашу қабілеті және тұтастықтың толық «химиялық біртектілігі» [4] мен пропорционалдылығы қиялдың жұмысын бағалау кезінде критерийлер болуы керек екенін атап көрсетеді. Осылайша, бұл эсседе По адамның қиялы әртүрлі элементтерден адам ойының байлығы мен әртүрлілігін көрсететін жаңа, ерекше нәрсе жасайтын химиялық процесс сияқты екенін дәлелдейді.

Эдгар Аллан По идеяларына сәйкес, адам Құдай еркінің көрінісі. Бүкіл ғалам негізгі себептің көрінісі ретінде өмір сүреді. Алайда, По әлемінің моделінде Құдай қазіргі уақытта белсенді жаратушы емес. Қазір әлемде пайда болған нәрсені тек құдайдың шығармашылық күшінің жанама нәтижелері ретінде қарастырады. Демек, «Құдай – ғалам» идеясының авторы [5], бірақ әлем мен адамның одан әрі өмір сүруі табиғатпен анықталады, оны По «ғаламның екінші себебі» деп атайды. По бойынша, адам тікелей емес, Құдайдың күшінің жанама туындысы. Оның мәні табиғи факторлардың әсерінен өзгереді. Сонымен қатар, табиғаттың өзі, Поға сәйкес, бастапқы ниеттен ауытқу. Сондықтан адамның қарама-қайшылығы және оның жолдан жалтаруға деген құштарлығы Құдайдың ниетінің көрінісі. Осылайша, Эдгар Аллан По үшін адам мен әлем құдайдың ерік-жігерінің нәтижесі, бірақ одан әрі даму, тіршілік табиғи заңдармен анықталады, олар Құдай белгілеген бастапқы ниеттен ауытқу болуы мүмкін.

Эдгар Аллан Поның дүниетанымы адамның да, әлемнің де ажырамас принципті қасиеті ретінде «перверсивтілік» [6] идеясына негізделген. Бұл өкілдік жазушының «қорқынышты» романдарындағы кейіпкерлердің жүйелік сипаттамаларын анықтайды. Адам, По көзқарасы бойынша, әлемдік тәртіпті бұрмалауға, нормадан жалтаруға деген құштарлықты сезінеді. Оның жұмысында готикалық дискурс әдеттегі готикалық романға қарағанда әлдеқайда пессимистік болып шығады. Готикалық романда қақтығыстар әдетте кейіпкердің зұлымдық

әлемімен соқтығысуына негізделеді, ал сұмдық объективті түрде қорқынышты әрі түсініксіз болып келеді. Алайда, белгілі бір жағдайларда готикалық романдағы үйлесімділік теориялық тұрғыдан қалпына келтіріледі. Эдгар Аллан Поның жұмысында мұндай үйлесімділік адамның қателіктерге, қайшылықтарға және өзін-өзі азаптауға деген туа біткен бейімділігіне байланысты туады. Осылайша, Эдгар Аллан Поның дүниетанымы терең пессимизмді білдіреді, мұнда адам табиғатының өзгеруі мен кемшіліктері сөзсіз үйлесімділіктің бұзылуына және оның шығармаларында көрінетін тәртіпсіздіктің орнауына әкеледі. Американдық романтиктің туындыларында қорқынышты көбінесе кейіпкердің психикасының ерекшеліктерімен байланысты, оның психикалық ауытқуларынан туындаған субъективті тәжірибе ретінде ұсынылады. Бұл жалғыз жанның үйі, ішкі хаос, ақыл мен сезімнің үйлесімсіздігі.

Қорытындылай келе, Эдгар Аллан Поның негізгі идеялары мен дүниетанымының ұсынылған экспозициясы оның шығармашылығының философиялық негіздерін, адам мен ғаламның табиғаты туралы көзқарастарын жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Поның пікірінше, оның шығармаларындағы сұмдық көбінесе ішкі хаос, ақыл мен сезімнің үйлесімсіздігі және жалғыз жанның жойылуы арқылы көрінеді. Оның дүниетанымының орталық элементі – адам мен әлемнің негізгі қасиеті ретінде перверсия идеясы, бұл оның жұмысының пессимистік сипатын анықтайды. Бұл идеялар оның шығармашылығындағы готикалық дискурстың ерекшелігін анықтайды, оның шығармаларын қорқынышты және қараңғы ғана емес, сонымен қатар философиялық тұрғыдан тереңдете түседі.

Әдебиеттер тізімі

1. Староверова Е.В. Американская литература. СПб., 2005. URL: <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/staroverovaamerikanskaya-literatura/romanticheskij-nativizm.htm> (дата обращения – 18.03.2017)
2. Ванслов В.В. Эстетика романтизма. М., 1966. С. 96.
3. По Э. Эврика. Поэма в прозе // Э. По. Эврика. Поэма в прозе. М., 2008. С. 91.
4. По. Э. Американские прозаики: Н.-П. Уиллис // Эстетика американского романтизма / Под. ред. М.Ф. Овсянникова. М., 1977. С. 108.
5. По Э. Сила слов // Э. По. Стихотворения. Проза. М., 1976. С. 623.
6. Попова Д.И. Концепция человека и система персонажей в «арабесках» Э. По // ФИЛОЛОГОС. 2020. Вып. 1 (44). С. 44.

ӘОЖ373.1

Жармаганбетова Н.С., Есқайратова Т.А., Ерсайынов Е.Б.
*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің
6В01512 «География Тарих» білім беру бағдарламасы
Орал қ., Қазақстан*

БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Цифрлық сауаттылық - ақпараттық қоғамдағы қауіпсіздіктің негізі, ХХІ ғасырдың ең маңызды білімі, ең негізгі тақырыптарымыздың бірі. Цифрлық сауаттылық - бұл адам өмірінің барлық салаларында цифрлық технологияларды сенімді, тиімді қолдануға дайындығы және қабілеті. Осы технологияны қолдану арқылы халықтың өмір сапасын арттыруға жол ашып отыр.

Цифрландыру – сәнге айналған үрдіске ілесу емес, ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі құралы. Ең алдымен, цифрлы теңсіздікті жойып, барлық азаматты интернетпен және сапалы байланыспен барынша қамтамасыз ету керек. Цифрландырудағы негізгі мақсат – бәсекеге қабілеттілікті арттыру, халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, оқу-тәрбие процесін жеделдету және жеңілдету, балаларға, ұстаздарға, ата-аналарға жүктемені азайту. Ең бастысы – білім беру сапасын арттыру. Балалар халықаралық деңгейде әртүрлі салаларда, оның ішінде жасанды интеллект және ауқымды деректер жасау саласында бәсекеге қабілетті болуға тиіс. Мемлекет басшысы атап көрсеткендей, елді цифрландыру – бұл мақсат емес, бұл – Қазақстанның абсолюттік артықшылыққа қол жеткізу құралы[1]. Бүкіл процесс жүйелілікті, реттілікті және кешенді тәсілді талап етеді.

Цифрлық технологияның білім берудегі маңызы - білім беру ұйымдарын жаппай цифрландырудың маңызы болашақ ұрпақтың кез келген салада ақпараттық сауаттылығын арттырып, шеберліктерін шыңдап, жан-жақты іскерлігін дамытып, бәсекеге қабілетті етіп, білім кеңістігінде өз мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға жағдай жасайды. Сонымен қатар, бұл – білім сапасын арттыру, оқыту үдерісін қолжетімді ету, мұғалімдердің, оқушылардың, ата-аналардың байланыстарын жеңілдету тұрғысынан да өзекті.

Қазақстанда мектептік білім беруді цифрландыру оны реформалау үрдісіндегі басты тенденциялардың бірі болып табылады. Расымен де, адамзат қауымы жыл санап емес, ай санап, тіпті апта мен күн санап цифрландыру заманының сикырлы әлеміне еніп барады. Цифрландыру технологиялары дегеніміз – бұл бұрын-соңды адамзат бастан кешпеген ғажайып әлемнің жаңа құралдары. Яғни, қазіргі таңда бұл технологиялар жасақталу үстінде. Олар қазірдің өзінде біз тамсанып айта беретін ақпараттық технологиялардың өзін жолда қалдыра бастады.

Бүгінгі таңда болашақ педагогтерді цифрлық білім беру ресурстарын пайдалануға даярлау – жоғары мектептің ең өзекті мәселесі. Олар қазіргі ақпараттық қоғам талабына сай оқу-тәрбие үдерісінің тиімді ұйымдастырылуына ықпалын тигізумен бірге, білім алушылардың тез өзгермелі ақпараттық қоғамға үйлесімді бейімделуінің, кәсіби тұрғыдан өзін-өзі жүзеге асыра алатын құзыретті маман тұлғасын дайындаудың әмбебап құралына айналып отыр. Ең алдымен, цифрлық білім беру ресурстары дидактикалық мақсатқа жетуге немесе белгілі бір оқу міндеттерін шешуге бағытталған дайын интерактивті мультимедиялық өнім болып табылады. Қазіргі таңда оларды пайдалану тиімділігі – бұл ақпараттық білім беру ортасына қызығушылықты тудырумен қатар ақпаратқа қолжетімділік дәрежесін қамтамасыз ету және білім сапасын арттыру. Авторлар цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану арқылы білім алушылардың өз бетімен зияткерлік әлеуетін дамытып, білім қорын молайтады.

Оларды шығармашылықпен пайдалану арқылы оқу-тәрбие үдерісін қызықты да мазмұнды түрде ұсынуға болатындығын ашуға тырысқан. Мақалада теориялық- әдістемелік әдебиеттерге жан-жақты талдау жасалып, келесі ұғымдар нақтыланып, анықтамасы ұсынылған: «Цифрлық білім беру ресурстары», «болашақ педагогтың цифрлық білім беру ресурстарын пайдалануға дайындығы». Сонымен қатар тәжірибелік эксперимент жұмысы барысында болашақ мамандардың цифрлық білім беру ресурстарын кәсіби өзін-өзі дамыту құралы ретінде меңгеруін қалыптастыруға бағытталған «Цифрлық білім беру ресурстары - кәсіби өзін-өзі дамыту құралы» атты курс бағдарламасы жасақталған. Зерттеуде теориялық, эмпирикалық әдістер, «цифрлық білім беру ресурстары туралы таным» сауалнамасы (авторлық өңдеуде), Н.П. Фетискиннің «Өзін-өзі кәсіби дамытуға қажеттіліктерді жүзеге асыру диагностикасы», Н.Р. Молочниковтың «Өзін-өзі дамыту мүмкіндіктерін бағалау» қолданыс тапқан[2].

Білім беруді цифрландыру жағдайында болашақ педагогтердің цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану даярлығын қалыптастыру мәселесінің өзектілігін, біз, біріншіден, Қазақстан Республикасының «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының мақсатын – цифрлық технологияларды пайдалану мен дамыту арқылы мемлекет экономикасының бәсе- келестігін арттыруды жүзеге асырудың басты бағыты ретінде қарастыра аламыз.

Цифрландыру, бір жағынан біріктіруші және кіріктіруші бастама ретінде әрекет етсе, екінші жағынан, педагогтер қауымы және жалпы қоғамның әрбір мүшесі үшін мүлдем жаңа оқыту құралы болғандықтан, оны меңгеруде үлкен қиындықтар туындап отыр. Бірінші кезекте цифрландыру күнделікті өмірдің барлық салаларына түпкілікті енуі тұлғаның жеке сапалық қасиеттерін жетілдіруге жаңа талаптар қоюда. Оның ішінде, ең алдымен, оның танымдық қызметтеріне өзгерістер енгізе отырып, қазіргі әлеуметтік ортаның ерекше сұранысына айналып отырған икемді дағдыларды дамытуды талап етуде. Қазіргі постиндустриалды қоғамға негізгі үш сипат (білім, ақпарат, цифрлық технология) тән екенін ескерсек, бұнда ақпарат әлеуметтік процестердің жұмыс істеуінің қайнар көзі ретінде әрекет етеді және олардың арасындағы өзара байланыстың шарты болып табылады. Себебі ғаламдық желі көмегімен ақпараттық кеңістікті қалыптастыруға, адам өмірінің экономикалық саласын көркейтуге, әлемдік құндылықтарға, озық тәжірибеге жол ашылады. Яғни ауқымды ақпаратқа қол жеткізу арқылы жеке тұлғаның дүниетанымын кеңейтіп, өзін-өзі жүзеге асыруға мол мүмкіндіктер беріледі. Бұл үздіксіз ақпараттар ағыны қарқыны өз кезегінде әлеуметтік орта мен жеке адамдардың өмірін жаппай цифрландыру жағдайына әкеліп отыр.

Замануи әлемдегі цифрлық технологиялардың басты құндылығы – бұл тек құрал ғана емес, сонымен бірге жаңа мүмкіндіктерге ие интеллект ортасы болуы: кез келген ыңғайлы уақытта оқыту, үздіксіз білім беру, жеке білім беру маршрутын жобалау, кез келген пайдаланушының электрондық ресурстарын тұтынушыдан оны жасақтаушыға айналуы.

Тарихына үңілсек, «цифрландыру» терминінің өзі ақпараттық- коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуына байланысты пайда болды. Давоссе Клаус Шваб 1960-1980

жылдардағы алғашқы цифрлық революцияны «өнеркәсіптік» деп атады, оның катализаторы жартылай өткізгіш 60-70 жылдары – дербес компьютерлерді, 90 жылдары – интернет желісін дамыту болды деген пікірді ұстанады. Сонымен қатар автор төртінші өнеркәсіптік революцияға ауысу басталатындығын және ол мобильді ғаламтор желісі мен жасанды интеллектінің дамуына байланысты цифрлық технологияның кең ауқымына негізделетінін алдын ала пайымдаған еді.

Заманауи цифрлық мәдениетті анықтайтын негізгі құбылыстарға дербес компьютер мен сандық құрылғылардың барлық түрлері жатады: ғаламтор, жасанды интеллект, жүйелік және қолданбалы бағдарламалық қамтамасыз ету, компьютерлік

графика және виртуалды шындық жүйелері, дәстүрлі байланыс құралдарының сандық форматтары (кітаптар, фотосуреттер, аудио және бейнежазбалар, сандық теледидар және т.б.), компьютерлік ойындар, технологиялық өнер туындылары. Аталған үрдістер толықтай ғаламтор желісінде болып, дәстүрлі қабылдау үшін жиі теріс қабылданатын екіұшты тенденцияларды тудырады [3]. Цифрлық дәуірде мәдениеттің ерекше түрін қалыптастыру мәселесі өзекті болып отыр.

Ресей ғалымдарының тұжырымдауынша, қазіргі цифрлық білімі орта үш негізгі жағдайларға негізделеді, біріншіден, бүкіл әлем цифрлық форматқа көшуде және соған сәйкесті білім беру үдерісі артта қалмауы тиіс; екіншіден, білім беруді цифрландыру жекелік білім траекториясын таңдауға мүмкіндік беріп, өз біліміне деген жауапкершілікті арттырады; үшіншіден, білім берудің тұтас цифрлық жүйесі барлық ел азаматтарына сапалы және тым жаңа білім алуға тең қолжетімділік бере алады.

Жалпы цифрлық білім беру ресурстары ұғымы қарапайым «қағаз» ақпарат көздері (кітаптар, журналдар, газеттер, оқулықтар, оқу құралдары және т.б.) ұғымынан және электронды бұқаралық ақпарат құралдарының (радио және теледидар сияқты) көмегімен таратылатын мазмұнды материалдан, сондай-ақ, соңғы отыз жыл ішінде айтарлықтай өзгерген дәстүрлі педагогикалық бағдарламалық құрал ұғымынан туындайды.

Цифрлық білім беру ресурстарының мүмкіндіктері

Тәжірибе дәлелдеп отырғандай, цифрлық білім беру ресурстарының мүмкіндіктері кең және олардың көпфункционалдық ролі келесі мазмұнда сипатталады.

- оқытудағы көрнекіліктің жедел құралы ретінде;
- білім алушылардың практикалық машықтарын пысықтауда көмекші құрал;
- білім алушыларға сауалнама жүргізу және бақылау, сондай-ақ, үй тапсырмаларын бақылау және бағалау құралы;
- схемалармен, кестелермен, графиктермен, шартты белгілермен жұмыс жасау мүмкіндігі;
- білім алушылардың шығармашылық жұмыстарындағы мәтіндерді редакциялау және кателерді түзету құралы.

Цифрлық білім беру ресурстары дегеніміз– компьютердің орасан зор мүмкіндіктерін пайдалана отырып, дидактикалық мақсатқа жетуге немесе белгілі бір оқу мәселелерін шешуге бағытталған толық интерактивті мульти- медиялық өнім.

Болашақ педагогтың цифрлық білім беру ресурстарын пайдалануға дайындығы деп сандық технологиялардың мүмкіндіктерін негізге ала отырып, цифрлық білім беру ресурстарын кәсіби қызметтегі көп қырлы оқу-тәрбие үдерісінің мақсаттары мен қызметтерін тиімді жүзеге асыруын сипаттайтын қабілет, дағдылар жиынтығын түсінеміз[6].

Қазіргі таңда сабақта цифрлық білім беру ресурстарын қолданбай елестету мүмкін емес, сондықтан мұғалім ақпараттық технологияны толық меңгеріп, ғаламторда еркін жұмыс істей білуі тиіс. Мұнда педагог білім беріп қана қоймай, білім алушыларды өз бетімен білімді толықтыру көздерін табуға, өзін-өзі жүзеге асыра білуге бағыттау қызметін атқарады. Осыған байланысты, ақпаратқа қол жеткізуді жеңілдетіп қана қоймай, білім беру жүйесін жаңаша құруға мүмкіндік беретін заманауи ақпараттық технологиялар негізінде құрылған оқытудың жаңа моделіне сәйкесті құрылған тұтас педагогикалық үдерісті талап ететіндігін ескеру қажет.

Жалпы, цифрлық технологияның болашағы қызықты және жаңа мүмкіндіктерге толы болады. Олар біздің өмірімізді өзгертіп, оларды ыңғайлы, тиімді және байланыстыратын болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Әбуов.А.Е. Мектептің оқу үрдісінде инновациялық білім беру технологияларын пайдаланудың педагогикалық шарттары. Педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін

алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты/Еуразия гуманитарлық институты. - Астана, 2005. - 29б.

2. Суранчиева З.Т. «Жаңа технологиялардың түрлері және оны қолданудың сатылары» Қазақ мемлекеттік қыздар педпгогикалық университетінің Хабаршысы - 2010 – 4(6). – 30-34.

3. Аймағамбетов А.А. Отандық ғылымда жаңа серпіліс болады.

<https://egemen.kz/article/233068-askhat-aymaghambetov>

4. Привалова Г.Ф. Активные и интерактивные методы обучения как фактор совершенствования учебно-познавательного процесса / Г.Ф. Привалова// Современные проблемы науки и образования. - 2014. – 3(4). – 71-76.

5. «Қазақстанмектебі» ғылыми — әдістемелік журналы -2010–3(6). 4(6). –25-27.

6. <https://qamshy.kz/article/43728-tsifrlyq-qazaqstannynh-negizgi-maqsaty-omir-sapasyn-dgaqsartu?ysclid=lupzmcbo4p971087403>

7. <https://astanahub.com/kk/blog/kakie-napravleniia-zhizni-zadevaet-tsifrovizatsiia>

УДК372.881.161.1

Суворова В.А., Утегенова К.Т.

Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан

ПРАКТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРИМЕНЕНИЮ ИНТЕРНЕТ-МЕМОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

В современных условиях развития образования остро стоит вопрос о совершенствовании методик преподавания. Данный факт связан с тем, что школьники и подростки, с раннего детства находящиеся в Интернет-среде, сформировали новый тип мышления – клиповое. Клиповое мышление — восприятие человеком абсолютно несвязных между собой, быстро сменяющихся образов, представленных без какого-либо контекста. Данное мышление отличается от мышления понятийного, присущего предыдущим поколениям, где используются понятия и логические конструкции [1]. Современные школьники испытывают сложности при работе со сплошными объемными текстами, уделяя внимание сокращенному и сжатому содержанию. Часто встречающееся неприятие педагогами феномена клипового мышления не позволяет адаптировать образовательный процесс и сделать его наиболее эффективным. Так методы обучения, созданные для людей с понятийным мышлением, или «людей книг», бессмысленны для учеников и студентов с клиповым мышлением, или «людей экрана» [2].

«Инструктивно-методическое письмо» академии Ибрая Алтынсарина, являясь методической базой для педагогов, предлагает включение в образовательный процесс Интернет-ресурсов, мультимедийных технологий и программ, нестандартных заданий, чтобы сделать занятия более эффективными, а информацию доступной для восприятия. Современный урок русского языка развивает в школьниках компетентностные и коммуникативные навыки, аналитическое и критическое мышление, делает обучение практико-ориентированным [3, с. 28].

Отвечая условиям модернизации образовательных технологий с учетом современных особенностей развития школьников, использование на уроках интернет-мема как средства обучения и передачи информации, является актуальным и обоснованным на любом этапе урока. Интернет-мем, являясь неотъемлемой частью интернет-коммуникации в социальных сетях, средствах массовой информации, привлекают внимание и педагогов- практиков с целью использования на уроках.

В частности, изучением феномена интернет-мемов занимались О.К. Голошубина, С.В. Канашина, О.М. Седярова; проблему использования мемов в преподавании языков рассматривали А.С. Гавриш, О.М. Седярова, У.Р. Исламова.

В общем смысле интернет-мем определяется как единица информации, циркулирующая в интернете, которая может существовать в виде текста, видеоролика, изображения, мелодии. Английский исследователь Ричард Докинз в своей книге

«Эгоистичный ген» относил к интернет-мему любой элемент культурной информации, передающуюся от индивида к индивиду, а мелодии, идеи, «модные словечки» он приводил в качестве примеров [4, с. 315]. Подобный взгляд к определению мема довольно встречается в научной и научно-популярной литературе. Однако стереотипное, устоявшееся понимание интернет-мема

широкой публикой предполагает именно единицы интернет-коммуникации, сочетающие текст и картинку в одном изображении. С.В. Канашина выделяет следующие характеристики интернет-мема: вирусность, реплицируемость, серийность, эмоциональность, минимализм формы, полимодальность, актуальность, юмор, фантазийный характер, медийность, мимикрия [5, с. 89]. Интернет-мем как средство обучения способствует геймификации обучения и уменьшает стресс обучающихся, способствуя созданию комфортной психологической обстановки на уроке, благоприятным взаимоотношениям педагога и школьников. Сформированное клиповое мышление позволяет активно использовать интернет-мем на уроках русского языка, так как, по мнению М.Б. Ворошиловой, «наличие визуального образа заметно повышает восприятие – до 55%» [6, с.75].

Некоторые исследователи считают, что применение интернет-мема на уроках влечет за собой положительные аспекты в преподавании: привнесение разнообразия в учебный процесс, подачу информации в увлекательной форме, развитие творческого потенциала [7, с.30]. Также интернет-мем на уроках русского языка позволяет развить навыки аналитического и критического мышления, установления причинно-следственных связей. Работа с интернет-мемами может быть организована так же, как и с новыми лексическими единицами: ввод, интеграция, обработка или использование нового материала. Прежде чем использовать интернет-мемы на уроках, необходимо выполнить выборку мемов, наиболее подходящих для возраста и уровня учеников и соответствующих образовательным целям [8]. На наш взгляд, интернет-мем должен быть актуальным и современным, использоваться для эффективности только на одном этапе урока. Также следует отметить, что использование на каждом уроке не допускается, так как задания с интернет-мемами относятся к творческим и нестандартным.

В связи с актуальностью настоящего исследования сформулируем цель: обосновать эффективность использования интернет-мема на уроках русского языка в условиях современной образовательной программы Республики Казахстан.

С сентября 2022 года по май 2023 года был проведен педагогический эксперимент по изучению эффективности использования интернет-мемов на уроках русского языка в одной из школ города Уральска. Участниками данного эксперимента стали учащиеся двух 9 классов. Предмет исследования – приемы использования интернет-мема на уроках русского языка в классах с русским языком обучения. В процессе анализа использовались как общие, так и лингвистические методы исследования: наблюдение, описание, анализ, синтез, классификация, сопоставление и количественный подсчет, компонентный анализ. Целью эксперимента является проверка условий, способствующих внедрению технологии обучения с применением интернет-мема на уроках русского языка.

В эксперименте приняли участие 46 респондентов, которые были распределены по двум группам, соответствующим классам. 26 испытуемым контрольной группы (9А) проводились уроки по традиционной обновленной системе образования, 20 испытуемым (9Б), входящим в экспериментальную группу, преподавались уроки, включающие нетрадиционные задания с интернет-мемами. За основу при проведении эксперимента были взяты два раздела календарно-тематического планирования по русскому языку 9 класса:

*«Подросток в современном мире. Морфология и орфография. Синтаксис и пунктуация»,
«Всемирная связь в 21 веке. Морфология. Синтаксис и пунктуация».*

Эффективность осуществления педагогического эксперимент была осуществлена за счет использования классических методик и практик педагогики и психологии: прямого и косвенного наблюдения, тестирования с открытым типом вопросов, устного опроса.

При организации исследований были учтены требования, предъявляемые к проведению педагогического эксперимента:

- 1) наличие экспериментальной базы;
- 2) предварительное выявление наиболее эффективных условий для внедрения методики, основанной на интернет-мемах;
- 3) участие учащихся в опытно-экспериментальной проверке гипотетического положения;
- 4) однородность состава учащихся экспериментальной и контрольной групп;
- 5) осуществление контрольного выявления уровня сформированности навыков и компетенций школьников через комплекс уроков по русскому языку [9, с. 9-10].

Исследование было начато с определения первоначального уровня сформированности навыков и умений школьников, качества знаний в разрезе групп. Для исключения случаев случайного угадывания правильного варианта ответа были использованы тестовые вопросы

открытого типа, которые подразумевают написание развернутого варианта ответа [9, с.24]. Были проанализированы написанные работы испытуемых, установлено соотношение и качество выполнения по блокам, которые проверяют определённые навыки и умения.

В ходе эксперимента были проведены занятия в обеих группах респондентов. В процессе подготовки и проведения уроков придерживались гипотезы, что нетрадиционные задания, основанные на использовании интернет-мемов, позволят облегчить усвоение информации, повысить мотивацию к изучению русского языка, развить необходимые навыки и умения, а в совокупности – повысить качество знаний по предмету.

Было уделено особое внимание заданиям, которые направлены на развитие лингвистической и коммуникативной компетенции, функциональной грамотности, так как в условиях обновленного содержания образования, как отмечают некоторые исследователи, формирование данных компетенций является приоритетной задачей [10]. Так задания направлены на практическое овладение нормами русского языка, способность применять орфографическую и пунктуационную грамотность, строить монологическую и диалогическую речь, писать тексты различных стилей и жанров. Также были применены задания на развитие коммуникативных навыков и навыков высокого порядка (анализ, синтез, оценка).

Нетрадиционные задания, включающие интернет-мемы, были предложены испытуемым в нескольких форматах: на распечатанных цветных бланках, в презентациях на интерактивной доске, на сторонних сетевых ресурсах и сайтах. Стоит отметить, что наибольший интерес у школьников вызвал последний тип работы, предполагающий попытки создания аутентичного интернет-творчества как индивидуального, так и коллективного.

На заключительном этапе эксперимента с целью осуществления контрольного среза знаний и умений респондентов был разработан тест с вопросами открытого типа, включающий три блока заданий на исследование лингвистической, коммуникативной, аналитико-критической и креативной компетенции. Результаты проанализированы и сопоставлены с данными первоначального тестирования с целью изучения динамики успеваемости учащихся контрольной и экспериментальной групп.

Опытно-экспериментальное исследование проведено в соответствии с тремя общепринятыми этапами. Выделяем следующие:

1 – констатирующий, диагностический, который позволяет констатировать исходный уровень сформированности навыков и компетенций, выявить уровень знаний по русскому языку;

2 – формирующий, который направлен на внедрение и апробацию комплекса уроков по русскому языку, направленных на формирование компетенций при помощи Интернет- мемов;

3 – контрольный, который дает возможность сравнить полученные результаты, выявить эффективность использованных условий формирования навыков и компетенций на уроке «Русский язык» у школьников. [9, с. 10].

На начальном был осуществлен констатирующий эксперимент, включающий в себя несколько этапов: устный опрос-беседа и комплекс заданий - тестирование с открытым типом вопросов, выявляющие уровень сформированности компетенций по предмету «Русский язык». На основании данного типа работы сформулированы уровни и критерии успешности при проверке усвоения знаний (табл.1).

Таблица 1 – Уровни и критерии оценивания заданий педагогического эксперимента

Уровень	Критерии
Экстра	Активно участвует в дискуссии. Владеет терминологией и отвечает на вопросы. Исправляет все грамматические ошибки в Интернет-меме. Аргументирует исправление орфограмм. Самостоятельно анализирует правило, представленное на Интернет-меме. Составляет 4 предложения в соответствии с нормами литературного языка. Не допускает речевых, грамматических, логических и фактических ошибок. Распределяет все Интернет-мемы на группы. Аргументирует, по какому признаку осуществляется деление. Не допускает ошибок при делении и аргументации. Критически осмысленно анализирует раздел СПП. Создает аутентичное оригинальное креативное изображение «Интернет-мем о СПП», включая вербальный и визуальный компоненты. Создает изображение в соответствии с задачами и целевой аудиторией.

Медиум	Участвует в дискуссии и отвечает на некоторые вопросы. Исправляет большинство грамматических ошибок в Интернет-меме. Аргументирует исправление некоторых орфограмм. Анализирует правило, представленное в Интернет-меме, при помощи одноклассников. Составляет предложения, нарушая некоторые нормы. Допускает незначительные ошибки. Распределяет не все Интернет-мемы по группам. Затрудняется в аргументации. Деление не всегда логично и последовательно. Создает оригинальное изображение «Интернет-мем о СПП», допуская незначительные ошибки. Создает изображение в соответствии с целевой аудиторией.
Интро	Не участвует в дискуссии. Исправляет некоторые ошибки в Интернет-меме. Затрудняется в аргументации исправления орфограмм. Анализирует правило, представленное в Интернет-меме, при помощи учителя. Составляет предложения, допуская значительные ошибки, либо не составляет предложения. Распределяет некоторые Интернет-мемы по группам. Затрудняется в аргументации. Деление не всегда логично и последовательно. Создает оригинальное изображение «Интернет- мем о СПП», допуская значительные ошибки. Изображение не соответствует задачам и целевой аудитории.

Для выявления исходного уровня знаний были проанализированы работы респондентов контрольной и экспериментальной групп и получены следующие результаты. Общий уровень знаний у контрольной группы (9А) составил 84,7%. Среди данных испытуемых экстра-уровень наблюдается у 23%, медиум-уровень – у 42,3%, интро-уровень – у 19,4%. 15,3% респондентов плохо справились с некоторыми заданиями или не выполнили вовсе (рис.1).

Экспериментальная группа(9Б) была выбрана по тому признаку, что уровень знания испытуемых в ней ниже, чем в контрольной. Данный выбор обусловлен стремлением улучшить результаты обучения класса. Так общий уровень знаний составил всего 70%. Среди испытуемых экспериментальной группы экстра-уровень отмечается у 10%, медиум-уровень – у 45%, интро-уровень – у 15%. 30% респондентов затруднялись при выполнении заданий или прибегали к помощи одноклассников и преподавателя.

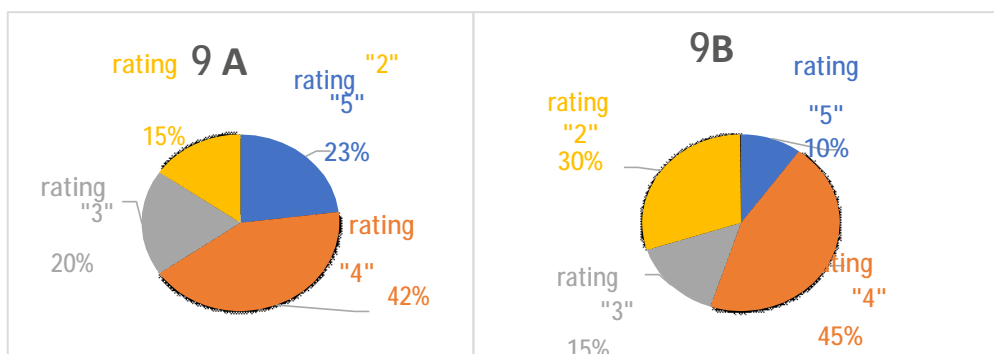

Рисунок 1–Результаты входящего контроля знаний, проводимого на этапе констатирующего эксперимента в контрольной (9А) и экспериментальной (9Б) группах

Анализируя итоги проведенного констатирующего эксперимента, формулируем выводы о том, что уровень знаний контрольной и экспериментальной групп различается в соотношении 14,7%. В связи с данным обстоятельством формирующий эксперимент проводится в 9Б классе с целью повышения успеваемости учащихся.

На втором этапе педагогического эксперимента, формирующем, в образовательный процесс экспериментальной группы были внедрены нетрадиционные формы работы с интернет-мемами, что позволяет выдвинуть гипотезу о том, что уровень знаний возрастет, повысится мотивация и познавательный интерес к преподаваемому предмету «Русский язык».

В рамках эксперимента внедрение интернет-мемов осуществлялось как на всех этапах урока одновременно, так и на одном определенном выборочно. В ходе наблюдения за активностью учащихся на занятии и выставления формативных оценок были сделаны промежуточные выводы о том, что интернет-мем целесообразно использовать только на одном этапе урока. Данный факт обусловлен тем, что интернет-мем в большинстве своем содержит юмористический подтекст, который при избытке нарушает дисциплину и рабочую атмосферу. Использование интернет-мема

на уроках русского языка содержит элементы геймификации, которую исследователями не рекомендуется использовать на каждом уроке[11, с.452]. Так интернет-мем следует применять дозированно и не на каждом занятии. Только при соблюдении данного обстоятельства возможно наблюдать положительную динамику уровня знаний испытуемых.

В контрольной группе (9А) уроки соответствовали традиционному формату проведения, не включали в себя задания, основанные на геймификации и интернет-мемах.

Нами были разработаны и включены в уроки задания с использованием интернет- мемов. В качестве примера приведем некоторые из них.

Раздел: Подросток в современном мире. Морфология и орфография. Синтаксис и пунктуация.

Тема: Книги в нашей жизни. Бессоюзные сложные предложения со значением противопоставления.

Этап урока: изучение нового материала.

Цель: 9.2.1.1 понимать открытую и скрытую (подтекст) информацию сплошных и несплошных текстов, соотнося заключённую в тексте информацию с информацией других источников /личным опытом; 9.1.5.1 участвовать в полемике, синтезируя различные точки зрения и предлагая решение проблемы; 9.1.6.1 оценивать прослушанный материал с точки зрения нормативности речи, содержания, структуры, логики изложения материала, выражая собственное мнение[12].

Задание: Изучите информацию, представленную в интернет-мемах (рис.2). Организуйте дебаты в парах на тему «Электронная книга или бумажная: за и против». Аргументируйте собственную позицию примерами из личного опыта и литературы. Оцените выступление пар.

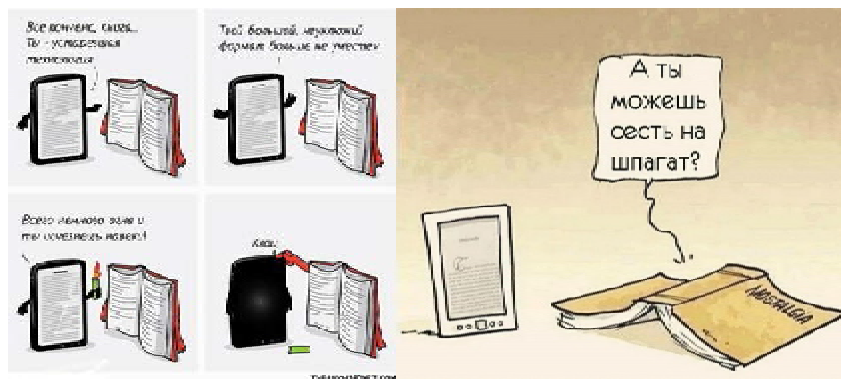

Рисунок 2–Интернет-мемы к заданию №1 в рамках формирующего этапа педагогического эксперимента

Критерии и дескрипторы (табл.2):

Таблица 2– Критерии и дескрипторы к заданию №1 в рамках формирующего этапа педагогического эксперимента

Критерии	Дескрипторы	Балл
9.2.1.1 понимать открытую и скрытую (подтекст) информацию сплошных и несплошных текстов, соотнося заключённую в тексте информацию с информацией других источников /личным опытом;	Изучает информацию, представленную на интернет-мемах;	1
	Аргументирует собственную позицию примером из личного опыта;	1
	Аргументирует собственную позицию примером из литературы;	1
9.1.5.1 участвовать в полемике, синтезируя различные точки зрения и предлагая решение проблемы	Участствует в дебатах, вступает в открытую дискуссию;	1
	Высказывает собственное мнение по проблеме, поднятой в интернет-мемах;	1
	Сравнивает свою точку зрения с мнением оппонента;	1
9.1.6.1 оценивать прослушанный материал с точки зрения нормативности речи,	Дает оценку выступления оппонента, исправляя речевые и фактические ошибки;	1

содержания, структуры, логики изложения материала, выражая собственное мнение.	Аргументирует собственное мнение.	1
Итого		8

Раздел: Всемирная связь в 21 веке. Морфология. Синтаксис и пунктуация

Тема: Всемирная сеть как часть нашей жизни. Сложноподчиненные предложения с придаточным места.

Этап урока: организационный этап

Цель: 9.2.5.1 формулировать вопросы и идеи, интерпретируя содержание текстов[12].

Задание: Рассмотрите интернет-мем (рис.3) и сформулируйте тему и цель урока

Рисунок 3–Интернет-мемы к заданию №2 в рамках формирующего этапа педагогического эксперимента

Критерии и дескрипторы (табл.3):

Таблица 3–Критерии и дескрипторы к заданию №2 в рамках формирующего этапа педагогического эксперимента

Критерии	Дескрипторы	Балл
9.2.5.1 формулировать вопросы и идеи, интерпретируя содержание текстов	Анализирует интернет-мем;	1
	Формулирует идеи по содержащейся информации;	2
	Составляет вопросы (цели) по заданной в интернет-меме проблеме.	3
Итого		6

Раздел: Всемирная связь в 21 веке. Морфология. Синтаксис и пунктуация

Тема: Связь вчера и сейчас. Сложноподчиненные предложения с придаточными образа действия и степени, сравнения, уступки.

Этап урока: закрепление знаний

Цель: 9.4.3.1 использовать правильно морфологические средства связи (союзы и союзные слова) в сложных предложениях; 9.4.4.1 использовать знаки препинания в простых, простых осложненных и сложных предложениях[12].

Задание: Сформулируйте правило, зашифрованное в интернет-меме (рис.4). Составьте три сложных предложения-загадки разного типа на тему «Устаревшие средства связи». Соблюдайте синтаксическую грамотность.

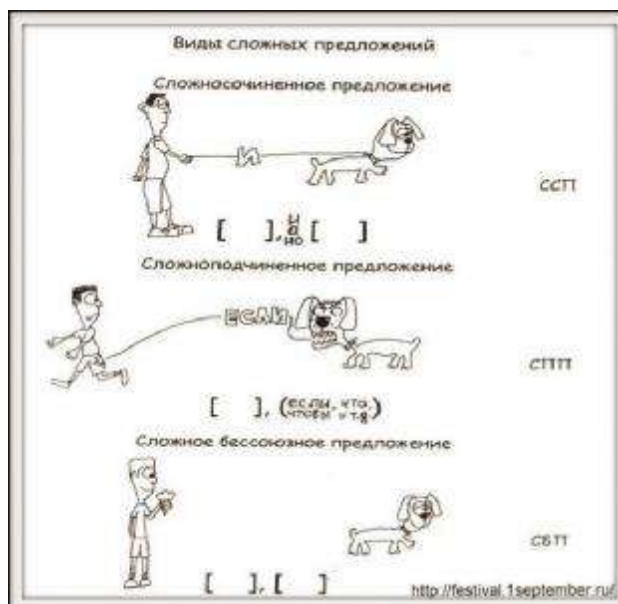

Рисунок 4–Интернет-мемы к заданию №3 в рамках формирующего этапа педагогического эксперимента

Критерии и дескрипторы (табл.4):

Таблица 4–Критерии и дескрипторы к заданию №3 в рамках формирующего этапа педагогического эксперимента

Критерии	Дескрипторы	Балл
9.4.3.1 использовать правильно морфологические средства связи (союзы и союзные слова) в сложных предложениях;	Составляет ССП, используя сочинительные союзы;	1
	Составляет СПП, используя подчинительные союзы;	1
	Составляет БСП;	1
9.4.4.1 использовать знаки препинания в простых, простых осложненных и сложных предложениях.	Грамотно расставляет знаки препинания.	3
Итого		6

Таким образом, разнообразие лексических и грамматических тем на уроках русского языка позволяет включение заданий с использованием интернет-мемов на каждом уроке. Испытуемые экспериментальной группы активно вовлечены в образовательный процесс, выстроены доверительные отношения «учитель=ученик», когда преподаватель является партнером в получении знаний, фасилитатором, а не доминантной фигурой[13].

На заключительном этапе педагогического эксперимента было проведено контрольное тестирование, включающее вопросы и задания открытого типа, с целью исключения случайного угадывания правильного варианта ответа.

Для исследования контрольного уровня знаний испытуемых были проанализированы работы контрольной и экспериментальной групп и получены следующие результаты. По итогу эксперимента общий уровень знаний у контрольной группы (9А) составил 88%. Среди данных испытуемых экстра-уровень наблюдается у 23%, медиум-уровень – у 42,3%, интро-уровень – у 23%. 12% респондентов плохо справились. В данной группе наблюдаем небольшую положительную динамику (+3,3%), которая обусловлена переходом одного испытуемого на интро-уровень (рис.5).

Экспериментальная группа(9Б), в которой были апробированы нетрадиционные задания с использованием интернет-мемов, показали следующие результаты. Так общий уровень знаний составил 80%. Среди испытуемых экспериментальной группы экстра-уровень отмечается у 15%, медиум-уровень – у 45%, интро-уровень – у 20%. 20% респондентов затруднялись при

выполнении заданий или прибегали к помощи одноклассников и преподавателя. Повышение уровня знаний на 10% объясняется тем, что один испытуемый повысил свой уровень знаний до экстр, два испытуемых – до интро, исправив тем самым оценку «2».

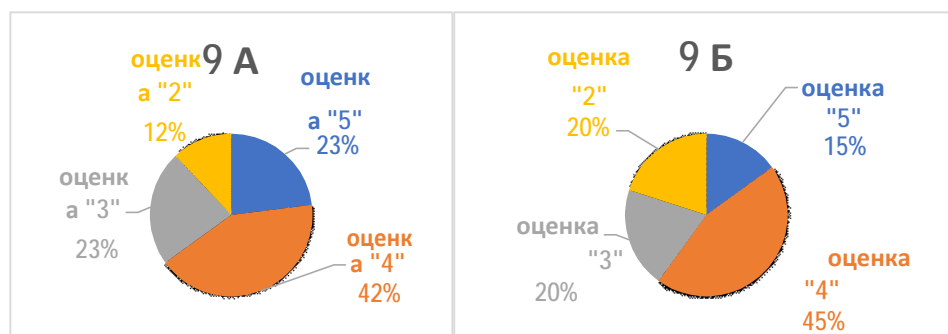

Рисунок 5. Результаты повторного контроля знаний, проводимого на этапе контрольного эксперимента в контрольной (9А) и экспериментальной (9Б) группах

Исходя из результатов сравнительного анализа следует вывод, что в экспериментальной группе наблюдается значительный рост качества знаний, линейное движение между уровнями в положительную сторону, что позволяет судить об успешности педагогического эксперимента.

Педагогический эксперимент, проведенный в рамках научного исследования и обоснования гипотезы, позволяет сделать вывод о том, что использование заданий с интернет-мемами – довольно результативное и плодотворное явление. Интернет-мем, представляя собой минимальную единицу информации, средство коммуникации, несплошной текст, легче усваивается испытуемыми, так как информация обличена в современную и актуальную подросткам оболочку.

Отмечается, что интернет-мем рассматривается как прогрессивный инструмент воспитания подрастающего поколения, так как задания с его использованием способствует установлению благоприятных взаимоотношений между учащимися и учителем как в младшей школе, так и в старшей. К тому же повышается энтузиазм и стремление к достижению целей у учащихся, рефлексия собственной деятельности [14, с.20].

Перспектива применения интернет-мемов в образовательной среде обусловлена также тем обстоятельством, что они способны выполнять «регулятивную, коммуникативную, познавательную, интеграционную, трансляционную, репрезентативную, эмоционально- и контактоустанавливающую функции» [15, с.585]. Так применение интернет-мема может соответствовать целям урока, выполняя различные задачи по всестороннему развитию личности обучающегося. Подобная деятельность воспринимается как игровая, что положительно сказывается на познавательной активности и мотивации [16, с.266].

Цель настоящего исследования достигнута: эффективность использования интернет-мема на уроках русского языка обоснована необходимостью и современностью, диктующей неизбежность модернизации методов преподавания. Мы выявили уровень знаний испытуемых в начале эксперимента и в конце, проанализировали динамику и выделили особенности использования интернет-мема на уроках.

Исследование, проведенное в двух группах 9 классов, контрольной и экспериментальной, показало следующие результаты. В экспериментальной группе (9Б) уроки проводились с использованием нетрадиционных заданий с интернет-мемами, в контрольной группе применялись классические упражнения из учебника. Мониторинг уровня знаний испытуемых показывает результативность предлагаемых нами заданий с интернет-мемами: отмечается положительная динамика на 10% в экспериментальной группе. Качество знаний в контрольной группе осталось практически на том же уровне. Данные обстоятельства исследования обуславливают дальнейший комплекс научного поиска оптимальных условий применения интернет-мема в образовательной среде.

Резюмируя вышеизложенные сведения, выявим положения эффективного включения в учебный процесс нетрадиционных заданий с интернет-мемами:

- содержание интернет-мема должно соответствовать образовательной программе, целям обучения и урока;
- интернет-мем должен не только содержать юмористический подтекст, но и раскрывать новые сведения касательно исследования на уроке;

- интернет-мем – не ключевой метод образования, а один из инструментов, средств достижения эффективной работы на уроке, повышения мотивации, уровня знаний;
- интернет-мем целесообразно включать лишь в один из этапов урока, рекомендуется использовать не на каждом уроке;
- интернет-мем представляет собой наиболее оптимальный способ представления информации для испытуемых с клиповым мышлением, так как отличается образностью, символичностью и красочностью [17, с.36].

Данные настоящего исследования позволяют судить о перспективности направления работы, соответствии современным стандартам образования. Интернет-мемы для школьников и подростков являются ежедневным средством общения, актуальным средством преподнесения информации. Таким образом, повышение мотивации к изучению русского языка, улучшение качественных показателей знаний, развитие необходимых коммуникативных навыков, мышления является достижимым результатом при применении нетрадиционных форматов заданий.

Обновленная система образования Республики Казахстан позволяет внедрять в учебный процесс новаторские приемы и методы с целью совершенствования процесса обучения, активизации учащихся, геймификации уроков и сближения их с реальностью. Современное поколение, которое выросло в эру технологизации процессов жизнедеятельности, все труднее воспринимает традиционные методы обучения. В связи с чем методика использования интернет-мемов, средств коммуникации и представления информации в Интернет-сообществах, дает возможность заинтересовать школьников изучением русского языка, развить необходимые для становления как личности навыки. Эксперимент, описанный в данной статье, доказывает эффективность и рациональность применения заданий подобного плана. Показатели знаний возросли у тех испытуемых, кто принял участие в формирующем эксперименте. Так следует подвести итог, что ориентиром дальнейших исследований станет проверка условий дальнейшего внедрения приемов в образовательный процесс с целью совершенствования показателей успешности школьников и педагогов.

Список литературы

- 1 Кутузова Н. В. «Клиповое мышление» как массовое поверхностное восприятие информации / Н.В. Кутузова // Инновационные педагогические технологии: материалы VIII Междунар. науч. конф. (г. Казань, май 2018 г.). — Казань: Молодой ученый, 2018.—С. 6-8. [электронный ресурс]. –<https://moluch.ru/conf/ped/archive/278/14175/> (дата обращения: 08.02.2024).
- 2 Семеновских Т. В. Феномен «Клипового мышления» в образовательной вузовской среде / Т.В. Семеновских // Вестник евразийской науки. 2014. №5 (24).[электронный ресурс]. –<https://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-klipovogo-myshleniya-v-obrazovatelnoy-vuzovskoy-srede> (дата обращения: 08.02.2024).
- 3 Инструктивно-методическое письмо «Об особенностях учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2023-2024 учебном году». – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2023. – 102 с
- 4 Докинз Р. Эгоистичный ген /Р. Докинз; пер. с англ. Н. Фомина – М.: Corpus, 1989. –615 с.
- 5 Канашина С.В. Что такое интернет-мем? / С.В. Канашина // Научные ведомости белгородского государственного университета. Серия: гуманитарные науки. – 2017. – №28. – С. 84-90.
- 6 Ворошилова М.Б. Креолизованный текст в политическом дискурсе / М.Б. Ворошилова // Политическая лингвистика. – 2007. – №23. – С. 73-78.
- 7 Скрыпникова Ю. О. Мемы в обучении иностранному языку / Ю. О. Скрыпникова // Основные вопросы теории и практики педагогики и психологии: сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции, Омск, 11 мая 2017 года. Том Выпуск IV. – Омск: Инновационный центр развития образования и науки, 2017. – С. 29-31.
- 8 Середович А.С. Интернет-мемы в химическом школьном образовании: определение, применение, перспективы / А.С. Середович // Современные проблемы науки и образования. – 2021. – №4. [электронный ресурс]: –<https://science-education.ru/ru/article/view?id=31034>(дата обращения: 08.02.2024).
- 9 Кротов В.М. Методика организации и проведения педагогического эксперимента: метод, рекомендации / В.М. Кротов.– Могилев: УО “МГУим. А.А. Кулешова”, 2008. – 92 с.

10 Жахина Б. Формирование функциональной грамотности обучающихся в системе обновленного содержания образования / Б. Жахина, А. Курманова, Н. Смагулова, О. Жумагулова, С. Жуkenова // Кронос. 2019. №11 (38). [электронный ресурс]:

–<https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-funktsionalnoy-gramotnosti-obuchayuschih-sya-v-sisteme-obnovlennogo-soderzhaniya-obrazovaniya> (дата обращения: 09.02.2024).

11 Седярова О.М. Методика работы с интернет-мемами в процессе формирования социокультурной компетенции старшеклассников при обучении иностранному языку / О.М. Седярова, Н.С.Соловьева, Ю.А. Ненашева // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2019. – Т. 12. Вып. 11. – С. 451-456.

12 Приказ Министра просвещения Республики Казахстан от 16 сентября 2022 года № 399

«Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам и курсам по выбору уровней начального, основного среднего и общего среднего образования»

13 Лучкина Т. В. Профессионально-личностная позиция молодого учителя в современной школе / Т.В. Лучкина // Учёные записки ЗабГУ. Серия: Профессиональное образование, теория и методика обучения. 2009. №6. [электронный ресурс]: – <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalno-lichnostnaya-pozitsiya-molodogo-uchitelya-v-sovremennoy-shkole> (дата обращения: 09.02.2024).

14 Dongqiang Xie et al. Memes and education: opportunities, approaches and perspectives. Geopolitical, Social Security and Freedom Journal. 2020. Vol. 3. P. 14-25.

15 Цаценко Л. В. Мемы как форма иллюстрации в науке и образовании / Л.В. Цаценко, Д.Л. Савиченко // Научный журнал КубГАУ. 2015. №114. С. 582-591

16 Щурина Ю.В. Интернет-мемы как феномен интернет-коммуникации / Ю.В. Щурина // Научный диалог. 2012. № 3. С. 262-273.

17 Пудалов А.Д. Клиповое мышление – современный подход к познанию / А.Д. Пудалов // Современные технологии и научно-технический прогресс. 2011. Т.1. № 1. С. 36.

ӘОЖ 594.311(574.1)

Курманова А.Н.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

ШАҒАН ӨЗЕНІН МЕКЕНДЕЙТІН ҰЗЫН АЯҚТЫ ШАЯНДАР (PONTASTACUS LEPTODACTYLUS) ОРГАНИЗМІНІҢ МИКРОЭЛЕМЕНТТІК ҚҰРАМЫНЫҢ МАУСЫМДЫҚ ЖӘНЕ ЖЫНЫСТЫҚ БЕЛГІЛЕРІ

Өзен шаяндары әртүрлі тұщы су айдындарында кездесетін ең үлкен омыртқасыз жануарлар тобына жатады. Қазіргі уақытта ұзын аяқты шаянға қауіп төндіретін негізгі қауіптердің бірі (*pontastacus leptodactylus*), бұл су объектілерінің ластануы. Шаяндар судың жай - күйіне өте сезімтал, оның жоғары экологиялық икемділігіне қарамастан, олардың тіршілік ету ортасының геохимиялық фонына бейімделу қабілеттерімен де анықталады.

Популяциялардың сәтті өмір сүруі тіршілік ету ортасының салыстырмалы тұрақтылығымен қамтамасыз етіледі, ол организмнің ішкі ортасының тұрақтылығымен бірге биоценоздар мен жалпы биосфераның гомеостазын қамтамасыз етеді [1]. Гомеостазды сақтау биогеохимиялық циклдарға қатысу арқылы тіршілік ету ортасының динамикалық тұрақтылығын сақтайтын организмдер арқылы жүреді [2].

Биорортаға айтарлықтай әсер ететін орта компоненттерінің бірі-микроэлементтер- организмдерде төмен концентрацияда болатын химиялық элементтер. Олар биологиялық функциялары бойынша қажетті (өмірлік маңызды) болып бөлінеді – Cu, Zn, Mn, Co, Cr, Mo, Se, J, B; пайдалы – As, Br, F, Li, ni, Si, V; пассивті және улы – Al, Ba, Bi, Cd, Pb, Ta, Hg және т. б. [3]. Сонымен қатар, оларды маңызды – Fe, Cu, Zn, Mn, Co, Cr, Mo, Se, J және шартты түрде маңызды – As, Br, Li, ni, V, Cd, Pb деп бөлуге болады [4].

Биотикалық дозалар мен концентрациядағы микроэлементтер тірі организмдердің қалыпты жұмыс істеуі үшін қажет, олар қоршаған ортада кең таралған. Биогеоценоз компоненттеріндегі металдардың кеңістігі тек қоршаған ортаның геохимиясымен ғана емес, сонымен қатар металдарды кәдеге жарататын тірі организмдердің орасан зор рөлімен де анықталады, осылайша

оларды биожетімді етеді және осылайша оларды трофикалық циклге тартады [5]. Биосфераның эволюциясы кезінде тірі организмдер азды - көпті сәтті бейімделген ортаның абиотикалық және биотикалық компоненттеріндегі химиялық элементтердің тұрақты фондық деңгейлері пайда болды. Тіршілік қоршаған ортаның гео- химиялық факторларына бейімделу жолында дамыды, бұл организмдерге өмірдің құрылымдық және динамикалық негізін құрайтын заттардың (элементтердің) кешенін ортадан таңдауға мүмкіндік берді.

Гидробионттардың микроэлементтерге қажеттілігін анықтауда олардың биогеохимиялық аймақтардағы құрамын зерттеу қажеттілігі маңызды, өйткені қоршаған ортада микроэлементтердің жетіспеушілігі немесе өмір сүруі кезінде аралық алмасудың саңдық өзгерістері ғана емес, сонымен қатар метаболизм процестеріндегі дисфункцияда көрінеді. Бұл жағдайда микроэлементтердің жетіспеушілігінен немесе артық болуынан туындаған эндемиялық аурулар пайда болады. [2] Биогеоценоздардың гомеостазы (тепе - теңдік) тұжырымдамасына және организмнің ішкі және сыртқы ортасының салыстырмалы тұрақтылығының күйін көрсететін химиялық элементтердің шекті концентрациясына негізделген аумақтардың экологиялық жағдайын бағалаудың биогеохимиялық критерийлері ұсынылған. Жануарлардың геохимиялық экологиясының негіздерін білу химиялық элементтердің жергілікті биогеохимиялық циклдерін қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Біздің зерттеулеріміздің мақсаты жынысына және жыл мезгіліне байланысты өзен шаяндары ағзасының микроэлементтік құрамын зерттеу болды.

Негізгі бөлім. Зерттеуге арналған материал табиғи жағдайда тандалған ұзын аяқты өзен шаянының (*Pontastacus leptodactylus*) мүшелерінің және тіндерінің үлгілері болды.

Талдау үшін сынамаларды іріктеу Шаған өзенінің солтүстік-батысында және солтүстік - шығыс бөліктерінде жүргізілді. Сынамаларды жинау жылдың көктемгі (сәуір), жазғы (шілде), күзгі (қазан) және қысқы (желтоқсан) кезеңдерінде жүзеге асырылды. Ұсталған өзен шаяндарында микроэлементтердің (металдардың) құрамы келесі ұлпалар мен мүшелерде анықталды: желбезектер, бауыр, асқазан, бұлшықеттер, тырнақтар, жүретін аяқтар. Атомдық абсорбциялық талдау әдісімен келесі элементтердің мазмұны анықталды: Zn, Cu, Ni, Pb, Mn, Co. Талдау нәтижелері мг / кг құрғақ массада көрсетілген.

Зерттеу нәтижелері Microsoft Excel 2007 бағдарламалық пакеті арқылы статистикалық түрде өңделді және Стьюдент критерийі арқылы талданды [6, 7].

Ұзын аяқты шаянның ерлер мен аналықтарының әртүрлі мүшелері мен тіндеріндегі металдардың орташа мөлшері туралы мәліметтер кестеде келтірілген.

1 кесте - Шаған өзенінің ұзын аяқты шаянының ағзасындағы металл концентрациясы, мг / кг құрғақ зат

Дене мүшелері	Химиялық элементтер					
	Zn	Cu	Ni	Pb	Mn	Co
Шымшуыр бұлшықеттері	377,8±3,9	49,0±2,1	3,2±0,2	16,6±2,3	1,9±0,4	2,8±0,3
	402,6±15,	40,9±2,4	5,6±0,2	23,6±1,5	3,0 ±0,04	8,7±0,9
Аяқтар	25,9±1,7	38,9±2,5	10,4±0,9	21,9±1,1	17,3±1,7	16,9±15
	8,9±1,6	31,0±0,9	10,9±1,3	22,0±0,5	13,9±1,8	14,6±1,2
Құйрық қанаты	74,2±23	37,3±1,5	9,2±1,9	16,6±0,9	26,4±1,8	8,6±0,1
	96,0±1,6	35,5±1,6	6,0±0,8	14,6±0,7	21,5±0,9	6,7±0,2
Іш бұлшықеттері	113,3±3,1	39,5±1,6	2,2±0,9	10,2±1,3	3,0±0,1	4,9±0,1
	129,1±4,1	3,2±0,8	0,9±0,1	13,9±0,2	Іздер	2,0 ±0,03
Желбезектер	141,5±1,8	149,6±4,7	6,5±0,3	13,9±1,6	17,8±1,6	3,8±0,1
	159,8±3,3	136,0±5,1	5,9±0,4	16,3±0,9	27,9±2,1	7,2 ±0,09
Сауыт	56,3±2,8	16,5±0,9	11,3±2,5	20,9±1,1	11,9±0,2	8,2±0,6
	58,3±2,9	15,9±1,0	18,5±1,7	23,4±1,9	14,7±1,3	16,8±1,3
Асқазан	173,9±2,5	59,9±3,7	4,5±1,8	14,4±1,1	49,2±1,6	10,7±1,5
	123,5±4,0	49,5±3,1	1,0 ±0,03	8,3±0,5	39,1±1,2	9,1±0,5
Бауыр	83,1±2,3	60,9±3,9	4,1±0,4	6,9±0,3	8,3±0,9	3,6±0,1
	97,5±2,9	76,2±4,2	3,9 ±0,04	3,9 ±0,09	21,4±1,5	7,9±0,1

Өзен шаянының ағзасындағы орташа концентрацияның төмендеу дәрежесі бойынша микроэлементтер келесідей орналасады: мырыш > мыс > марганец > қорғасын > кобальт > никель.

Барлық зерттелген органдар мен тіндерде мырыш пен мыс басым болды, ал никель мен кобальт минималды көлемде сипатталады, оны физиологиялық процестерге белсенді қатысатын биофильді элементтердің қарқынды жинақталуымен түсіндіруге болады (гемопоз, тыныс алу, сақтау, бөлу және т.б.). Өзен шаяндарының қабығы мен жаяу аяқтары (құрамында хитині бар құрылымдар) басқа мүшелерден ерекшеленеді, өйткені зерттелген микроэлементтер оларда максимумда (никель, қорғасын және кобальт) немесе минималды мөлшерде анықталды (мырыш пен мыс).

Мыстан басқа барлық зерттелген элементтерге қатысты аналықтар жоғары концентрация қабілетімен ерекшеленетіні анықталды; мыс үшін бұл үлгі тек аналықтардың бауырында байқалды.

Метаболизм деңгейінің маусымдық өзгеруіне байланысты бауыр, желбезек, бұлшықет сияқты өмірлік маңызды органдардың мысалында жылдың әртүрлі маусымдарында өзен шаянының ерлер мен аналықтар мүшелерінің элементтік құрамы зерттелді. Талдау нәтижелері кестеде келтірілген.

1 кесте - Шаған өзенінің ұзын аяқтышаянының ағзасындағы металдардың концентрациясы жылдың әр мезгілінде, мг/кг құрғақ зат

Дене мүшелері	Химиялық элементтер					
	Zn	Cu	Ni	Pb	Mn	Co
	Қыс мезгілі					
Шымшуыр бұлшықеттері	351,8±2,3	44,5±2,1	3,0±1,2	14,1±2,1	1,3±0,6	2,1±0,3
	399,1±9,2	38,1±2,2	3,1±0,6	21,2±1,5	2,2±1,4	5,1±0,9
Іш бұлшықеттері	109,3±2,1	34,8±1,6	1,1±0,8	7,1±0,5	2,7±1,1	3,1±0,7
	111,1±2,1	2,9±0,6	0,5±0,1	11,5±1,1	0	1,8 ±0,03
Желбезектер	120,5±1,8	130,6±2,7	4,5±0,3	12,5±1,6	11,8±1,6	2,6±0,5
	137,8±3,5	112,5±3,1	5,1±0,4	15,0±1,9	21,0±2,1	5,2±0,1
Бауыр	81,1±2,1	59,5±2,9	1,8±0,4	4,1±0,3	4,3±0,9	2,5±0,9
	86,5±2,4	75,0±1,2	1,8±0,1	1,9±0,1	18,4±1,2	5,9±0,1
Көктемгі кезең						
Шымшуыр бұлшықеттері	377,8±3,9	49,0±2,1	3,2±0,2	16,6±2,3	1,9±0,4	2,8±0,3
	402,6±15,2	40,9±2,4	5,6±0,2	23,6±1,5	3,0±0,04	8,7±0,9
Іш бұлшықеттері	113,3±3,1	39,5±1,6	2,2±0,9	10,2±1,3	3,0±0,1	4,9±0,1
	129,1±4,1	3,2±0,8	0,9±0,1	13,9±0,2	0	2,0 ±0,03
Желбезектер	141,5±1,8	149,6±4,7	6,5±0,3	13,9±1,6	17,8±1,6	3,8±0,1
	159,8±3,3	136,0±5,1	5,9±0,4	16,3±0,9	27,9±2,1	7,2 ±0,09
Бауыр	83,1±2,3	60,9±3,9	4,1±0,4	6,9±0,3	8,3±0,9	3,6±0,1
	97,5±2,9	76,2±4,2	3,9 ±0,04	3,9 ±0,09	21,4±1,5	7,9±0,1
Жазғы кезең						
Шымшуыр бұлшықеттері	402,8±1,9	52,7±1,1	4,2±1,2	17,6±1,3	2,9±1,4	3,8±1,3
	408,1±9,2	44,2±1,4	8,6±2,2	23,8±1,2	5,1±0,4	9,7±0,9
Іш бұлшықеттері	118,3±2,1	45,5±1,8	2,6±1,9	11,2±1,3	3,0±0,3	5,9±0,1
	141,1±5,1	7,6±0,8	4,9±1,1	15,9±1,2	1,5±0,3	9,6±0,3
Желбезектер	152,6±3,6	156,6±3,1	7,8±1,3	15,9±1,3	18,8±1,2	7,8±1,1
	176,8±1,3	151,7±6,1	9,9±1,4	20,3±0,9	31,9±2,1	11,2 ± 0,
Бауыр	87,2±1,3	67,1±1,9	5,2±1,4	8,9±1,3	11,3±0,9	6,6±1,1
	101,5±2,9	91,2±3,2	5,9±1,4	8,9±1,2	26,4±1,3	14,9±1,4

Күзгі кезең						
Шымшуыр бұлшықеттері	354,8±2,9 400,1±11,2	48,5±2,1 40,1±2,3	3,1±1,2 3,6±0,6	14,6±2,1 21,6±1,5	1,5±0,6 2,8±0,4	2,6±1,3 5,7±0,9
Іш бұлшықеттері	111,3±2,1 121,1±3,1	35,1±1,6 3,2±0,6	1,2±0,8 0,9±0,1	7,2±1,5 13,5±1,2	2,7±1,1 0	3,5±0,7 2,0 ±0,03
Желбезектер	121,5±1,8 147,8±3,3	132,6±3,7 138,5±4,1	4,7±0,3 5,5±0,4	13,5±1,6 15,3±0,9	12,8±1,6 21,9±2,1	2,8±0,5 6,2±0,1
Бауыр	83,1±2,3 96,5±2,4	59,9±3,9 75,5±0,2	3,8±1,4 1,9±0,1	4,9±0,3 2,9±0,1	5,3±0,9 20,4±1,2	2,6±0,9 6,9±0,1

Қыс айларында ұзын аяқты шаянның ағзасындағы металдарды төмендеу бойынша келесі ретпен орналастыруға болады:

Zn: шымшуыр бұлшықеттері > желбезектер > іш бұлшықеттері > бауыр;

Cu: желбезектер > бауыр > шымшуыр бұлшықеттері > іш бұлшықеттері;

Ni: желбезектер > шымшуыр бұлшықеттері > бауыр > іш бұлшықеттері; **Pb:** шымшуыр бұлшықеттері > желбезектер > іш бұлшықеттері > бауыр; **Mn:** желбезектер > бауыр > шымшуыр бұлшықеттері > іш бұлшықеттері; **Co:** бауыр > желбезектер > шымшуыр бұлшықеттері > іш бұлшықеттері.

Шаяндардың қысқы белсенді емес өмірден көктемгі кезеңге ауысуы метаболизмді басқарумен байланысты. Ферменттік жүйелер осы кезеңді белсендіріліп, олардың көпшілігінде кофермент ретінде мырыш пен мыс сияқты металдар көрінеді. Көктемде күзде жинақталған резервтер таусылып, жануарлар қоректен бастап, көбею кезеңі басталады. Мұның бәрі организмнің микроэлементтер спектрінің өзгеруінен көрінеді. Өзен шаяндарының көктемгі өмір кезеңіне өтуі мүшелер мен тіндердің микроэлементтік құрамындағы бірқатар өзгерістермен бірге жүреді.

Мырыштың өте жоғары мандері (402 мг/кг дейін) қысқы бұлшықеттерінде сипатталып, қыс мезгіліндегідей, желбезектерде, іш бұлшықеттерінде және бауырдан концентрациясы төмендейді. Мырыштың минималды концентрациясын біз жаяу аяқтар мен қабықтарда, яғни дененің хитинді бөліктерінде табамыз. Мыс концентрациясы, қыста сияқты, қатардағы тегіс төмендеумен сипатталады (желбезектер > бұлшықеттер). Никельдің көктем мезгілінде ағзалар мен тіндерге таралуы қысқы кезеңдегі таралудан сәл өзгеше екені байқалды. Қорғасын көбінесе тырнақ бұлшықеттері мен желбезектерде шоғырланған. Бір қызығы, бұлшықет тіндерінде зерттелетін кезеңде (қыс – көктем) қорғасын концентрациясы айтарлықтай жоғарғы көрсеткішке ие болды. Марганец көбінесе желбезектер мен бауырдың метоболизм процесінде жойылады, оның минимум көрсеткіші бұлшықеттерде айқын көрініс табады. Көктемде кобальттың жоғары концентрациясы бауыр, желбезек және тырнақ бұлшықеттерінде анықталып, ең кіші көрсеткіш – іш бұлшықеттерінде білінеді.

Көктем айларында шаяндардың негізгі мүшелеріндегі металдар концентрацияның төмендеу дәрежесі бойынша қысқы кезеңге мүлдем ұқсас орналасады.

Жазда өзен шаяндары тамақтану спектрін өзгертеді және негізінен жануарлардың тамағынан өсімдіктерге ауысады, бұл осы гидробионттың мүшелері мен тіндерінің химиялық құрамына әсер етпейді. Кестеге сәйкес мырыш жазда бұлшықет тінімен – тырнақ бұлшықеттерімен, іш бұлшықеттерімен және желбезектермен көбірек сіңіріліп азаяды.

Мысты шоғырландыру қабілеті бойынша, қыста да, көктемде де желбезектердегі микроэлементтік көрсеткіштер ерекшеленеді. Жазда желбезектердегі мыс қыстағыдан шамамен 1,5 есе көп болды. Шамасы, жазда мыстың қоршаған ортадан шаян ағзасына ену процестері белсендіріледі, өйткені жазда мысқа деген қажеттілік оның тыныс алу мен метаболизм процестеріне қатысуына байланысты айтарлықтай артады. Көптеген зерттеушілер осмостық процестерге гидробионттардың денесіне металл иондарының түсуінде негізгі орын береді [2], сондықтан шаянрлі ісік ағзасындағы мыстың қайта бөлінуі дәл осы металды судан желбезектер жинағаннан кейін пайда болады деп тұжырымдасақ болады.

Келесі орган, желбезектерден кейін, жинақталған мыс мөлшері бойынша Күзде қыс пен көктемдегі концентрациямен салыстырғанда тырнақ бұлшықеттеріндегі мырыш концентрациясының төмендеуі байқалады. Мандері бойынша ол қысқы кезеңнің көрсеткіштеріне жақындайды, бірақ тырнақ бұлшықеттеріндегі мырыш мөлшері басқа зерттелетін мүшелермен

және өзен шаянының тіндерімен салыстырғанда әлі де максималды болып қалады.

Мыс көбінесе желбезектер мен бауырда шоғырланған. Бұл элементтің концентрациясы жазғы кезеңмен салыстырғанда төмендейді және қысқы және көктемгі кезеңдермен салыстырылады, бұл күзде метаболизм деңгейінің төмендеуімен байланысты болуы мүмкін, өйткені бұл органдар организмдегі мыс алмасуында жетекші рөл атқарады. Гепатопанкреастағы Мыстың жоғары мөлшері соңғысын осы микроэлемент үшін физиологиялық депо деп санауға мүмкіндік береді. Мыстың тұрақты деңгейі гепатопанкреастағы және басқа органдардағы резервтер арқылы сақталады.

Күзгі кезеңде өзен шаянының денесінде сандық микроэлементтердің құрамы біршама өзгерді. Сонымен, микроэлементтердің максималды концентрациясы, жаздағыдай, біз желбезектерде, ал ең азы – іш бұлшықеттерінде байқалады.

Алынған мәліметтерден зерттелетін уақыт кезеңінде мырыш, мыс, марганец құрамының азаюына және зерттелетін объектіде қорғасын, никель және кобальттың көбеюіне белгілі бір тенденция байқалады.

Өзен шаяны ағзасының микроэлементтік құрамының ең айқын маусымдық динамикасы мыс, никель және қорғасын сияқты элементтерге тән.

Аналықтарда да, еркектерде де мырыш концентраторы тырнақ бұлшықеттері болып табылады. Мыстың ең көп мөлшері желбезектердегі екі жыныстағы шаяндарда да байқалды, сонымен қатар желбезектер марганец пен мырышты көп мөлшерде шығарады. Желбезектер сыртқы ортамен тікелей байланыста болатын және экскреторлық, гемопозитикалық және метаболикалық функцияларды орындайтын орган екені белгілі [8]. Дәл осы элементтер максималды концентрацияда және шаяндардың тіршілік ету ортасында – топырақ пен суда кездеседі.

Өзен шаянының мүшелері мен тіндеріндегі микроэлементтердің құрамындағы белгіленген маусымдық өзгерістер бірнеше себептерге байланысты болуы мүмкін. Біріншіден, жеке элементтердің құрамындағы өзгергіштік өзен қатерлі ісігінің организміндегі физиологиялық өзгерістерді (өсу, көбею, тамақтану спектрінің өзгеруі, балқу) көрсете алады. Екіншіден, элементтердің жалпы құрамындағы маусымдық өзгерістер жыл бойына су мен топырақтың химиялық құрамына байланысты болуы мүмкін.

Қорытынды. Осылайша, мазмұн деңгейіне сәйкес зерттелетін металдарды шартты түрде екі топқа бөлуге болады. Біріншісіне мырыш пен мыс кіреді – олардың кейбір мүшелердегі концентрациясы ондаған және жүздеген мг/кг құрғақ заттармен өлшенеді; екіншісіне қорғасын, никель, кобальт және марганец кіреді – организмдегі бұл элементтердің мөлшері негізінен бірліктермен, ал кейбір жағдайларда ондаған мг/кг құрғақ заттармен өлшенеді. Металдардың мұндай таралуы эволюциялық жолмен алдын-ала анықталған, сонымен қатар тіршілік етудің геохимиялық жағдайларымен байланысты.

Зерттеу нәтижелері бойынша маңызды элементтер негізінен бұлшықеттерде, желбезектерде, өзен шаянының асқазанында жойылатыны анықталды, сонымен қатар қабықта максималды концентрациядағы кобальт табылды. Шартты түрде никель мен қорғасын сияқты маңызды элементтер бұл элементтерді жоюдың біршама тамаша қабілетіне ие. Өзен шаянының органында ағзаларға ұқсас таралуы бар келесі микроэлементтердің жұптары анықталды: мыс-мырыш; никель-марганец, бұл мыс пен мырыш арасындағы синергияның белгілі құбылысын растайды; никель мен марганец.

Алынған нәтижелер өмірлік маңызды микроэлементтердің экологиялық мәртебесін бағалауға, биогеоценоздардың экологиялық жағдайын зерттеу әдістерін жасауға, табиғатта болатын эволюциялық процестерді түсінуге, улы заттар мен микроэлементтерді нормалауға ықпал етеді. Өзен шаяндары су экожүйелерінің экологиялық жағдайын бағалау үшін сынақ нысандары ретінде гидробионттар арасында маңызды орын алады. Олардың тіндері мен мүшелерінде микроэлементтердің жинақталу дәрежесі көптеген факторларға, соның ішінде геохимиялық ортаға, сондай - ақ ағзаның функционалдық жағдайына байланысты.

Зерттеу нәтижелері өзен шаянының әртүрлі мүшелерінде микроэлементтердің жинақталу ерекшелігін көрсетеді. Ұзын аяқты өзен шаянының ағзасындағы металдардың таралуы біркелкілігімен сипатталады және органдар мен тіндердің функционалдық ерекшеліктеріне, олардың жинақталған белсенділігі мен микроэлементтердің химиялық қасиеттеріне, сондай-ақ өзен шаянының экологиялық ерекшеліктеріне және тамақтану сипатына байланысты екені анықталды.

Әдебиеттер тізімі

1. Ковальский В. В. Геохимическая среда и жизнь / В. В. Ковальский. М.: Наука, 1982. 76
2. Ермаков В. В. Роль биогеохимии в развитии концепции микроэлементозов / В. В. Ермаков, Ю. В. Ковальский // Биогеохимия и биохимия микроэлементов в условиях техногенеза биосферы. Материалы VIII биогеохимической школы. М.: ГЕОХИ РАН, 2013. С.6–12.
3. Ковальский В. В. Проблемы биогеохимии микроэлементов и геохимической экологии. Избр. тр. М.: Россельхозакадемия, 2009. 357 с.
4. Бгатов А. В. Биогенная классификация химических элементов / А. В. Бгатов // Философия науки. 1999. № 2. С. 23–34.
5. Вернадский В. И. Живое вещество: моногр. / В. И. Вернадский. М.: Наука. 1987. 287 с.
6. Плохинский Н. А. Биометрический анализ в биологии / Н. А. Плохинский. М.: Изд-во МГУ, 1982. 157 с.
7. Лакин Г. Ф. Биометрия / Г. Ф. Лакин. М.: Высш. шк., 1990. 370 с.
8. Аминова В. А. Физиология рыб / В. А. Аминова, А. А. Яржомбек. М.: Легкая и пищ. пром-сть, 1984. 200 с.

ӘОЖ 711.132

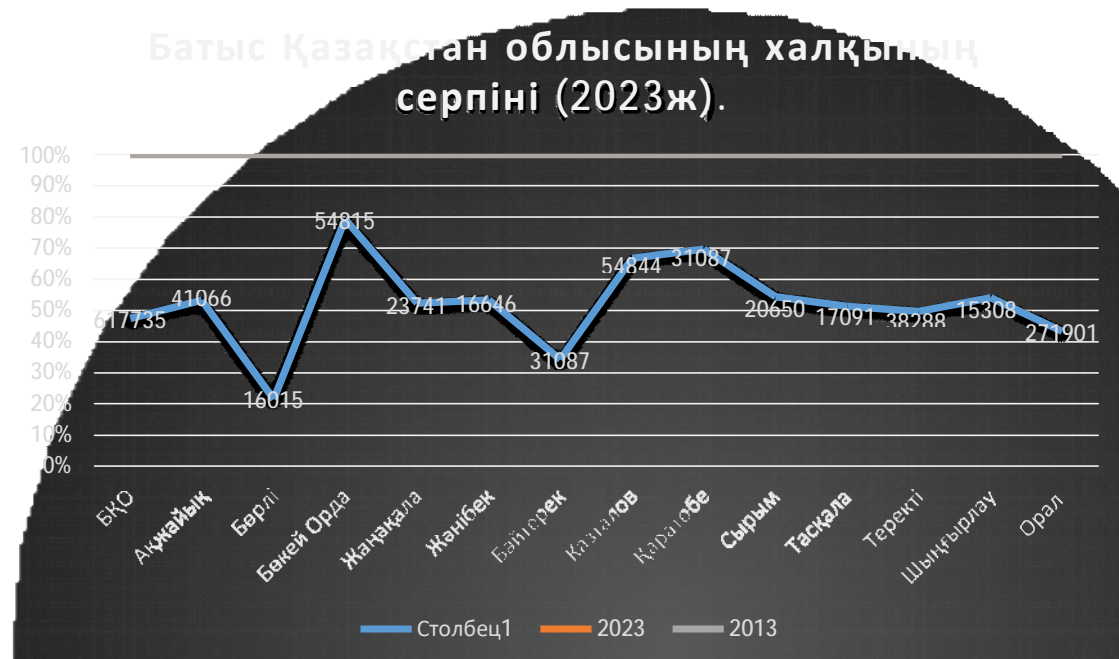
Хайруллина А.К., Аманжолова Д.Қ., Ғайсин А.С.
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
6В01512 «География- Тарих» БББ, Орал қ., Қазақстан

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛЫ

Батыс Қазақстан облысы - Қазақстан Республикасының әкімшілік- аумақтық бөлінісінің бір бөлігі. Жер аумағы 151,3 мың км² құрайды, бұл ҚР жер аумағының шамамен 6% құрайды. Халық саны – 688,513 мың адам. Ақтөбе, Атырау облыстарымен, Ресейдің Астрахан, Волгоград, Саратов, Самара, Орынбор облыстарымен шектеседі.

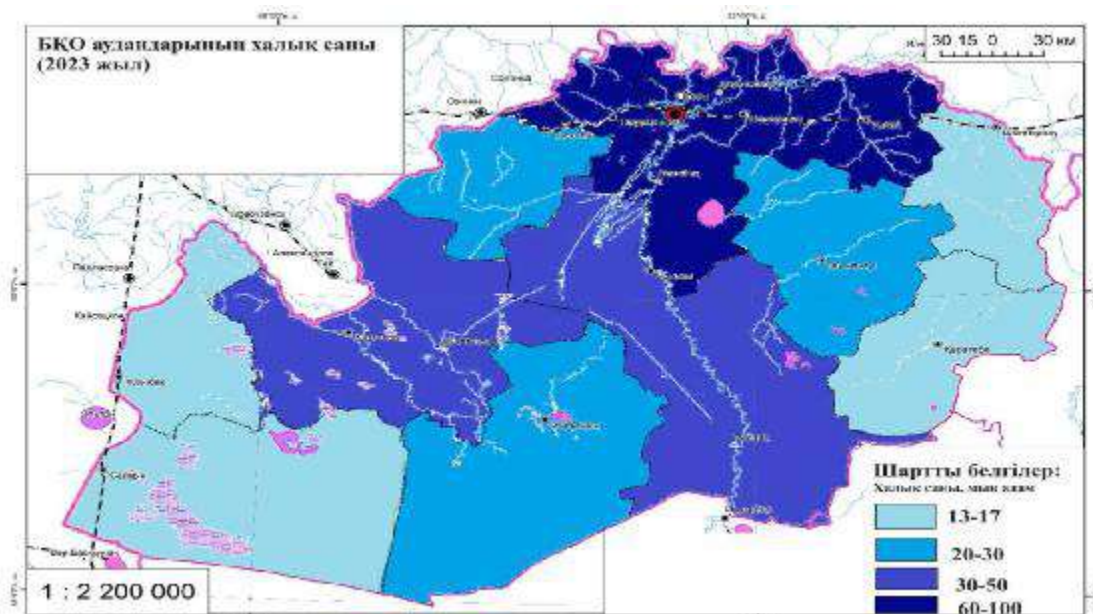
Батыс Қазақстан облысын 12 әкімшілік аудандар (155 ауылдық округ) және облыстық маңызы бар 1 қала құрайды:

Облыстың қазіргі аумағы 151,3 мың км² құрайды, бұл Қазақстан Республикасының бүкіл аумағының 5,9% құрайды. Халқы – 688,513 мың адам.

Батыс Қазақстан облысының халқының серпіні (2023ж).

БҚО Қазақстан Республикасының солтүстік-батысында орналасқан және Батыс экономикалық ауданының бөлігі болып табылады. Облыстың қазіргі аумағы 151,3 мың км² құрайды, бұл Қазақстан Республикасының бүкіл аумағының 5,9% құрайды. Халқы - 688,538 мың адам. Батыс Қазақстан облысы - бұл ауылдық елді мекендер басым болатын Қазақстанның аймақтарының бірі. Ауылдық елді мекендерді зерттеудегі тарихи-географиялық тәсіл оның аймақ ішіндегі қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Елді мекендер желісінің тығыздығы аумақтың жүз шаршы шақырымына шаққанда айтарлықтай төмендеді. Сонымен қатар, халықтың саны, ауыл халқының тығыздығы өзгерді.

БҚО аудандарының халық саны (2023ж) картасы.

Заманауи қоныстандыру жүйесінде біз облыстың солтүстігі мен солтүстік-шығыс бөлігіндегі ауылдардың үлкен кластерін - ауыл шаруашылығын дамыған аймағын көреміз. Онда өзен аңғарларындағы қоныстану түрі және қоныстанудың сызықтық түрі басым. Барлық ауылдардың жартысы дала аймағында орналасқан. Мұнда елді мекендердің тығыздығы жоғары. 100-500 тұрғыны бар елді мекендер басым. Ауылдардың ең аз саны шөл зонасында байқалады [3].

Демографияның маңызды көрсеткіштерінің бірі табиғи өсім. Батыс Қазақстан облысында демографиялық процестердегі өзгерістердің детерминанты күшті өзгеріске ұшыраған көрсеткіштері.

БҚО-ның туу өлім жітім жалпы коэффициентін мына кестеден байқауға болады.

Батыс Қазақстан облыс халқының табиғи өсімі (2013-2023 жж).

БҚО аудандарында табиғи өсім 2013-2023 жылға дейін -1.68 ге азайған. Яғни, соның ішінде Бөкей Орда, Жәнібек, Бөрлі, Бәйтерек, Қазталов, ауылдарында табиғи өсімнің айтарлықтай азайғанын көруге болады. Себебі, бұл жақта туу коэффициенті өте төмен. Ал, жоғары көрсеткішті көрсетіп отырған аудандар Ақжайық(+0,99), Жаңақала(+2,01), Қаратөбе(+0,18), Сырым (+3,06), Тасқала(+1,84), Теректі(+0,23), Шыңғырлау(+1,71) аудандарында байқалады.

Халық санының көбеюіне негізінен табиғи өсімі үлкен әсер етеді. Мәліметтерге қарағанда БҚО халқының табиғи өсімі жылдар аралығында төмендегенін көретін болсақ, ал жылдар аралығында күрт немесе екі есе төмендегенін байқаймыз. Бұл көрсеткіш облыстың территориясында әрқелкі болып келеді. Өйткені олар халықтың жас ерекшеліктеріне, мектепке дейінгі мекемелермен халықтың қамтамасыз етілуіне, денсаулық сақтау бөлімдерінің жұмыстарына, әйелдердің қоғамдық іске қатысу деңгейіне, халықтың ұлттық ерекшеліктеріне байланысты.

Халық санының өсуіне табиғи өсімнен басқа «механикалық қозғалыс» яғни миграциялық процестердің әсері айтарлықтай. БҚО халқының миграциялық қозғалысы көбіне – көп өзінің территориясында болып тұрады. Олар әсіресе, ауылдық жерден аудан орталықтарына, одан облыс орталығы Оралға көшіп, қоныстануының негізінде қалыптасқан. Ал қаладан ауылға қарай көшетін

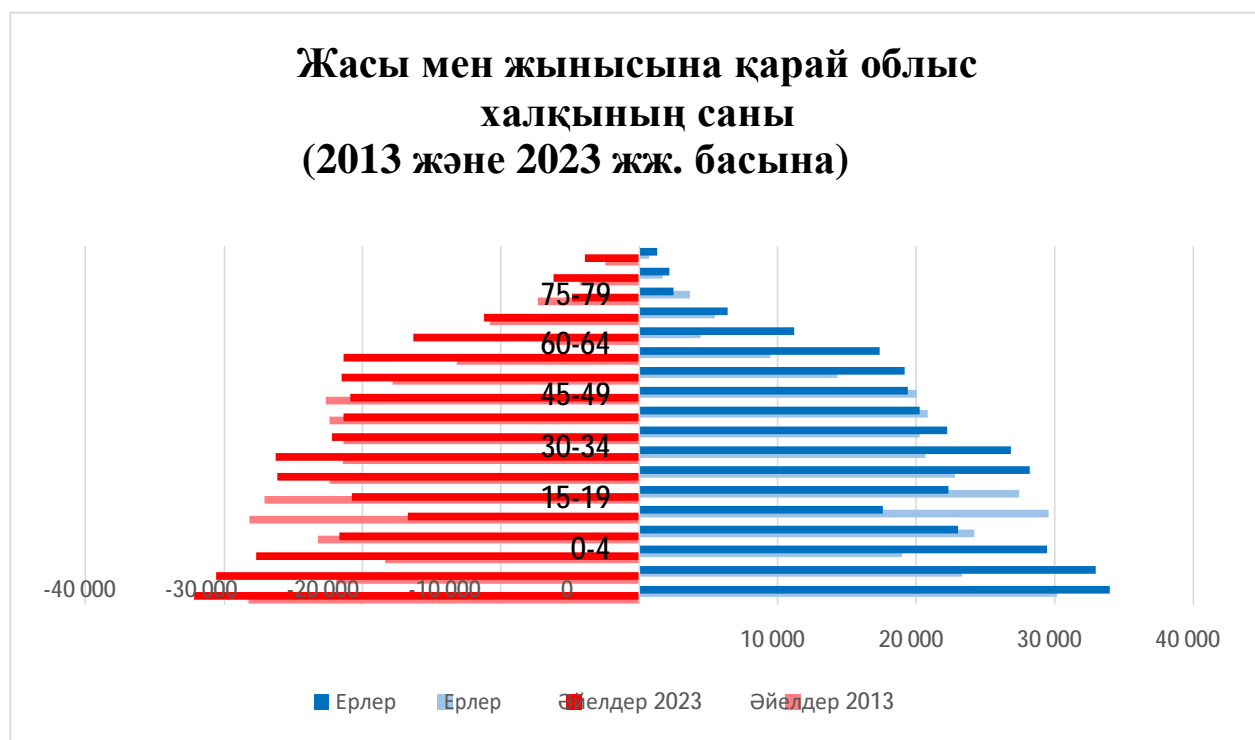
миграциялық қозғалыс аз болып келеді. Ауылдық жерден қалаға қоныс аударатындар ішінде қымет орнын ауыстырған немесе білім қуған жастар жағы басым болып келеді. Батыс Қазақстан облысында қала халқының қатарына қосылған тұрғындардың 70% - дан астамы осы облыстың ішкі аудандарына келгендер [2].

Халықтың жастық, жыныстық құрамы

Халықтың жыныстық жас құрылымы туу және өлімнің негізінде қалыптасып, қазіргі және алдағы уақыттың жұмыс ресурсын анықтауға мүмкіндік береді. Халықтардың жыныстық құрылымы демографиялық және әлеуметтік экономикалық факторлар негізінде қалыптасады.

Батыс Қазақстан облысында қазіргі кезде халықтың жыныстық құрылымы бойынша әйелдер алдыңғы орында-67%.

Қазақ халқы жас ұлтқа жатады. Оның жас айырмашылығы құрылымында 9 жасқа дейінгі балалар, 34%. Ал, тұтастай алғанда 19 жасқа дейінгі жастар 76%, 60 және одан жоғары жастағы тұрғындар үлесі 6,1%. Орташа арифмет, жас небәрі 25 жас. Яғни, қазақ халқының басым бөлігі жастар мен балалар.

Халықтың жасы мен жынысына қарай саны (2013-2023жж).

Этникалық құрамы.

Батыс Қазақстан облысы халқының құрамы көп ұлтты. Қазіргі уақытта 25 ұлттың өкілдері кездеседі. Облыс халқы негізінен екі тілдік семьяға енеді. Оларға үнді-еуропалық (орыстар, украиндар, беларустар) және алтай тілдік тобы (қазақтар, татарлар).

Өлкеміздің байырғы ұлты-қазақтар Батыс Қазақстан облысында 449 910 адам, яғни 73,45%. Басқа ұлт өкілдері 26,55% құрайды. Орыстар 132 642, немістер 1289, украиндар 10 793, беларустар 2030, эзирбайжандар 1325, татарлар 3565, кәрістер 895, тағы басқа ұлттар 5102 адам.

Облыс территориясында ұлттардың таралуы біркелкі емес.

Облыстың оңтүстік аудандарында 46.9% пайызға жуық қазақтар қоныстанған. Мысалы, Қаратөбе, Бөкейорда, Жәнібек, Жаңақала, Казталов, Сырым [3].

Халықтың жұмыспен қамтылуы.

БҚО Қазақстан Республикасының солтүстік-батысында орналасқан және Батыс экономикалық ауданының бөлігі болып табылады. Облыстың қазіргі аумағы 151,3 мың км² құрайды, бұл Қазақстан Республикасының бүкіл аумағының 5,9% құрайды. Халқы - 688,538 мың адам.

Батыс Қазақстан облысы - бұл ауылдық елді мекендер басым болатын Қазақстанның аймақтарының бірі. Ауылдық елді мекендерді зерттеудегі тарихи-географиялық тәсіл оның аймақ ішіндегі қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Елді мекендер желісінің тығыздығы аумақтың жүз шаршы шақырымына шаққанда айтарлықтай төмендеді. Сонымен қатар, халықтың саны, ауыл халқының тығыздығы өзгерді. Заманауи қоныстандыру жүйесінде біз облыстың солтүстігі мен солтүстік-шығыс бөлігіндегі ауылдардың үлкен кластерін - ауыл шаруашылығын дамыған аймағын көреміз. Онда өзен аңғарларындағы қоныстану түрі және қоныстанудың сызықтық түрі басым. Барлық ауылдардың жартысы дала аймағында орналасқан. Мұнда елді мекендердің тығыздығы жоғары. 100-500 тұрғыны бар елді мекендер басым. Ауылдардың ең аз саны шөл зонасында байқалады.

2023 жылғы IV тоқсанда жұмыссыздар саны 16,9 мың адамды құрады. Жұмыссыздық деңгейі жұмыс күшіне қарағанда 4,8% құрады.

2024 жылдың 1 наурызда жұмыспен қамту органдарында жұмыссыздар ретінде тіркелгендер саны 15342 адамды құрады немесе жұмыс күшінің санына 4,4% болып қалыптасты.

2023 жылғы IV тоқсанда қызметкерлерге есептелген (кәсіпкерлік қызметпен айналысатын, шағын кәсіпорындарсыз), орташа айлық атаулы жалақы 337890 теңгені құрады, өсім 2022 жылғы IV тоқсанға 12,3% құрады.

2023 жылғы IV тоқсанда нақты жалақы индексі 102,2% болып қалыптасты. 2023 жылғы III тоқсанда облыс халқының орташа жан басына шаққандағы атаулы ақшалай табысы бағалау бойынша 180794 теңгені құрады. 2022 жылғы III тоқсанға қарағанда 19,8%-ға жоғары, аталған кезеңге нақты ақшалай табыстың өсу қарқыны – 99,4%.

Батыс Қазақстан облысының халқының көші-қоны.

Көші-қон легі – демографиялық процестің құрамдас бөліктерінің бірі. Жастардың жаппай көші-қон легі Қазақстанда тәуелсіздіктің алғашқы жылдары басталып, 2003 жылға дейін жалғасты. 2004–2013 жылдар аралығында жастардың сыртқы көші-қоны сальдосы 2008 жылды қоспағанда (-1 269 адам) оң болды. Кейін, 2014 жылдан бастап осы уақытқа дейін елден кетіп жатқан жастар көбейді. Осы кезеңде жастардың көпшілігі: 2018 жылы – 4 664 адам және 2019 жылы – 5 301 адам елден кеткен. Ал 2020 және 2021 жылдары көші-қон сальдосы коронавирус инфекциясы пандемиясына қарай екі есе азайған.

Ұзақ уақыт бойы халықтың қозғалуы тарихи процесстерін есепке алмай, қазіргі заманғы көші-қонды талдау қиынсыз. Қазақстандағы көші-қонның ерекшелігі - оның әрқашан көбіне ұйымдасқан сипатқа ие болуы. Бұл үрдіс көбінесе қазіргі заманғы көші-қонның Қазақстандағы және Батыс Қазақстан облысындағы ауқымы мен сипатын анықтайды. Қазақстандағы көші-қон кірісінің негізгі тарихи кезеңдерін ерекшелеуге болады.

2024 жылғы 1 ақпанға облыс халқының саны 693,4 мың адамды құрады, соның ішінде қалалықтар – 392,3 мың адам (56,6%), ауылдықтар – 301,1 мың адам (43,4%)

Теріс көші-қонның айырмасы қалыптасты және - 308 адамды құрады (2023 жылғы қаңтарда - -83 адам), оның ішінде сыртқы көші-қонда – -9 адам теріс көші-қон айырмасы (+82), ішкі көші қонда теріс көші-қонның айырмасы – -299 (- 165 адам).

2013-2019 жылдар аралығында көшіп келгендер саны артқан. Бұл жылдары Батыс Қазақстан облысына мынанша адам көшіп келген, ал облыстан көшіп кеткендер, яғни көшіп келушілердің саны көбейіп, көшіп кетушілердің саны азайғанын көруге болады.

БҚО-ында көші-қонның сальдосы анықталды. 2013-2023 жылдар аралығында 7768 келгендер санын құрады.

Қала халқы 85% мен ауыл халқының саны 15% осыншама пайызды құрап отыр.

2024 жылғы 1 ақпанға облыс халқының саны 693,4 мың адамды құрады, соның ішінде қалалықтар – 392,3 мың адам (56,6%), ауылдықтар – 301,1 мың адам (43,4%) [3].

2021 жылғы санақ бойынша Батыс Қазақстан облысының халық саны 675655 адамды құрады. 2009 жылғы санақпен салыстырғанда батыс қазақстандықтар санының 76,8 мың адамға (12,8%) ұлғаюы байқалады.

2009 жылғы санақ қорытындысы бойынша қалалық жерде 275,7 мың адам (облыстың жалпы санының 46%) тұрды, 2021 жылғы санақ кезінде қала халқының саны 376,2 мың адамды (55,7%) құрады. Ауыл халқының үлесі тиісінше 54% - дан 44,3% - ға дейін төмендеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия – 2002ж
2. БҚО демографиялық жағдайы. Терещенко. Т. 2009ж
3. <https://stat.gov.kz/> Ұлттық статистика бюросы Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі
4. eljastary.kz
5. Батыс Қазақстан облысының 1989-2009 жылдардағы халқы. М.Н.Сдыков. Орал 2009. -172б

УДК 328.1

Иксанғалиев А.Б.

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова. г. Уральск.

РАССМОТРЕНИЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ В ПАРЛАМЕНТЕ

В парламенте рассматриваются различные глобальные вызовы, такие как изменение климата, международная безопасность, борьба с терроризмом, миграция, бедность и т. д. Парламентарии внимательно изучают эти проблемы, проводят обсуждения и принимают решения, направленные на их решение.

Принятие законов и регуляций, предложение и поддержка резолюций, участие в международных конференциях и переговорах - все это способы, которыми парламенты могут влиять на глобальные вызовы. Они также играют важную роль в обеспечении государственной поддержки для реализации международных соглашений и инициатив. Парламенты могут также оказывать давление на правительства в своих странах, чтобы те активнее взаимодействовали с международным сообществом по решению данных проблем.

Не решение глобальных проблем может иметь серьезные последствия для человечества и планеты в целом:

Экологические катастрофы Не решение проблем, связанных с изменением климата и разрушением экосистем, может привести к катастрофическим последствиям, таким как учащение экстремальных погодных явлений, повышение уровня морей, исчезновение видов и деградация земель. Экономические потери, Проблемы, такие как бедность и неравенство, приводят к экономическим потерям из-за недостатка человеческого капитала и потерь производительности труда. Также, не решение экологических проблем может привести к огромным экономическим потерям из-за ущерба инфраструктуре и потере природных ресурсов. Конфликты и безопасность, Неконтролируемая миграция, геополитические напряжения и нарастание международного терроризма могут привести к усилению конфликтов и угрозам безопасности как на региональном, так и на глобальном уровне. Потеря глобальной стабильности Нерешение глобальных проблем может привести к нарушению глобальной стабильности и увеличению конфликтов между странами, религиозными и этническими группами. Угроза для здоровья и благополучия, Не решение проблем, связанных с распространением инфекционных болезней, доступом к чистой воде и базовым медицинским услугам, может угрожать здоровью и благополучию миллионов людей по всему миру. [1,10]

В целом, игнорирование глобальных проблем может привести к катастрофическим последствиям для нашей планеты и будущих поколений. Поэтому срочное и эффективное действие на международном уровне необходимо для преодоления этих вызовов.

Терроризм остается одним из самых актуальных и серьезных вызовов современного мира. Террористические акты представляют угрозу для безопасности граждан, инфраструктуры, и стабильности государств. С каждым новым проявлением терроризма возникают новые вызовы в области обеспечения безопасности и борьбы с этим явлением.

Глобальный характер: Терроризм не имеет границ и может поражать любые страны в любой части мира. Это глобальное явление, которое требует международного сотрудничества и скоординированных усилий для борьбы с ним.

Идеологический аспект, Многие террористические организации используют религиозные или политические идеологии для привлечения сторонников и оправдания своих действий. Это

создает дополнительные вызовы в сфере борьбы с терроризмом, так как необходимо бороться не только с физическими проявлениями терроризма, но и с его идеологическими корнями. Кибертрасса С развитием технологий террористические организации все чаще используют киберпространство для планирования и совершения своих атак, а также для вербовки новых членов и распространения пропаганды. Это создает новые вызовы для правительств и правоохранительных органов в области кибербезопасности.

Транснациональные связи-Террористические группировки часто имеют транснациональные связи и получают поддержку от различных источников, что делает борьбу с ними более сложной и требует сотрудничества различных стран и международных организаций.

Учитывая эти факторы, борьба с терроризмом остается приоритетной задачей для мирового сообщества, требующей постоянного внимания, ресурсов и скоординированных усилий на всех уровнях - от местного до международного. [2,35]

Миграция остается одним из самых актуальных и сложных вопросов современного мира. Глобальные перемещения населения В последние десятилетия наблюдается увеличение числа мигрантов, беженцев и беженцев-местных. Конфликты, бедность, нарушения прав человека, изменение климата и другие факторы приводят к массовым перемещениям населения внутри страны и за их пределами. Экономическая миграция Экономические неравенства между странами и регионами приводят к массовым потокам трудовых мигрантов, ищущих лучшие возможности для работы и жизни в других странах. Гуманитарные кризисы, Вооруженные конфликты, природные катастрофы, голод и другие кризисы вынуждают людей бежать из своих стран в поисках безопасности и защиты. Интеграция и адаптация: Массовая миграция представляет вызовы для стран-приемников в области интеграции и адаптации мигрантов, включая вопросы восприятия, трудоустройства, образования, здравоохранения и социальной защиты. Политическая реакция и полемика: Вопросы миграции стали предметом острой политической дебаты во многих странах, вызывая разногласия относительно правовых, экономических и социальных последствий миграции, а также вопросов безопасности и культурной идентичности. Учитывая эти факторы, миграция остается одним из главных вызовов современного мира, требующим комплексного и сбалансированного подхода на международном, национальном и локальном уровнях.

Актуальность изменения климата трудно переоценить, поскольку его последствия ощущаются по всему миру и затрагивают различные аспекты жизни на планете. Глобальное потепление- Наблюдается увеличение средней температуры поверхности Земли, что ведет к различным последствиям, включая более частые и сильные экстремальные погодные явления, изменение климатических зон и уровня морей. Изменения в экосистемах Из-за изменения климата происходят изменения в экосистемах, включая смещение распространения видов, угрозы для биоразнообразия, ухудшение состояния лесов, океанов и других экосистем. Угроза для человеческого здоровья, Изменение климата увеличивает риск возникновения заболеваний, связанных с тепловыми волнами, воздушным загрязнением, распространением векторных болезней и другими факторами.

Экономические потери, Последствия изменения климата, такие как урожайные потери, ущерб от наводнений и штормов, затопление береговых зон, а также затраты на адаптацию, оцениваются в миллиарды долларов ежегодно. Международные обязательства, Многие страны и международные организации признают необходимость сокращения выбросов парниковых газов и адаптации к изменению климата. Международные соглашения, такие как Парижское соглашение, призывают к совместным действиям для сдерживания глобального потепления. [3,17]

Международная безопасность касается обеспечения безопасности и стабильности на международном уровне. Включает в себя ряд аспектов, важных для мира и стабильности в мире: Международные конфликты, Это включает военные конфликты, гражданские войны, террористические атаки и другие формы насилия, которые могут возникать между государствами или внутри них. Оружие массового уничтожения Проблемы, связанные с ядерным, биологическим и химическим оружием, представляют серьезную угрозу международной безопасности из-за своего разрушительного потенциала и возможности попадания в руки террористов. Транснациональная преступность Это включает в себя наркоторговлю, контрабанду, торговлю оружием, киберпреступность и другие формы преступности, которые могут иметь международные последствия и угрозы для безопасности. Терроризм, Террористические группировки могут проводить атаки как внутри страны, так и за ее пределами, представляя угрозу для мирных граждан, инфраструктуры и стабильности государств. Кибербезопасность С увеличением зависимости от цифровых технологий возрастает риск кибератак, которые могут нарушить работу

государственных и частных организаций, а также угрожать национальной безопасности. Глобальные вызовы, К изменению климата, распространению инфекционных болезней, миграции и другим глобальным вызовам также можно отнести аспекты международной безопасности, поскольку они могут создавать нестабильность и конфликты между государствами.[4,156]

Для обеспечения международной безопасности требуется сотрудничество и координация действий со стороны различных стран и международных организаций, а также разработка и реализация эффективных стратегий по предотвращению конфликтов и борьбе с угрозами.

Оружие массового уничтожения Проблемы, связанные с ядерным, биологическим и химическим оружием, представляют серьезную угрозу международной безопасности из-за своего разрушительного потенциала и возможности попадания в руки террористов. Транснациональная преступность Это включает в себя наркоторговлю, контрабанду, торговлю оружием, киберпреступность и другие формы преступности, которые могут иметь международные последствия и угрозы для безопасности. Терроризм Террористические группировки могут проводить атаки как внутри страны, так и за ее пределами, представляя угрозу для мирных граждан, инфраструктуры и стабильности государств. Кибербезопасность С увеличением зависимости от цифровых технологий возрастает риск кибератак, которые могут нарушить работу государственных и частных организаций, а также угрожать национальной безопасности. Глобальные вызовы К изменению климата, распространению инфекционных болезней, миграции и другим глобальным вызовам также можно отнести аспекты международной безопасности, поскольку они могут создавать нестабильность и конфликты между государствами. Для обеспечения международной безопасности требуется сотрудничество и координация действий со стороны различных стран и международных организаций, а также разработка и реализация эффективных стратегий по предотвращению конфликтов и борьбе с угрозами.[5,44]

Масштаб проблем Многие современные проблемы, такие как изменение климата, международный терроризм, миграция и бедность, выходят за пределы национальных границ и требуют совместных усилий множества стран для их решения. Совместные ресурсы и знания Объединение усилий позволяет странам использовать совместные ресурсы и знания для разработки более эффективных и инновационных подходов к решению проблем. Взаимозависимость, Глобальная взаимозависимость означает, что действия одной страны могут оказать влияние на другие. Поэтому страны должны сотрудничать, чтобы минимизировать негативные последствия своих действий и обеспечить благоприятные условия для всех. Сила коллективного действия, Объединение стран увеличивает их влияние и силу в международной арене, что позволяет им добиваться более значимых результатов в решении глобальных проблем. Этика и ответственность, Многие глобальные проблемы, такие как бедность и изменение климата, затрагивают основные права и благополучие людей по всему миру. В этом контексте страны несут этическую и моральную ответственность за сотрудничество и совместное решение этих проблем. В целом, сотрудничество между странами является ключевым элементом для достижения мирового мира, стабильности и устойчивого развития. Решение глобальных проблем требует совместных усилий и солидарности всех стран в мире.

Список литературы

1. Чумаков А.Н., Глобализация контуры целостного мира, 2005.-10 с.
2. Гранин Ю.Д., Глобализация, нации и национализм. История и современность, 2022.- 35 с.
3. Катасонов В.Ю., Глобальный мир финансов. От кризиса к хаосу, 2017.-17с.
4. Перкинс Д., Исповедь экономического убийцы, 2004.-156 с.
5. Бродель Ф., Фукуяма Ф., Триумф глобализма. Конец истории или начало?, 2019 – 44с.

ИНДЕР ТҰЗДЫ-КҮМБЕЗДІ АЙМАҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ

Каспий маңы ойпаты – тұзды псевдотектогенездің дүние жүзіндегі ең үлкен ауданы. Облыс бойынша жалпы саны 3000-ға жететін төменгі тектоникалық деңгейден жоғарғы деңгейлерге тұздың ағуынан туындаған тұзды доғалы құрылымдарды құрайды.

Каспий маңы ойпатының ірі тұзды күмбезді ландшафттарының бірі-Индер тұзды күмбезді аймағы. Оның пайда болуы екі үлкен тұзды күмбезден - Индер және Жаман-Индермен байланысты. Олардың арасында Каспий маңы ойпатындағы ең үлкен компенсациялық (депрессиялық) шұңқырлардың бірі Индер компенсациялық науасы орналасқан. Оның ауытқу мөлшері жылына шамамен 1 мм жылдамдықпен 500 м кем емес.

Физикалық-географиялық тұрғыдан алғанда Индер тұзды-күмбезді аймағы Орал-Ембі жазық шөлді губерниясының құрамындағы жеке ландшафтты аудан ретінде ерекшеленеді.

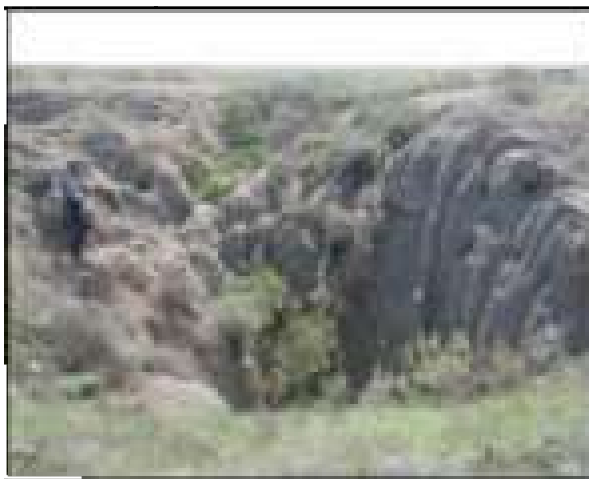
Индер көлі төңірегіндегі табиғи кешеннің ғылыми зерттеу тарихы 18 ғасырда П.С. Палласпен саяхатшылардың зертеулері арқылы екі ғасырдан асады.

Индер көлі мен оның солтүстік бөлігімен шектесетін Индер таулары бірегей ландшафт пен биологиялық әртүрлілікті сақтау, туристік және рекреациялық әлеуетті пайдалану үшін үлкен құндылыққа ие. Аймақтың ішінде шаруашылық қызметтің дамуына, сонымен қатар пайдалы қазбаларды игеруге ықпал ететін әртүрлі ландшафттар қалыптасты [1].

Индер көлінің солтүстік және солтүстік-шығыс жағалауында соңғы палеозой дәуіріндегі көне шөгінді жыныстардың жер бетіне шығуынан туындаған сульфатты карст дамыды. Карст жыныстары тұзды тектогенездің әсерінен жер бетіне көтеріліп, тұзды-күмбезді массивтің жоғарғы бөлігін құрайды. Н.А.Гвоздецкий классификациясы бойынша Индер көлі аймағының карсты бөлігі Шығыс Еуропа карст елінің Төменгі Еділ-Орал карст аймағының Батыс Каспий карст губерниясының Индер-Ембі карст ауданына жатады [2].

Макроформалар әртүрлі типтегі кратерлермен, жыралармен, бассейндермен, аңғар тәрізді ойпаңдармен және үңгірлермен ұсынылған. Шұңқырлар – үстірттегі карст рельефінің ең көп таралған түрі. Бұл аймақтың карсты шұңқырлардың үш негізгі генетикалық түрінің болуымен сипатталады: беткі шаймалау (немесе коррозия), істен шығу (немесе гравитация), сору (немесе коррозия-суффузия немесе коррозия- суффузия-эрозия) (1-сурет).

С.С. Коробов пен И.К. Поленов (1964) мұнда воронкалардың төрт морфологиялық түрін ажыратады: тәрелке тәрізді (жоғарғы бөлігіндегі диаметрі 15-20 м, тереңдігі 3-4 м-ге дейінгі ойпаңдар); құдық тәрізді (тереңдігі 15-20 м дейін, тік немесе тік қабырғалары бар); конус тәрізді (тереңдігі 2-3 м-ден 10-15 м-ге дейін, дөңес беткейлері бар); асимметриялық (ұзындығы 50 м-ге дейін, ені 20-25 м, тереңдігі 5-10 м, беткейлері әртүрлі) [3].

1-сурет. Карст шұңқырлары: гравитациялық [4].

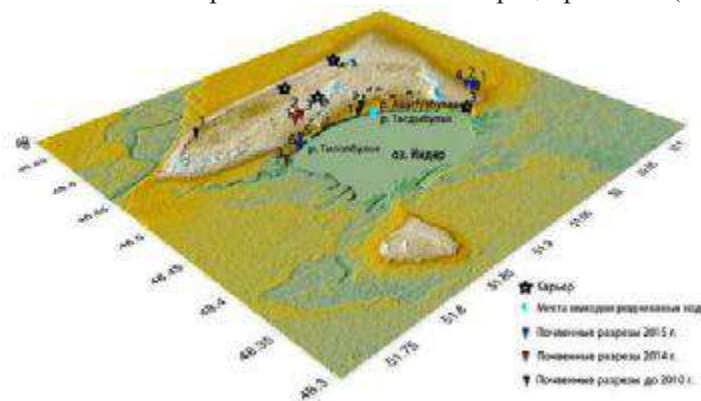
Ең көп таралған пішіндер - хаотикалық және шыныаяқ тәрізді шұңқырлар. Асимметриялық шұңқырлар беткейлерде, литологиялық контактілерде немесе жарықтар бойында пайда болады. Асимметриялық кратерлердің тік беткейлері жарықшақтарға, жоталардың беткейлеріне және жарылуы және ерігіштігі аз тау жыныстарына қарай тартылады. Жақсы пішінді кратерлер күмбездің қанаттарынан қалпағына дейін байқалатын жарықтармен шектеледі. Төбенің жазық жерлеріндегі бұл типтегі шұңқырлар сызаттар жүйесі бойымен 1-2 км-ге дейін тізбекте дамиды, бұл тұз доғасын құрайтын литологиялық әртүрлі горизонттарда элювиальды гипстің біркелкі жиналу жылдамдығына байланысты. Құдықтардың қабырғалары тік ойықтармен тоттанған, бұл оларға қырлы сипат береді. Ұңғымалардың түбі, әдетте, делювиалды шөгінділердің жұқа жабындысы бар пластикалық материалмен толтырылған. Құдықтардың түбінде тау жыныстары балғын, тығыз, мүкпен жабылған. Көптеген құдықтардың қабырғаларында папоротниктің (*Cystopteris fragilis*) өсуі анықталған [5]. Кейбір ұңғымалардың түбінде әртүрлі көлемдегі тік ойық тәрізді және құбыр тәрізді кеуектер кездеседі. Чибилов А.А. монографиясында (2008) тағы бір ұқсас құдықты атап өтеді. Біркөзді-2 құдық ұңғысының тереңдігі 18 м, диаметрі 6-9 м. Тең түбінде құдық биіктігі 4 м, ені 10 м, ұзындығы 20 м болатын үлкен үңгірге айналады. Үңгір көптеген жерлерде әдемі оптикалық сылақпен қапталған. Бұл құдықтың түбінде жаз бойы қар мен мұз қалады. Шұңқырлар жер үсті рельефінің ең сипатты түрі емес және зерттеу аймағында өте сирек кездеседі [6].

Индер көлінің қоректенуі.

Өздігінен шөгілген көл тұзының негізгі бөлігінің түзілуі Индер тұзының қорын негізгі сулы горизонттың жер асты суларымен шаймалауының ұзақ мерзімді процестеріне байланысты болды (және қазір де болып жатыр). Негізгі сулы горизонт Индер көлінің өмірін түсіну үшін үлкен қызығушылық тудырады. Бұл горизонттың су көтергіш жыныстары – карст қуыстарындағы гипс, ангидрит және құмды-сазды шөгінділер. Сулары еркін ағынды, жарықты-карстты типті. Негізгі сулы горизонттың таралу ауданы 200 км². Оның тереңдігі 20-дан 60 м-ге дейін. Жерасты суларының абсолютті биіктігі солтүстік бөлігінде 19-20 м, оңтүстік бөлігінде 21-22 м. Оның оңтүстік бөлігіндегі сулы горизонттың орташа қалыңдығы 14 м, солтүстікте, батыста және шығыста ол 20 метрге дейін немесе одан да жоғарылайды. Сулардың құрамында натрий сульфаты, магний хлориді және азырақ кальций хлориді бар.

Индер тұзды-күмбезді аймағының, сондай-ақ Каспий маңы ойпатының басқа да тұзды-күмбезді аймақтарының топырақтары мен өсімдіктері тұзсыздану процестерінің әсерімен сипатталады. Индер таулары ландшафтының морфологиялық құрылымы екі құрамдас бөліктен құралған: 1) елеусіз немесе мүлде жоқ карст түзілістері бар кең ойыстары бар жұмсақ жоталар, 2) қатты карстталған жоталар мен үстірттер [7].

Индер тауларының карстты рельеф формаларында далалық процестер көрінеді. Карст алаптары мен ойпандарында ерекше қалың қарашірік горизонты (70-80 см) болатын ерекше қара түсті топырақтар байқалады. Дегенмен, жалпы Индеракарст алқабында топырақ жамылғысының жоғары мозаикалық және өзгермелілігімен, дамымаған және жоғары шайылған қысқа профильді, қоңыр шөлдер санатына жататын жоғары бөлшектенген топырақтар басым (2-сурет).

2-сурет. Индер тұзды күмбездіндегі топырақ жамылғысын зерттеу [1].

Карст ойпандарында бұталары көп (тобылғы, дәрілі итшомырт, татар бөріжидегі, жабайы алма ағашы, итмұрын, астрагал) осы ландшафттық аймаққа ғана тән шалғынды дала өсімдіктері өседі. Үлкен аумақтарды, мысалы, бұйырғын (*Anabasis salsa*), қауырсынды шөп (*Stipa capillata* L.), пиязды көк шөп (*Poa bulbosa*) қатысатын терескен-ақ жусанды қауым (*Ceratoides* sp. –

ArtemisialerchianaWeb.) алып жатыр.

Индер карст өрісі бірқатар сирек кездесетін петрофиттермен сипатталады - Eremurusindensis, Ixiolirionpallasii, Leonticevesicaria, Карелин жаңғағы (RhinopetalumKarelinii), Dodartiaorientalis.

Индер тұзды-күмбезді аймағы ландшафттарының морфологиялық құрылымындағы өзгерістердің негізгі заңдылықтары 3-суретте берілген ландшафттық катена арқылы көрінеді.

3-сурет.Индер ландшафты катенасының схемасы [1].

Шартты белгілер. Геологиялық құрылымы: 1 – гипс (ақ, сұр, көк), төменгі пермьдіңкунгур сатысының қызыл саздары; 2 – ортаңғы юра түйіндері бар темірлі құмтастар; 3–жоғарғы плейстоценніңХвалынск трансгрессиясының сары саздақтары; 4 – қазіргі заманғы көл шөгінділері. Топырақтары: 5 – қоңыр, орташа шайылған, қатты қиыршық тасты, орташа сазды және қарашірікті сортаңды гипс;

6 – қоңыр карбонатты, аздап шайылған, делювийлі-элювийлік саздақтарда жеңіл саздақты; 7 – көне аллювиалды саздақтарда қоңыр карбонатты ашық саздақ; 8 – көне аллювиалды саздақтар мен құмды саздақтардағы қоңыр сортаң сазды;

9 – қазіргі көлдік қатпарлы саздарда кортикальдыгидроморфты орта сазды сортаңдар. Өсімдік жамылғысы: 10 – тереккен-ақ жусанды (Krascheninnikoviaceratoides – Artemisialerchiana) қауымдастықтары; 11 – сарсазан- көкпек (Puccinelliadiffusa – Atriplexcana) қауымдастықтары; 12 – көкпекті- бұйырғын (Atriplexcana – Anabassissalsa) қауымдастықтары; бидай-жусан (Agrorurongsp. – Artemisialerchiana) қауымдастықтары; еуропалық сортаң (Salicorniaeuropa) және сарсазан (Puccinelliadiffusa) қауымдастығы.

1 кесте - Қоңыр шөлді карбонатты жеңіл сазды топырақтың морфологиялық құрылымы

Көкжиектері	Қуаттылығы см	Сипаттамасы
A1	0-4 см	горизонты құрғақ, сұр-қоңыр, ашық сазды гранулометриялық құрамы, ұсақ түйірлі-ұнтақты құрылымды, әлсіз, әлсіз тығыздалған, өсімдік тамырлары, 1 см-ге дейін малтатас, бетінен 10% HCl әсерінен 38 см-ге дейін көпіршікті, төменгі көкжиекке өту сипаты түсімен байқалады

A ₂	4-12 см	горизонты құрғақ, қоңыр, ашық сазды гранулометриялық құрамы, құрылымы ұсақ-түйекті- нәзік, нығыздалған, өсімдік тамыры, әктас малтатастары (2 см-ге дейін), төменгі горизонтқа өту сипаты түсімен байқалады.
B	12-25 см	көкжиегі балғын, түсі біртекті емес – қоңыр және ақшыл дақтары бар, ашық сазды гранулометриялық құрамы, құрылымы кесек-шұңқырлы, тығыздалған, өсімдік тамырлары, 1 см-ге дейін қиыршық тас, төменгі горизонтқа өту сипаты өткіртүсті
C ₁	25-38 см	горизонты ылғалды, ақшыл-қоңыр, ашық-сазды гранулометриялық құрамы, кесек-ұнтақты құрылымы, тығыз, гипс түйіндері, дара өсімдік тамырлары, төменгі горизонтқа өту сипаты өткір түсті
C ₂	38-58 см	горизонт құрғақ, ашық сұр, сазды гранулометриялық құрамы кесек-жапырақты құрылымы өте тығыз

Индер тауының сүтқоректілер фаунасы туралы мәліметтер энзоотиялық аумақтың эпизоотологиялық, зертханалық және эпидемиологиялық мониторингінің ұзақ мерзімді деректерінің нәтижелері негізінде берілген. Аймақтағы және оған жақын аумақтардағы сүтқоректілердің экологиялық-фауналық тізімі қазіргі уақытта 12 тұқымдасқа жататын сүтқоректілердің 29 түрінен тұрады (кірпілер, тышқандар, кәдімгі жарғанақтар, мұртшалар, мысықтар, иттер, қояндар, тиіндер, тышқан тәрізділер).

Ландшафттық-экологиялық аймаққа, климаттық жағдайларға және басқа факторларға байланысты сүтқоректілер түрлерінің саны зерттеудің жылдар мен маусымдар арасында айтарлықтай ауытқуы бар гетерогенді болып табылады. Жануарлар арасында паразиттік байланыстардың болуы анықталды. Эпидемиологиялық зерттеу мәліметтері бойынша басымдық көрсеткіші қолданылды – бір түрдің үлес салмағының барлық зерттелген жануарлардың жалпы санына пайыздық қатынасына тең.

Зоогеографиялық аудандастыру бойынша Индер аймағы Жерорта теңізі субрегионының Иран-Тұран провинциясының Тұран ауданының солтүстік Арал- Каспий шөлдеріне кіреді. Батыс Қазақстан және Атырау облыстарының фаунасына белгілі жәндік қоректілердің тоғыз түрінің екі түрі Индер тауында мекендейді: ұзын құлақты кірпі және ұсақ бұта.

Батыс Қазақстан және Атырау облыстарында жарқанаттардың экологиялық оқшаулануымен ерекшеленетін 11 түрі кездеседі. Индер тауларында екі түрі тіркелген. Ол негізінен тұрғын үйлер мен қараусыз қалған ғимараттарда, Индер тауының карст үңгірлерінде тұрады. Бүргелердің екі түрі мен кененің бір түрінің паразитизмі анықталған.

Индер тауында жыртқыштардың тоғыз түрі (қасқалақ, дала торы, таңғыш, борсық, дала мысығы, енот, қасқыр, түлкі, қарсақ түлкі), бір отрядтың үш тұқымдасының өкілдері (мұртаяқ, мысық, азу) кездеседі. Көптеген жыртқыштар анадромды резидент емес идалар болып табылады. Индер тауларында қояндардың жалғыз өкілі - қоңыр қоян. Индер таулы аймағындағы сүтқоректілердің ең көп түрі кеміргіштер отрядының өкілдері болып табылады. Бұл жануарлар көптеген жұпалы аурулардың негізгі және қосалқы тасымалдаушылары болып табылады, сондықтан маңызды эпизоотиялық және эпидемиялық мәнге ие [7].

Осылайша, Индер тұзды күмбез аймағының аумағы геологиялық туризмді дамыту объектісі ретінде әрі қарай зерттеу және ұсыну үшін үлкен геологиялық және палеонтологиялық әлеуетке ие.

Әдебиеттер тізімі

1. Ахмеденов К.М., Петрищев В.П., Головачев И.В., Бакиев А.Г., Горелов Р.А., Калмыкова О.Г., Майканов Н.С. Индерский солянокупольный ландшафт – заповедная жемчужина Западного Казахстана. Уральск. – 2017 г. – С. 4-5.
2. Гвоздецкий Н.А. Карст. М.: Мысль, 1981. 214 с.

3. Коробов С.С., Поленов И.К. Карст одного солянокупольного поднятия Прикаспийской впадины // Гидрогеология соляных месторождений и минеральные воды. Л.: Недра, 1964.– С. 84-97.
4. Яцкевич З.В. Материалы к изучению карста Индерского поднятия // Изв. Всесоюз. геогр. об-ва. Т. 69, вып. 6, 1937.– С. 937-955.
5. Головачев И.В. Спелеологические открытия в окрестностях озера Индер // Астраханские краеведческие чтения: сборник статей. Астрахань: Изд-во ООО «ЦНТЭП», 2016. Вып. VIII. С. 35-42.
6. Чибилев А.А. Бассейн Урала: история, география, экология. Екатеринбург: УрО РАН, 2008. – 312 с.
7. Диаров М.Д. «Чудонатуры» Индерскоеозеросамосадочнойповареннойсоли и егоокрестности. Атырау, 2008 г.– С.11-14.
8. Сараев Ф.А., Пестов М.В. К кадастру рептилий Северного и Северо- Восточного Прикаспия // Герпетологические исследования в Казахстане и сопредельных странах: Сб. науч. статей. Алматы: АСБК СОПК, 2010.– С. 174-193.

УДК 908

Курумбаев А.Ш., Курумбаев Н.Ш.
Частный фонд «Фонд содействия научным исследованиям» г.Уральск, Казахстан

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ ПЕРВОГО ПАМЯТНИКА ГЕРОЮ СОВЕТСКОГО СОЮЗА МАНШУК МАМЕТОВОЙ В КАЗАХСТАНЕ

В статье рассматривается вопрос об увековечивании подвига М.Маметовой в Казахстане. В научный оборот вводятся ранее неизвестные документы по установлению первого памятника на родине героя из фондов Западно- Казахстанского областного государственного архива.

О М.Маметовой, о ее подвиге за все время было написано более шестиста статей, более ста статей вошли в сборник «Айналды мәңгі жалынға».[1]

В память о героине были установлены памятники и бюсты селах Хан Ордасы, Сайхин, Жаныбек, городах Уральск, Кызыл-Орда, Алматы. Но история установления первого памятника М.Маметовой в Казахстане рассматривается впервые.

Согласно именному списку безвозвратных потерь сержантского и рядового состава отдельного пулеметного батальона 100 отдельная стрелковая бригада с 10 по 20 октября 1943 года по номером 24 в таблице записана Маметова Маншук, сержант, пулеметчик, ВЛКСМ, Место и год рождения: город Алма-Ата, улица Пролетарская, 19, 1922 г.р. Призвана Сталинским РВК, г.Алма-Ата, 15.08.1942 г. Погибла в бою 15 октября 1943 года. Деревня Ново-Заиванье Невельского района Калининской (сейчас Псковской-К.А.) области. Мать Маметова Амина.[2, с.30-31]

25 октября 1943 года однополчане Маншук пишут письмо Амине Маметовой.

Дорогой товарищ Маметова Амина!

С глубоким чувством скорби извещаем Вас о героической смерти вашей приемной дочери, отважной пулеметчицы старшего сержанта тов.Маметовой Маншук. Боевая жизнь славной дочери казахского народа тов.Маметовой может служить бессмертным образцом любви и преданности к нашей Родине...

За героические подвиги тов.Маметова представлена к посмертной награде орденом Отечественной войны 1 степени.

С фронтовым приветом боевые товарищи Маншука.Иван Черноколпаков, Касым Шарипов, Аскар Закарин, Иван Комаров, Бабаш Абдуллаев. [3, с.10-11]

29 октября 1943 года на странице фронтовой газеты «Сталин үшін алға» была опубликована статья старшего лейтенанта Аскара Закарина «Героическая дочь казахского народа».[3, с.8]

29 января 1944 г.Секретарь ЦК КП/б/ Казахстана Н.Скворцов, председатель Президиума Верховного Совета А.Казакпаев, председатель Совета народных Комиссаров Казахской ССР Н.Ундасынов отправили ходатайство Председателю президиума Верховного совета СССР Михаилу Ивановичу Калининую посмертном присвоении старшему сержанту Маншук Маметовой, звания Героя Советского Союза. [4, с.444-445]

7 февраля 1944 г. Председатель Президиума Верховного Совета СССР М.Калинин отправляет ходатайство начальнику Главного Управления Кадров НКО генерал-полковнику Голикову Ф.И. о посмертном присвоении звания Героя Советского Союза старшему сержанту, пулеметчице комсомолке-казашке Маншук Маметовой. Высказывается о целесообразности поддержки военным командованием данное ходатайство. [3, с.3]

01 марта 1944 года. Указом Президиума Верховного Совета СССР (Председатель Президиума Верховного Совета СССР М.Калинин. Секретарь Президиума Верховного Совета СССР А.Горкин) старшему сержанту Маметовой Маншук Жиенгалиевне за образцовое выполнение боевых заданий командования на фронте борьбы с немецкими захватчиками и проявленные при этом отвагу и героизм было присвоено звание Героя Советского Союза с вручением ордена Ленина и медали «Золотая Звезда». [3, с.1]

3 июня 1944 года издается Постановление Совета народных комиссаров и центрального комитета КП(б) Казахстана в г. Алма-Ата за подписью заместителя председателя СНК КазССРН.Бабкина и секретаря ЦК КП(б) Казахстана Ж.Шаяхметова.

Об увековечении памяти первой женщины-казашки-Маншук Маметовой, удостоенной звания Героя Советского Союза, погибшей в боях за свободу и независимость нашей Родины.

В целях увековечения памяти первой женщины-казашки, Героя Советского Союза - Маншук Маметовой, Совет Народных Комиссаров КазССР и ЦК КП(б) Казахстана ПОСТАНОВЛЯЮТ:

1. Поручить Западно-Казахстанскому облисполкому и обкому КП(б)К, Урдинскому райисполкому и райкому партии установить в районном центре Урдинского района памятник Герою Советского Союза Маншук Маметовой (райцентр до 1952 года было село Урда ныне Хан Ордасы – К.А.).

2. Обязать исполком Алмаатинского городского Совета депутатов трудящихся (т.Орехова) и горком КП(б)К (т.Сазонова) переименовать Илийскую улицу города Алма-ата в улицу имени Героя Советского Союза Маншук Маметовой. Поместить в историческом музее гор.Алма-Ата, в отделе «Отечественная война», - материалы, посвященные Маншук Маметовой.

3. Обязать НаркомздравКазССР (т.Чеснокова) установить в Казахском государственном мединституте имени Молотова одну персональную стипендию в размере 500 рублей в месяц имени Героя Советского Союза Маншук Маметовой.

4. Поручить Союзу Советских Писателей и оргбюро Союза композиторов создать пьесу, песни и музыку, отображающие героический образ Маншук Маметовой, показать в ее лице женщину-казашку, участвующую в боях за Социалистическую родину.

5. Поручить отделу пропаганды и агитации ЦК (т.Абдыкалыкову), отделу по работе среди женщин ЦК КП(б)К (т.Жангировой) подготовить и издать специальную брошюру, в которой осветить жизненный путь и героические подвиги на фронте Отечественной войны Маншук Маметовой, а также выпустить массовым тиражом фото-открытки.

6. Вновь организуемому в городе Алма-Ата педагогическому женскому училищу присвоить имя Маншук Маметовой.

7. Обязать редакторов республиканских, областных и районных газет широко популяризовать в печати жизнь и боевые подвиги Героя Советского Союза Маншук Маметовой.

8. Просить Совнарком Союза ССР разрешить установить памятник со скульптурой Маншук Маметовой в городе Алма-Ата и в районном центре Урдинского района Западно-Казахстанской области.[5, с.29]

22июля 1944 г. за №19/2 исполнительный комитет Западно-Казахстанского областного Совета депутатов трудящихся за подписью заместителя председателя исполкома облсовета депутатов трудящихся Сейткалиевой и секретаря Обкома КП(б)К Хасенова отправляют письмо председателю Урдинского исполкома Райсовета депутатов трудящихся и секретарю Райкома КП(б)К немедленном информировании в части проделанной по реализации данного постановления СНК и ЦК КП(б) Казахстана от 3 июля с.г. (1944 года – К.А.) №348 об увековечении памяти первой женщины-казашки Героя Советского Союза Маншук Маметовой и установлении ей памятника в Райцентре Урдинского района. [5, с.27]

Для реализации данного постановления СНК КазССР был подготовлен проект распределения средств необходимых на установление памятников Герою Советского Союза.[5, с.25]

№	Наименование советов и колхозов		Сумма подлежащая внесению	
1	Урдинский с/с	к/з Ворошилов	4000	
2	Мечеткумский с/с	к/з Өркен	4000	
3	Бисен с/с	к/з Алшық	3000	
4		к/з Киров	3000	
5	Каргалинский с/с	к/з Нариман	2000	
6		к/з Қызыл Ту	2000	
7	Жиекқұм с/с	к/з Алғабас	2000	
8		к/з Жұлдыз	2500	
9		к/з Қосшы?	2500	
10		к/з Жаңа таң	2000	
11	Жетібай с/с	к/з Жігер	4000	
12		к/з Жаңа шаруа	2000	
13		к/з К.Маркс	3000	
14	Бөрлі с/с	к/з Алғабас	2000	
15		к/з Екпінді құрылыс	2000	
16	Теректі с/с	к/з Куйбышев	2000	
17		к/з Калинин	2000	
18		к/з Каганович	2000	
19		к/з Интернационал	2000	
20		к/з К.Маркс	3000	
21	Талап с/с	к/з Көсем	4000	
22		к/з Бастауыш	3000	
23		к/з Жетекші	3000	
24		к/з Екпін	2000	
25	Ноғайбай с/с	к/з Ортақшыл	2000	
26		к/з Буденный	3000	
27		к/з Коминтерн	2000	
28	Азгир с/с	к/з Стаханов	3000	
29		к/з Тегішпіл	4000	
30		к/з Екпінді құрылыс	2000	
31		к/з Жас Буын	1000	
32	Лабай с/с	к/з Новый путь	2000	
33		к/з Новая жизнь	2000	
34		к/з Куйбышев	2000	
35		к/з Жаңа жол	3000	
36	Батырбек с/с	к/з К.Маркс	3000	
37		к/з Сталин	2000	
38		к/з Алғабас	3000	
39	Сүйіндік с/с	к/з К.Маркс	3000	
40		к/з Энгельс	1000	
41	Шунгайский с/с	к/з Калинин	2000	
42		к/з Большевик	3000	
43		к/з Дұрыс жол	2000	
44	Қасымтауский с/с	к/з Еңбек	4000	
45		к/з Чапаев	3000	
46		к/з Ленин	4000	
47	Сайхин с/с	к/з Ленин	3000	

48		к/з Сталин	3000	
49		к/з Молотов	3000	

На момент сбора финансов 23 октября 1944 года на установление памятника Маншук Маметовой в колхозе «Жана-жол» Лабайского сельского совета Урдинского района председателем колхоза был Маметов (Канат-К.А.). [5, с.22]

Но, к сожалению Казахское республиканское отделение художественного фонда СССР заказ памятника-фигуры из цемента в натуральной величине Маншук Маметовой не выполнил. Это следует из письма от 6 июня 1946 года председателю Совета Министров Казахской ССР товарищу Ундасынову и секретарю ЦК КП(б) Казахстана товарищу Шаяхметову от председатель Исполкома Райсовета депутатов трудящихся Ваисова и секретаря Урдинского РК КП(б) КХайрова. [4, с.22]

Тогда скульптуру заказали у Хасана Зиганшевича Шамсутдинова.

В архивном деле приводится смета на сооружение памятника героине Советского Союза Маншук Маметовой поселке Урде Западно-Казахстанской области.

Стоимость скульптурных работ

1. Проект памятника – 1500 руб.
2. Рабочие чертежи – 300 руб.
3. Модель фигуры в 50 см – 700 руб.
4. Барельефы 3 шт. на постамент по 1000 руб. за штуку – 3000 руб.
5. Пулемет со всеми атрибутами – 3000 руб.
6. Фигура М.Маметовой размером 2 метра высотой – 13000 руб.
7. Покраска фигуры и пулемета под бронзу – 1000 руб.
8. Руководство работой – 1000 руб. Всего на общую сумму – 23500 руб. Требуемый материал.

1. Цемент – 2000 кг.
2. Алебастр – 700 кг.
3. Известь – 1000 кг.
4. Кирпич жженный – 2500 шт.
5. Песок речной – 2 воза. Железо для каркаса

1. Сечением в 25 мм – 40 кг.
2. Сечением в 10 мм – 20 кг.
3. Сечением в 5 мм – 25 кг.
4. Сечением в 1 или в 2 мм – 10 кг.
5. Бронза в порошке 150 гр.
6. Олифа – три (3) кг.

Стоимость работ по кладке постамента.

1. Кладка из кирпича – 3000 руб.
2. Штукатурка постамента – 2000 руб. Всего на сумму – 5000 руб. [1, с.22]

Согласно акту от 6 декабря 1948 года в поселке Урда (Хан Ордасы – К.А.) заведующий Райотделом культпросвет работы Искалиев, заведующий военным отделом Райком партии товарищ Сарсенгалиев, заведующий Районо товарищ Каражанов, приняли скульптора товарища Шамсутдинова памятника Герою Советского Союза Маншук Маметовой. На постаменте высотой 2,2 метра геометрической формы стоит в героической позе 2-х метровая железобетонная фигура Маншука в руках крепко держит пулеметную ленту без головного убора, шинель сбросила назад, впереди у нее стоит станковый пулемет, по бокам постамента вставлены барельефы отражающие ее подвиги, с передней стороны фигуры имеется медаль «Золотая Звезда» и надпись «Маншук Маметова. 1922-1943 годы». [3, с.22]

В 2023 году 6 декабря исполнилось 75 лет первому памятнику М.Маметовой в Казахстане.

Список литературы

1. Батырханов А.Қ. Айналған мәңгі жалынға: Естеліктер жинағы. – Орал: QUANYSH, 2023. – 428 с.
2. Центральный архив министерства обороны (ЦАМО) РФ Фонд: 58 Опись: 18001 Дело: 1009 Стр: 30-31.

3. ЦАМО РФ Фонд: 33 Описание: 686043 Дело: 21
4. ЦАМО РФ Фонд: 33 Описание: 793756 Дело: 29
5. Западно-Казахстанский областной государственный архив (ЗКОГА) Фонд 1781 Описание 1 Дело 1 Связка 1.

ӘОЖ 91

Қайыров Ғ.А.
М.Өтемісов атындағы БҚУ

АТЫРАУ ЖӘНЕ МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСТАРЫНЫҢ КӨЛІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ АУМАҚТЫҚ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Әлемдік экономикада көлік инфрақұрылымы маңызды салалардың бірі болып табылады. Ұлттық экономиканы тиімді дамыту үшін осы саланы жетілдіру басты міндеттердің бірі болып табылады. Дүниежүзілік Банк Ұйымының мәліметі бойынша, дүниежүзілік көлік қызметтері жыл сайын 4,2 триллион (6,8%) және 110 миллиард долларды құрайды. Сондай-ақ, жылына 1 тонна жүк және 1 триллион 100 миллионнан астам жолаушы тасымалданады [1].

Қазақстан мен шет елдердің тәжірибесі көліктің инфрақұрылымын дамытудың негізгі факторларының бірі ел аумақтарын дамыту болып табылады. Көлік инфрақұрылымы халық пен тауарлардың ұтқырлығын қамтамасыз етеді, еңбек өнімділігінің өсуіне жағдай жасайды, тауарлар мен қызметтерді өндіру, бөлу, тұтыну тиімділігін арттырады, сол арқылы аймақ экономикасының бәсекеге қабілеттілігін қалыптастырады.

Соңғы онжылдықтардағы еуропалық саясат техникалық жүйелер мен қауіпсіздік және пайдалану ережелерін үйлестіруге, сондай-ақ халықаралық жолаушылар теміржол көлігі нарығындағы бәсекелестікті арттыруға бағытталған [2,3].

Жоғарыда айтылғандардың барлығы осы зерттеудің өзектілігін атап көрсетеді және аймақтың көлік инфрақұрылымына талдау жүргізу, бар проблемалар мен олардың пайда болу себептерін мұқият зерделеу, сондай-ақ осы саланың даму перспективаларын қарастыру қажеттілігін анықтайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу материалдары қарастырылып отырған облыстардағы жолдардың, теміржолдардың, порттардың, әуежайлардың, қоғамдық көліктің және көлік инфрақұрылымының басқа да түрлерінің саны мен жай-күйі туралы деректерді қамтиды. Мақалада келесі зерттеу әдістері қолданылды: Атырау және Маңғыстау облыстарында көлік инфрақұрылымын дамыту туралы статистикалық деректерді талдау; көлік инфрақұрылымын аумақтық дамыту тақырыбы бойынша қолданыстағы зерттеулерге әдеби шолу және талдау.

Әдебиеттерге шолу. Аймақтың көлік инфрақұрылымының мәнін қарастыру аймақтың бүкіл көлік жүйесін анықтаудан басталады. Көлік жүйесі – бұл көліктің барлық түрлерін және өзара іс-қимылдың көлік процесінің барлық компоненттерін біріктіре отырып, ел экономикасының табысты жұмыс істеуі үшін көлік-логистикалық байланыстарды іске асыруды қамтамасыз ететін қатынас жолдары, техникалық құралдар мен тасымалдау қызметтері желісінің аумақтық бірлестігі [4].

Тағы бір анықтамада «көліктік-логистикалық жүйе – бұл олардың арасындағы материалдық, қаржылық және ақпараттық ағындармен бірге жүктерді тасымалдау, сақтау, тарату функцияларын жүзеге асыратын көліктік-логистикалық инфрақұрылым объектілері мен субъектілерінің жиынтығы, сондай-ақ ақпарат және тауар ағындарын құқықтық қамтамасыз ету» деген түсінікке ие [5].

Көлік-логистикалық жүйенің қалыпты жұмыс істеуі үшін тиісті инфрақұрылым қажет. Тауарларды тасымалдау, сақтау процесі және ілесіп ақпарат ағындары белгілі бір техникалық құралдарды қажет етеді. Бұл нысандар логистикалық инфрақұрылымды, ал олардың өзара байланыстары логистикалық жүйені құрайды. Инфрақұрылым барлық логистикалық функциялардың үздіксіз орындалуын қамтамасыз етуі керек.

Көліктік логистикалық инфрақұрылымға мыналар кіреді:

- құбырларды қоса алғанда, көліктің барлық түрлерінің көлік бағыттары, сондай-ақ көлік тораптары, атап айтқанда теңіз, өзен және әуе порттары, контейнерлік терминалдар, теміржол ауыстырып тиеу және сұрыптау станциялары;
- жүктерді манипуляциялауға және негізгі функцияларды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін

техникалық жабдықталуымен бірге қоймаға және сақтауға мүмкіндік беретін ғимараттар мен құрылыстар;

- тарату орталықтары, логистикалық қызмет көрсету орталықтары, көлік және қоймалар сияқты хабтың логистикалық инфрақұрылымының элементтері;
- бағдарламалық қамтамасыз етумен бірге ақпаратты өңдеу және беру құрылғылары мен құралдары [6].

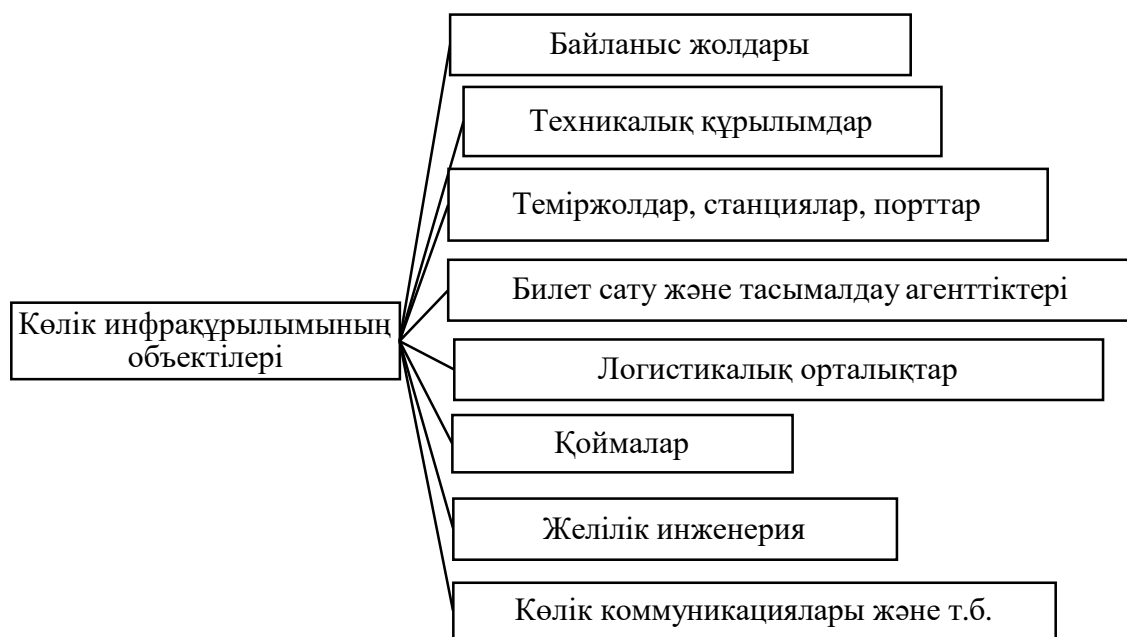
Басқаша айтқанда, көлік инфрақұрылымы – тасымалдау процесінің жылдам және кедергісіз орындалуын қамтамасыз ететін материалдық-техникалық және ұйымдастырушылық жағдайлардың жиынтығы.

Көлік инфрақұрылымының объектілеріне темір жолдар, ішкі су жолдары, түйіспелер, желілер, жолдар, тоннельдер, эскадрильялар, көпірлер, аэродромдар мен әуежайлар, байланыс және навигациялық жүйелер жатады. Облыстың негізгі көлік инфрақұрылымының нысандары 1-суретте көрсетілген.

1-суретке сүйене отырып, көлік инфрақұрылымы түсінігінің қаншалықты кең және көп қырлы екенін анық көруге болады.

Көлік инфрақұрылымы объектілерін бөлу (жіктеу) әртүрлі критерийлер бойынша, атап айтқанда көлік инфрақұрылымының пайдаланушылар үшін қолжетімділігі, меншік иесінің түрі, көлік түрлері, тасымалдау процесінде орындалатын қызметі бойынша жүзеге асырылуы мүмкін.

Көлік инфрақұрылымының пайдаланушылар үшін қолжетімділігі негізінде оны қоғамдық және қоғамдық емес көлік инфрақұрылымы деп бөлуге болады. Қоғамдық көлік инфрақұрылымының объектілеріне адамдардың шектеусіз санының көлік құралдарының қозғалысына арналған объектілер жатады. Қоғамдық емес көлік инфрақұрылымының объектілеріне мемлекеттік биліктің атқарушы органдарының, жергілікті әкімшіліктердің, жеке немесе заңды тұлғалардың меншігіндегі, иелігіндегі немесе пайдалануындағы объектілер жатады.

Сурет 1. Көлік инфрақұрылымының объектілері[7]

Осылайша, көлік инфрақұрылымының ерекшеліктері нақты көліктік инфрақұрылым объектісінің ерекшеліктеріне байланысты және осы объектіге әсер ететін әртүрлі факторлардың әсерінен анықталады.

Нәтижелер мен талқылаулар. Елдің, өңірдің бірыңғай көлік жүйесін құруда көлік инфрақұрылымын дамыту шешуші рөл атқарады.

Қазіргі уақытта Атырау және Маңғыстау облыстарының көлік инфрақұрылымы күрделі жаңартуды, сондай-ақ жаңа көлік инфрақұрылымының нысандарын енгізуді талап етеді.

2020 жылғы аймақтың көлік инфрақұрылымындағы жағдайды сипаттаудан бастайық. Сонымен, жалпы Атырау және Маңғыстау облыстарының байланыс жолдарының ұзындығы 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1. 2020 жылы Атырау және Маңғыстау облыстарының байланыс жолдарының ұзындығы

Атауы	Атырау облысы	Маңғыстау облысы
	Ұзындығы (км)	
Жалпыға ортақ пайдаланылатын теміржолдар	664,9	784
Жалпыға ортақ пайдаланылатын автомобиль жолдары	3051,6	2586,2
Республикалық маңызы бар	990	1033
Жергілікті маңызы бар автомобиль жолдарының желісі	2061,6	1553
Электрмен жабдықтау желілерінің жалпы ұзындығы	13701,3	9637,76
Жылу желілерінің жалпы ұзындығы	426,7	779,7

Облыстардағы көлік жүйелерінің ішінде автомобиль тасымалдарының 50%-дан астамы автомобиль жолдарын тиеу нормасынан асып кеткен жағдайда екенін атап өткен жөн. Бұл аймақтардағы жағдайды күрделендіре түседі, өйткені көлік жолдарының көпшілігі Алматы бағытына бағытталған, ал бұл жолдарда хордалар мен байланыстырушы сызықтар жеткіліксіз. Облыстардағы автомобиль жолдарының 70%-дан астамында көп жолақты жол жоқ, бұл кептелістің жоғарылауы жағдайында көлік қозғалысын қиындатады.

Автомобиль жолдарының сапасына келетін болсақ, олардың тек 34%-ы пайдалану жөніндегі нормативтік талаптарға сәйкес келеді. Көпір құрылыстары, туннельдер, эскадрильялар, автомобиль жолдары мен көпір құрылыстарының 1/3 бөлігінен астамы да күрделі жөндеуді қажет етеді.

Жол төсемінің жай-күйі жол-көлік оқиғаларының санына тікелей әсер етеді. Көлік инфрақұрылымы объектілерінің орташа деңгейі 58,6% құрайды, ал олардың едәуір бөлігі нормативтік қызмет мерзімінен тыс.

Осыған байланысты, аталған облыстарда Бас жоспарға сәйкес көлік инфрақұрылымдарын дамыту бойынша іс-шаралар жобаланған. Атап өтетін болсақ, мысалы, Атырау облысы мен қала маңы аймақтарында теміржолдар бойынша қосымша кірме жолдарды салу көзделген.

Сондай-ақ, жоғарыда аталып өткендей, облыстардағы автомобиль жолдарының келеңсіздіктерін жою жоспарда қарастырылған. Мысалы, 2030 жылға дейін дейін Атырау қаласында ұзындығы 70,0 км құрайтын айналма жол салу кезекке қойылды. Оның ішінде, Солтүстік жартылай айналма жолдың ұзындығы 26,0 км құрайды. Бұл айналма жолда 4 жол айрығы орналастырылмақ.

Осылайша, Атырау және Маңғыстау облыстарында көлік инфрақұрылымын дамыту үрдістері мен перспективаларын зерттеу одан әрі дамыту үшін бірнеше негізгі бағыттарды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Ең алдымен, қолданыстағы инфрақұрылымды жаңғыртуға және жаңа көлік объектілерін құруға назар аудару маңызды, бұл өңірдің қолжетімділігін жақсартуға және оның экономикасын дамытуға ықпал етеді.

Бұдан басқа, өңіраралық және халықаралық көлік байланыстарын белсенді дамыту қажет, бұл өңір арқылы транзит көлемін ұлғайтуға және оның экономикалық маңыздылығын арттыруға мүмкіндік береді. Көлік инфрақұрылымын дамытуға баса назар аудару халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға және өңірдің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Осылайша, Атырау және Маңғыстау облыстарында көлік инфрақұрылымын дамытудың дұрыс стратегиясы олардың болашақ экономикалық және әлеуметтік өсуін айқындайды. Осы өңірлердегі көлік объектілерінің тұрақты және табысты дамуын қамтамасыз ету үшін олардың даму үрдістері мен перспективаларын зерттеуден туындайтын міндеттерді іске асыру бойынша белсенді жұмыс істеу қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Дүниежүзілік Банк: Әлемдік Даму Көрсеткіштері. URL: [http:// data.worldbank.org/indicator](http://data.worldbank.org/indicator) (өтініш берілген күні: 10.04.2024)

2. Bracaglia V., D'Alfonso T., Nastasi A., Sheng D., Wan Y., Zhang A. Highspeed rail networks, capacity investments and social welfare // Transportation Research. Part A. 2020. Vol. 132. P.

308–323.

3. Martí-Henneberg J. The influence of the railway network on territorial integration in Europe (1970-1950) // Journal of Transport Geography. 2017. Vol. 62. P.160-171.

4. Горшков, В. В. Пути повышения эффективности управления транспортной инфраструктурой муниципального образования / В. В. Горшков // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. – 2015. – № 7(129). – С. 132- 135.

5. Гурков, Б. Ш. Формы и методы государственного управления морским и внутренним водным транспортом / Б. Ш. Гурков // Вестник Саратовской государственной академии. – 2015. – № 89. – С. 103-106.

6. Златин, П. А. Решение транспортных проблем в современных мегаполисах и крупных городах / П. А. Златин // Российский экономический журнал. – 2016. – № 1. – С. 3-12.

7. Загорский, И. О. Транспортная инфраструктура: учеб. пособие / И. О. Загорский, П. П. Володькин, А. С. Рыжова. – Хабаровск : Изд-во ТОГУ. – 2015. – 228 с.

УДК 908

Курумбаев А.Ш., Курумбаева Ж.Ш.

Частный фонд «Фонд содействия научным исследованиям» г.Уральск, Казахстан

БУКЕЕВСКАЯ ОРДА ОСНОВОПОЛОЖНИК АРХИВНОГО ДЕЛА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Тезис. Архив Букеевской Орды является основоположником архивного дела Республик Казахстана. В статье рассматривается вопрос о начале архивного дела, праздновании 200-летия архива Букеевской Орды на основе документов из фондов Западно-Казахстанского областного государственного архива.

...Архив Букеевской губернии организовался со времени Внутренней Киргизской Орды, т.д. с 1794 года. Первый архив создавался ханами и находился при таковых. Со смертью хана хана Джангира Букеева и с введением Временного Совета Внутренней Киргизской (Букеевской) Ордой, т.е. с 1845 г. Архив переведен в ведение такового.

По имеющимся делам Губархива видно, что архив до 1870 г. несколько раз разбирался и пересматривался разборочной комиссией и не нужные дела такового уничтожались, что можно судить по делам и описям архивного фонда. Из доклада заведующего Букеевского Губернским Архивом Жабина В.И. [1, с. 3]

Появляется специальная должность – хранитель документов (архивариус). В 1828 году в Орду по приглашению Жангир хана приезжает Г.С.Карелин, который занимался изучением края и составил карту Букеевской Орды с подробным ее описанием, используя архивные документы.

В 1832-1833 годах Г.С.Карелин помогает разборочной комиссии в разборке и систематизации архива. На все документы составляются описи. Документы в архиве располагались по следующим направлениям (секциям): экономическая, политическая, историческая, юридическая, военная, культурная и т.д. [1, с. 2]

Сохранилась смета на постройку несыреющего архива, в Ставке при Рын-песках во Внутренней Орде. [1, с. 11]

«В постановлении было записано «в силу того, что архив Букеевской губернии ... имеет весьма важное историческое значение, для дальнейшего его сохранения оставить в штате УИКА должность одного архивариуса...» Подано ходатайство в Уральский губархив о передаче материалов. По решению Букеевского уездного исполкома под архив отводилось специальное помещение и составлялась смета для осуществления капитального ремонта. По решению Уральского губисполкома (протокол №27/37 от 24.09.25) было признано целесообразным сохранить должность архивариуса при Букеевском уездном исполкоме. Надо отметить, что это было сделано только для сохранения уникальных документов Букеевской Орды. В марте 1927 года в п.Урда (Хан Ордасы – К.А.) приезжает уполномоченный Казахского центрального архива Н.Я.Болотникова, Архив Букеевской Орды изымается и переводится в г.Алматы, где хранится и поныне». [1, с. 4]

Александр Лаврентьевич Мелков, возглавлявший Центральный краевой архив Казахстана с 1923 по 1927 год, понимая всю важность исторических документов дореволюционного периода, в

1924 году поднимает вопрос о передаче наряду с другими материалами "Ханского архива" в Центральный краевой архив: "...Должны быть перевезены в Оренбург киргизские (казахские) дела Астраханского архива, весь Ханский архив и Закаспийский архив в количестве 300 пудов из Форта-Урицкого Адаевской губернии...". [2, с. 5]

"Ханский архив" в это время находился в ведении Букеевского губернского архивного бюро, в отчете которого за 1924 год значилось следующее: "имеется на хранении богатейший дореволюционный материал, в количестве 2 000 пудов большого исторического значения, который до последнего времени не имеет достаточного собственного помещения...".

Документы Букеевского ханства поступили в Краевой архив в 1925 году.

Передача фонда совпала с переносом столицы республики в город Кызыл-Орду.

В связи с передислокацией столицы в начале 1929 года архив был переведен в город Алма-Ату. Переброска фонда "Ханского архива" производится по особому распоряжению Совнаркома республики. [2, с. 6]

В 1935 году состояние фонда Букеевской Орды имело архивные материалы за 1818-1916 годы, 835 связок или 23 тысяч единиц хранения. На тот момент было разобрано, отремонтировано и описано 8 115 единиц хранения. [2, с. 7]

С целью сохранения исторического наследия, укрепления архивной службы Республики Казахстан в 1994 году было решено отметить 200-летие архива Букеевской Орды.

Согласно проекта решения в 1994 году Главы Западно-Казахстанской областной администрации была создана комиссия по организации и проведению 200-летия архива Букеевской Орды в составе Туманова Б.К. заместителя главы Западно-Казахстанской областной администрации (председатель), Брманова Н.Ш. главы Урдинской районной администрации (зам.председателя), Мажитовой Г.М. начальника областного управления архивами и документации, Мухлисовой З.К. зав.отделом внутренней политики областной администрации, Рысбекова Т.З. ректора педагогического института, Умаргалиева М.К. начальника областного управления культуры, Акбаева Ж.А. заместителя председателя правления областного отделения Казахского фонда культуры. [3, с. 38]

Вместе с этим была создана комиссия для выпуска буклета «200 лет архиву Букеевской Орды» в составе Мажитовой Г.М. начальника областного управления архивами и документации (председатель), Акбаева Ж.А. заместителя председателя правления областного отделения Казахского фонда культуры, Иночкина В.А. директора Государственного архива Западно-Казахстанской области, Танабаевой С.Е. директора Западно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея, Бримжарова Б.Х. декана исторического факультета педагогического института, литсотрудника газеты

«Орал өңірі». [3, с. 37]

Решением коллегии Главархива РК в план основных мероприятий Главархива РК были включены пункты 4.3.1. «Осуществить координацию и помощь Госархиву Западно-Казахстанской области в подготовке мероприятий посвященных 200-летию архива Букеевской Орды, выявлении документов и издания сборника документов (буклета) «200 лет архиву Букеевской Орды», в проведении научно-практической конференции в с.Урда по теме «Архиву Букеевской Орды – 200 лет» ответственный Кайргалиев М.К. План за подписью начальника анализа и регулирования архивным делом Кужамуратов К.Ш. [3, с. 30-31, 33]

Из бюджета Западно-Казахстанской администрации выделяются средства в размере 750 тыс российских рублей для работы в архивах города Астрахани. [3, с. 1-2]

В архивах города Астрахани работали директор Западно-Казахстанского областного архива Иночкин В.А., начальник отдела Ашгалиев М.Т. с 23 апреля 1994 года по 1 мая 1994 года [3, с. 5, 20]

В поиске документов по истории Внутренней Киргизской (Букеевской) Орды оказали содействие сотрудники архивной службы Астраханской области Мыльников В.А., Просенова Т.Н., Науменко Н.Г., Астраханского объединенного музея-заповедника Карасева А.П., Саткаев К.Р., Федотова Н.Н. [3, с. 6]

В ходе работы в г.Астрахани выявлено свыше 150 документов, пересняты фотографии «Школьного альбома Букеевской Орды» подготовленного 1894 года, сделанного фотографом С.Кломешевской.[3, с. 11]

По итогам командировки в городе Астрахань было выявлено, что в архивах области находятся свыше 80 тыс. единиц хранения касающихся Букеевской Орды. [3, с. 21]

Местом проведения конференции был определен Урдинский (современный Бокейординский) район центр бывшей Букеевской Орды. Урдинская районная администрация

издала решение №86 от 11.07.1994 года, где было отмечено место проведения село Урда 27-28 сентября 1994 года. [3, с. 34]

А 2 сентября 1994 года за №141 вышло постановление Главы Западно- Казахстанской областной администрации РК Джакупова К.К. «О проведении 200-летия архива Букеевской Орды» [3, с. 42]

В программе республиканской научно-практической конференции «200 лет архиву Внутренней Киргизской (Букеевской) Орды» были доклады «История Букеевской Орды в записках М-С.Бабажанова» доктор исторических наук Х.М.Маданов, «Букеевское ханство в архивных документах» начальник отдела научно- информационной деятельности Главного управления Архивами и Документацией при Кабинете Министров РК, кандидат исторических наук М.К. Каиргалиев, «Архив Внутренней Киргизской (Букеевской) Орды – старейшее архивное учреждение РК» начальник областного управления архивами и документации Г.М.Мажитова, «Хан Жангир и его время» заместитель председателя правления областного отделения Казахского фонда культуры Ж.Д.Акбаев, «Восстание И.Тайманова, М.Утемисова в архивных документах» преподаватель кафедры истории Казахстана педагогического института Карабалин Г.Е., «Историки, этнографы, путешественники и другие исследователи Букеевской Орды» декан факультета истории и педагогики педагогического института, кандидат исторических наук Б.К.Бримжаров, «Букеевское ханство, Букеевская губерния, Букеевский уезд и Урдинский район» (Обзор истории и сегодняшнего дня в событиях, фактах и людях) Глава Урдинской администрации Н.Ш.Брманов, «Использование архивных документов в экспозициях Урдинского музея» директор Урдинского историко-краеведческого музея Т.М.Махимов. [3, с. 43]

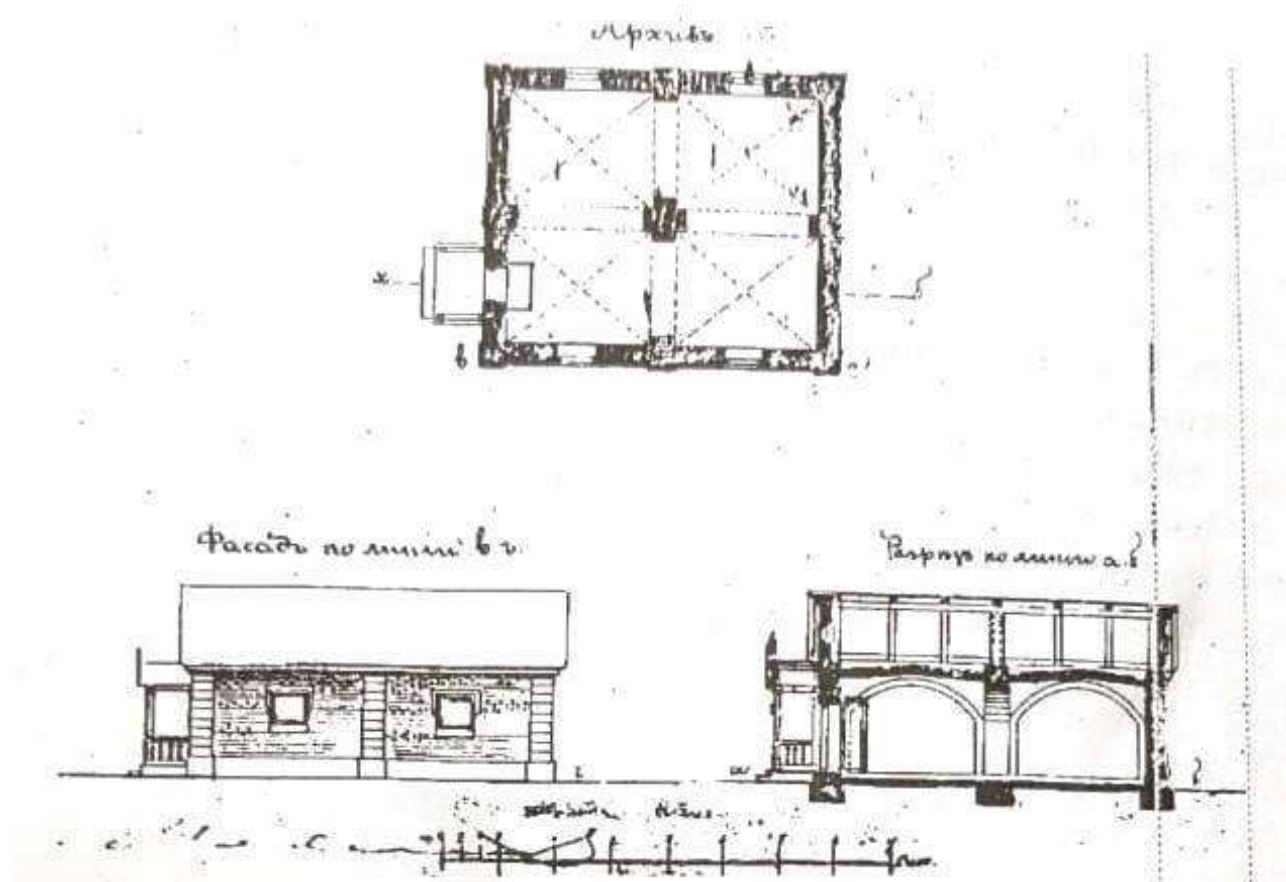
На республиканскую научно-практическую конференцию «200 лет архиву Букеевской Орды» были приглашены Джакупов К.К. глава областной администрации, Туманов Б.К. зам.главы областной администрации, Ахмедьяров Е.К. руководитель аппарата областной администрации, Мухлисова З.К. зав.отделом внутренней политики областной администрации, Нигметов К. секретарь областного маслихата-собрания, Серикбаев Е.Е. зав.общим отделом областной администрации, Маданов Х.М. г.Алматы доктор исторических наук, Хасанаев М.Ж. г.Алматы начальник Главного Управления Архивами и Документацией, Кужамуратов К.Ш. г.Алматы начальник отдела организационной работы и контроля, Каиргалиев М.К. г.Алматы начальник отдела научно-информационной деятельности, Рысбеков Т.З. ректор педагогического института, Бримжаров Б.К. декан факультета истории и педагогики УПИ, Карабалин Г.Е. преподаватель УПИ, Акбаев Ж.Д. зам.председатель правления областного отделения Казахского фонда культуры, Умаргалиев М.К. начальник областного управления культуры, Танабаев С.Т. директор областного историко-краеведческого музея, Каиргалиева М.К. редактор газеты «Орал өңірі», Кульпин С.П. редактор газеты «Приуралье», Сулейменов М. Председатель областной телерадио компании, Нафигов Р.И. г.Казань профессор Казанского университета, Искаков Н.С. г.Астрахань председатель правления АИКБ, председатель общества казахской национальной культуры «Жолдастык», Тулебаев К. глава Бурлинской районной администрации, Мергалиев Т.Т. глава Джангалинской районной администрации, Уразов С.Х. глава администрации Джаныбекской районной администрации, Пашко Ф.А. глава Зеленовской районной администрации, Имангалиев Н.Б. глава Казталовской районной администрации, Ажибаев Е. глава Сырымской районной администрации, Адилов А.Т. глава Каратюбинской районной администрации, Карин Р.У. глава администрации Таскалинской районной администрации, Балдин В.И. глава Приуральной районной администрации, Кажмуратов М.Ж. глава Тайпакской районной администрации, Баетов Т.М. глава Теректинской районной администрации, Батырханов А. глава Жалпакталской районной администрации, Какимов А.Б. глава Акжайкской районной администрации, Ергарин Б.С. глава Чапаевской районной администрации, Уразгалиев М.Н. глава Чингирлауской районной администрации, Имашева Н.С. директор Чапаевского райархива, Карин А.Ж. директор Джаныбекского райархива, Ескалиев Т.З. директор Таскалинского райархива, Гарифуллин А.А. директор Тайпакского райархива, Малаев Ш.Н. директор Казталовского райархива, Кенжебаев С.С. директор Теректинского райархива, Габдуллина Р.Ч. директор Зеленовского райархива, Хрипченко Н.Г. директор Чингирлауского райархива, Дуйсеков Ж. директор Жалпакталского филиала, Сапарбаева А.С. директор Сырымского филиала, Черакаева О.Б. директор Приурального райархива, Валиев Г.К. директор Джангалинского райархива, Батыргалиева П.К. директор Каратюбинского райархива, Кабулова А. директор Акжайкского райархива, работники Астраханского, Оренбургского, Актюбинского, Атырауского, Мангистауского облгосархивов, Астраханского областного музея заповедника. [3, с. 44-46]

Исполняющим обязанности начальника Главного управления архивами и документацией при кабинете министров РК Чупровым В.М. в связи с 200-летием архива Букеевской Орды были объявлены благодарности Габбасовой К.И., Кенжетовой С.С. Гиляевой А.Т. [3, с. 1]

Поздравительные телеграммы были направлены Исполняющим обязанности начальника Главного управления архивами и документацией при кабинете министров РК Чупровым В.М., председателем общества краеведов РК, доктором исторических наук, профессором А.Такеновым, председателем общества архивистов РК, член-корреспондент Национальной академии, доктор исторических наук, профессор К.Нурпеисов, аким Жанибекского района С.Оразов. [3, с. 2-5]

В 2002 году на основе архивных документов Центрального государственного архива РК и Западно-Казахстанского областного государственного архива был выпущен сборник документов и материалов «История Букеевского ханства. 1801-1852 гг.». В сборнике представлены документы и материалы по истории своеобразного этнополитического объединения казахов первой половины XIX в. располагавшегося в междуречье Урала и Волги. [4]

В 2024 году исполняется 230 лет архиву Букеевской Орды, и мы надеемся, что данная дата будет отмечена на республиканском уровне.

Чертеж негоряемого архива в Ставке при Рын-песках во Внутренней Орде [5, с.188]

Участники конференции

Выступает кандидат исторических наук Бримжаров Б.К.

Список источников

1. Буклет. 200 лет Букеевскому архиву. 1994 г. Уральск.
2. <https://tengrinews.kz/article/kak-spasali-hanskiy-arhiv-513/>
3. Западно-Казахстанский областной государственный архив (ЗКОГА) Фонд 1588 опись 1 дело 55 связка 41
4. История Букеевского ханства. 1801-1852 гг. Сборник документов и материалов. - Алматы:Дайык-Пресс, 2002. – 1120 с.
5. Бөкей Орда тарихы. – Орал:Дастан, 2002. – 196 с.

ӘОЖ 574.5

Балжан Маратова

М.Өтемісов атындағы БҚУ Орал қ. Қазақстан

ЖАЙЫҚ ӨЗЕНІНДЕГІ ҚЫЛЫШ БАЛЫҒЫНЫҢ (PELECUSCULTRATUSL.) МОРФОЛОГИЯЛЫҚ, БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН КӨБЕЙГІШТІК ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ

1956 жылдан бастап, Жайық өзенінің экожүйесі өзінің дамуында абиотикалық ортаның және биотаның жекелеген компоненттерінің күйімен сипатталатын бірнеше кезеңдерден өтті. Осыған Осәйкес қауымдастықтың балық бөлігінде де айтарлықтай өзгерістер болды. Балықтардың жекелеген популяцияларының қорларының қалыптасуы синхронды түрде жүрмеді және бұл пуляция бойынша өзен бөлігінің бастапқы санымен де, түрдің қоршаған ортаның және бүкіл балық популяциясының өзгерген жағдайларына биологиялық бейімделу мүмкіндіктерімен де анықталды. Осыған байланысты қылыш балығы популяциясы белгілі қызығушылық тудырады, ол өзен жағдайында салыстырмалы түрде көп болғанымен, коммерциялық құндылығы аз болды[1,2].

Т.П.Королеваның [3, 4] және А.В.Лукиннің [5], ал 60-80 жылдардың басынан

бастап Г.Ф.Сильченко, Л.С.Колманович [6], Г.Ф.Сильченконың [7, 8], В.А.Кузнецова [9-12] және А.Г.Шамованың [13] жұмыстары қылыш балығын зерттеуге арналды. Соңғы онжылдықта М.Е.Ширяев, В.А.Назаренко, Д.Ю.Семеновтың [14] 2002 жылдың көктемінде қылыш балығының уылдырық шашу сипатына арналған мақалалары ғана жарық көрді.

Бұл зерттеудің мақсаты – Жайық өзеніндегі қылыш балығының кейбір биологиялық көрсеткіштерінің (мөлшері-жас құрылымы, өсуі және құнарлылығы) өзгеруін талдау.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бұл жұмыста қолданылатын материалды біз 1983-2023 жылдары Жайық өзеніндегі қылыш балығы туралы зерттелген ақпараттар талданды. 1983-2011 жылдары қылыш балығы экологиясының жеке сұраулары бойынша жиналған материал ішінара жарияланды, ал 2015-2019 және 2020-2023 жылдардағы деректер алғаш рет талдануда. 2015-2017 жылдары 198 дана жиналып, өңделген, 2018 жылы – 117, 2020 жылы – 105, 2021 жылы – 125, 2022 жылы – 180 және 2023 жылы – 212.

Ересек қылыш балықтар торының өлшемі 24-65 мм болатын бекітілген торлармен, дернәсілдер 5 минут ішінде қайықтан кіріс диаметрі 30 см және стандартты ИКС-80 конустық тормен ұсталды (ұзындығы 12 м, кодында 2,5 мм тормен).

Балықтың жасы кеуде қанаттары мен қабыршақтарының сәулелерінің кесінділерінен, ал ұзындығы қабыршақтардың артқы секторындағы біржылдық сақинаның радиусы мен стандартты денесінің арасындағы тура пропорционалды қатынас арқылы анықталды[15,16].

Қылыш балықтарының биологиялық көрсеткіштерін салыстыру негізінен біз бұрын анықтаған Жайық өзенінің экожүйесінің қалыптасу фазалары бойынша жүргізіледі [17].

Нәтижелер мен талқылаулар. Балық аулау. Өзен жағдайында жалпы ауланған балықтың 66,8%-дан 74,6%-ға дейін құрайтын төмен сұрыпты балықтар арасында қылыш балықтардың үлесі 9,2%-ды құрады. Өкінішке орай, 1990 жылға дейін қылыш балықтар жеке кәсіптік түр ретінде кәсіптік аулауда ескерілмеді. Дегенмен, атап өтуге болады, Т.П.Королева [3] және А.В.Лукин [5], су қоймасының пайда болуының алғашқы жылдарында қылыш балықтарының саны өсті, бірақ оның әлі айтарлықтай коммерциялық маңызы болмады. Тек 1996 жылы мал өсірушілер табыны алғаш рет көптеген толықтырулар алды. Қылыш балықтарының көбею процесі баяу қарқынмен жүрді.

Өзендегі қылыш балық аулау 2008 жылы 114,0 тоннадан 2010 жылы 369,5 тоннаға дейін ауытқыды. Содан кейін 2010 жылдан бастап 2020 жылы 127,3 тоннадан 44,9 тоннаға дейін азайды. Оның орташа аулығы 2008-2010 ж. $190,2 \pm 19,3$ т болды, ал 2010-2020 жж. – $82,6 \pm 6,8$ тонна. Осы кезеңдердегі қылыш балық аулауының орташа айырмашылығы 0,01 маңыздылық деңгейінде маңызды.

2007 жылы 1,8%-дан 2008 жылы 6,4%-ға дейін ауытқып тұрды. 2009-2010 жж. қылыш балықтарының абсолютті аулауы азайды. Оның жалпы балық шаруашылығындағы үлесі де төмендеген. 2010-2015 жж ол орта есеппен $3,58 \pm 0,28\%$, ал 2015-2023 жж. $2,58 \pm 0,17\%$ құрады. Соңғы онжылдықта кәсіптік балық аулаудың төмендеуі қылыш балық популяциясының репродуктивті мүмкіндіктерінің төмендеуінен емес, керісінше тұрақсыз балық аулаудың нәтижесі, рекреациялық балық аулау мен браконьерлік рөлінің айтарлықтай артуы.

Қылыш балықтарының мөлшері мен жастық құрылымы. 2007-2023 жж. ауланатын балықтардың орташа дене ұзындығы 1-кестеде берілген.

Кесте 1. 2010-2023 жж. Жайық өзеніндегі қылыш балық аулауларының мөлшер құрамының көрсеткіштері

Жылдар	Lim [*] , см	M±m ^{**} , см	CV ^{***} , %	лықтар саны
2007	23.0–33.0	28.11±0.06	7.3	36
2008	24.0–36.0	27.41±0.15	7.8	221
2009	18.0–34.0	26.81±0.47	12.4	50
2010	18.0–35.0	24.44±0.25	10.2	97
2011	18.0–40.0	26.02±0.27	20.6	377
2012	22.0–42.0	29.47±0.24	10.2	155
2013	22.0–40.0	30.62±0.37	11.7	94
2014	22.0–40.0	30.86±0.66	15.4	53
2015	16.0–40.0	27.25±0.34	15.6	156
2016	16.0–36.0	25.83±0.24	12.1	186
2017	22.0–36.0	27.60±0.38	9.6	42
2018	22.0–37.0	27.15±0.24	9.1	105
2019	24.0–36.0	28.76±0.44	14.8	93
2020	19.0–35.0	26.52±0.31	12.0	105
2021	21.0–33.0	25.32±0.27	11.9	124
2022	20.0–34.0	26.13±0.15	7.7	180
2023	20.0–36.0	25.41±0.25	14.3	212

* Lim – дене ұзындығының ауытқуы.

** M ± m – дененің орташа арифметикалық ұзындығы және оның қателігі.

*** CV – вариация коэффициенті.

Қарастырылып отырған жылдар ішінде Жайық өзеніндегі аулаулардағы. Өзеннің пайда болуының жекелеген кезеңдеріндегі аулаулардағы қылыш балықтардың орташа өлшемдерін салыстыратын болсақ (2-кесте), оның пайда болуының алғашқы жылдарында ауланатын балықтардың орташа өлшемдері салыстырмалы түрде жоғары болғанын көреміз. Өзеннің қалыптасуының кейінгі кезеңдерінде олар азайды. Алғашында бұл 60-шы жылдардағы өзеннің экожүйесіндегі депрессия кезеңіне байланысты болды. Салыстырмалы тұрақтану кезеңінде қылыш балық қоры да, балық аулау қарқындылығы да артты. 2000 жылдардың басында қылыш балықтарының популяциясы егде жастағы адамдардың едәуір санын қамтыды, бірақ 2019 жылдан бастап ауланатын балықтардың орташа мөлшерінің біртіндеп төмендеуі байқалады.

Осылайша, балық аулайтын балықтардың өлшемдік құрамының өзгеруі оның көбею жағдайларымен де, аулау қарқындылығымен де байланысты.

Кесте 2. Жайық өзенінің белгілі бір кезеңіндегі ауланатын балықтардың орташа өлшенген мөлшері

Жылдар	Дене салмағының орташа ұзындығы, см	Өзгеріс коэффициенті, %	Балықтар саны
2019	28.11±0.06	7.3	93
2020	26.54±0.22	9.1	105
2021	26.40±0.27	15.4	124
2022	27.90±0.33	11.8	180
2023	26.12±0.23	11.0	212

Кесте 3. Жайық өзеніндегі ауланатын балықтардың басым ұрпақтарының салыстырмалы көптігі (%)

Жылдар	Көрсеткіштер		
	Жасы	Салыстырмалы молшылық, %	Балықтар саны
2007	5	47.3	36
2008	6	51.3	113
2009	4	52.3	218
2010	3	50.5	211
2011	5	59.7	57
2012	4	73.1	52
2013	5	64.7	54
2014	6	42.8	213
2015	4	67.5	345
2016	5	79.2	183
2017	6	49.3	432
2018	7	40.0	148
2019	7	50.0	710
2020	5	37.0	27
2021	6	29.1	130
2022	7	29.5	377
2023	6	73.6	155

Соңғы жылдардағы балық аулауларының жас құрылымы 4-кестеде көрсетілген. Осы жылдар ішінде ауланғандарға 2 жастан 10 жасқа дейінгі балықтар кірді. 2019 жылы 7 жастан асқан балықтар 9,5%-ды құраса, кейін олардың саны азайған. 2021-2022 жж балық аулауда 5-6 жас аралығындағы балықтар басым болды, ал 2023 жылы 2019 жылғы ұрпақ басым болды.

Қорытынды. Өзен жағдайында алғашқы жылдары ұсақ бөлшектердің арасында айтарлықтай үлесті құрайтын қылыш балықтардың ерекше кәсіптік маңызы болған жоқ. Оның қорларының қалыптасуы бастапқыда баяу қарқынмен жүріп, 20 ғасырдың соңында ғана айтарлықтай өсті. 1996 жылға қарай су қоймасының экожүйесінің салыстырмалы тұрақтандыру кезеңінде қылыш балық өндіру деңгейі жалпы кәсіптік аулаудың 6,4%-ына (324 тонна) жетті, ал одан кейінгі тұрақсыздану кезеңінде аулау азайып, 2023 ж. 85 т дейін (4,0%) төмендеді.

Су қоймасының пайда болуы кезінде балық аулайтын балықтардың өлшемдік құрылымы көбею сипатының да, балық аулау қарқындылығының да өзгеруіне байланысты өзгерді. Жаңа су қоймасының пайда болуының алғашқы жылдарында бірінші су қоймасынан шыққан балықтар басым болды, ал 2000 жылдардың басынан бастап депрессия кезеңінен кейін үлкен жастағы топтардың (6-9 жас) рөлі артты және сонымен бірге уақытта флуктуация көрсеткішінің мәні өсті. Соңғы жылдары тербеліс қарқынының шамалы төмендеуі және кәсіптік аулаудың азаюы аясында егде жастағы адамдар санының азаюы байқалады.

Әдебиеттер тізімі

1. Кузнецов В.А. Процесс формирования экосистемы Куйбышевского водохранилища // Тр. IV Поволжской конф. «Проблемы охраны вод и рыбных ресурсов». – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2011. – Т. 1. – С. 23–29.

2. Кузнецов В.А. Изменение экосистемы Куйбышевского водохранилища в процессе его формирования // Водн. ресурсы. – 2017. – Т. 24, № 2. – С. 228–233.
3. Королева Т.П. Темп роста чехони в первые два года существования Куйбышевского водохранилища // Тр. Тат. отд-ния ВНИОРХ. – 2018. – Вып. 8. – С. 246–254.
4. Королева Т.П. Рост чехони Куйбышевского водохранилища в 1958 и 1959 гг. // Тр. Тат. отд-ния ВНИОРХ. – 2010. – Вып. 9. – С. 297–306.
5. Лукин А.В. Чехонь // Труды Тат. отд. ГосНИОРХ. – 2010. – Вып. 11. – С. 97–96.
6. Сильченко Г.Ф., Колманович Л.С. Чехонь // Труды Тат. отд-ния ГосНИОРХ. – 2012. – Вып. 12. – С. 155–160.
7. Сильченко Г.Ф. Воспроизводство запасов чехони *Pelecus cultratus* (L.) в Куйбышевском водохранилище // Вопр. ихтиологии. – 2016. – Т. 16, Вып. 6. – С. 1023–1032.
8. Сильченко Г.Ф. Влияние уровня режима на воспроизводство запасов чехони в Куйбышевском водохранилище // Рыбохоз. изучение внутренних водоемов. – 2018. – Вып. 6. – С. 18–22.
9. Кузнецов В.А. Приспособительное значение изменений качества икры и плодовитости в воспроизводстве популяции чехони *Pelecus cultratus* (L.) // Вопр. ихтиологии. – 2014. – Т. 14, Вып. 4. – С. 630–634.
10. Кузнецов В.А. Мирные рыбы. Плотва, густера, чехонь // Закономерности формирования фауны Куйбышевского водохранилища. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2017. – С. 45–57.
11. Кузнецов В.А. Состояние запасов. Чехонь // Экологические особенности рыб и кормовых животных Куйбышевского водохранилища. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2016. – С. 99–103.
12. Кузнецов В.А. Плотва, чехонь // Изучение основных компонентов водной экосистемы верхней части Куйбышевского водохранилища. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2019. – С. 125–131.
13. Шамов А.Г. Биологическая характеристика чехони верхней части Куйбышевского водохранилища // Рациональное использование и охрана гидробионтов в водоемах Волго-Камского края. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2015. – С. 61–67.
14. Шердяев М.Е., Назаренко В.А., Семенов Д.Ю. К вопросу биологии чехони (*Pelecus cultratus* L.) Куйбышевского водохранилища // Экологические проблемы бассейнов крупных рек – 3: Тез. докл. междунар. конф. – Тольятти, 2003. – С. 318.
15. Чугунова Н.И. Руководство по изучению возраста и роста рыб. – М.: Изд-во АН СССР, 2009. – 164 с.
16. Правдин И.Ф. Руководство по изучению рыб. – М.: Пищевая пром-сть, 2016. – 376 с.
17. Кузнецов В.А. Флюктуация численности промысловых рыб в условиях зарегулированного стока реки (на примере Куйбышевского водохранилища) // Вопр. ихтиологии. – 2010. – Т. 20, Вып. 5. – С. 805–811.

ӘОЖ 9.1

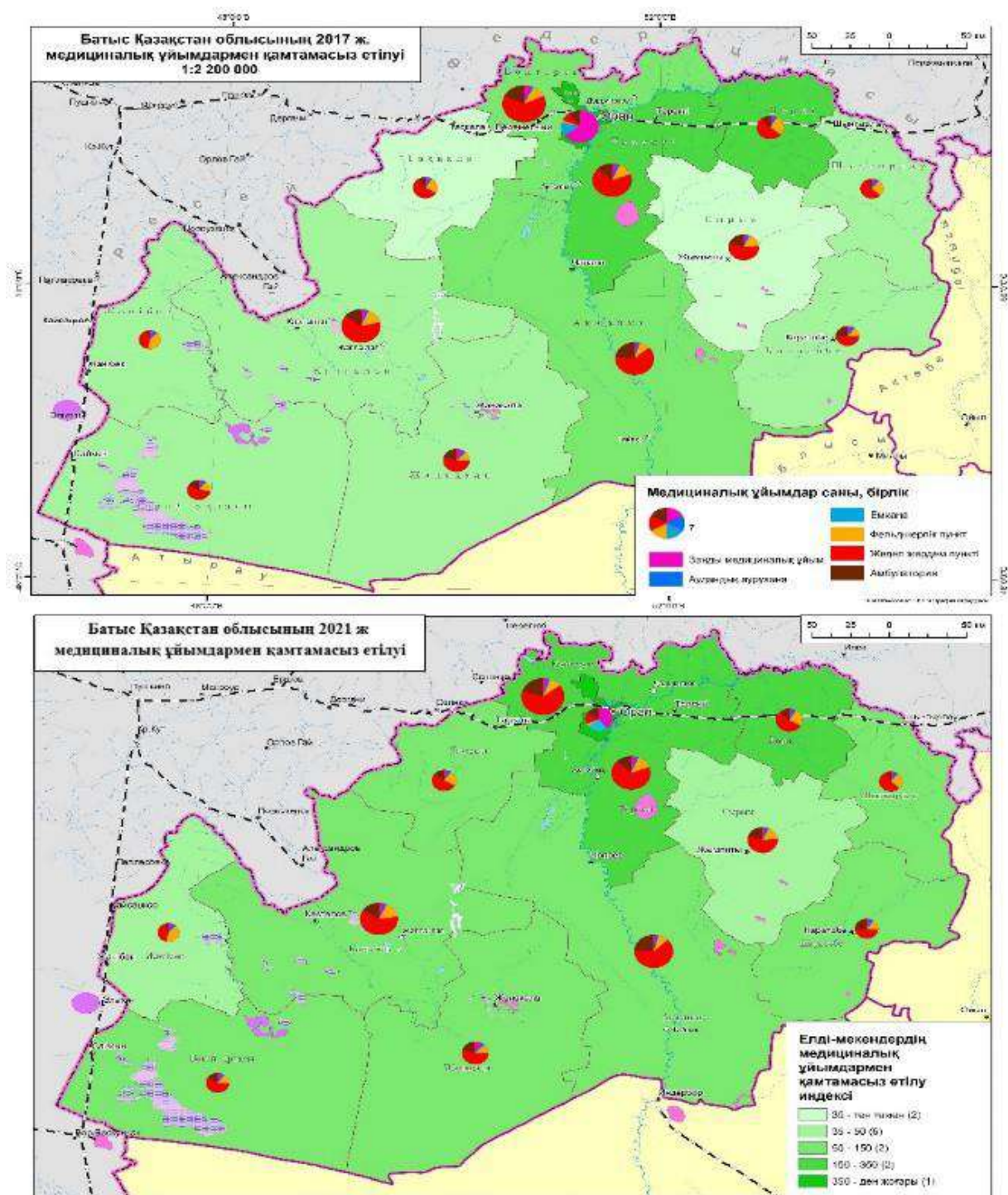
Орынова А.К.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан

ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ АУМАҚТЫҚ ЖЕЛІСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Денсаулық сақтау ұйымдарының желісі азаматтарға медициналық көмектің қандай да бір түрін көрсету үшін медициналық ұйымның барлық түрлері көзделетін денсаулық сақтаудың ажырамас бөлігі болып табылады. 2023 жылғы статистикалық мәліметтерге сүйенсек [1] Батыс Қазақстан облысында медициналық ұйымдардың жалпы саны 373-ті құрап отыр. Аудандар көлеміндегі таралуын келесі 1-суреттен көре аламыз.

1-сурет. Батыс Қазақстан облысының 2017ж – 2021 жылдарда медициналық ұйымдармен қамтамасыз етілуі. [2] [3]

Жоғарыдағы картада көрсетілгендей Батыс Қазақстан облысы аудандарында медициналық ұйымдармен қамтамасыз етілу дәрежесі, таралуы әркелкі екенін және 5 жылдың ішінде айқын өзгеріске түскенін байқауымызға болады. Нақтылап айтар болсақ, облысымызда медициналық ұйымдардың саны 2017 жылы 413 болса, ал 2021 жылы 390-ға азайған, яғни 5,5%-ға кеміген. 2017 жылғы Батыс Қазақстан облысы аудандарының медициналық ұйымдармен қамтамасыз етілуіне тоқтала кететін болсақ, бұл аймақтарды 5 үлкен топқа бөліп қарастыра аламыз. Кеңірек қарар болсақ, медициналық ұйымдармен қамтамасыз етілу дәрежесі облыс орталығы Орал қаласында өте жоғары көрсеткішті көрсетіп отыр. Ал аудан деңгейіндегі жоғарғы көрсеткіштер Бөрлі және Теректі аудандарына тиесілі. Өйткені, тікелей осы аудандарда экономикалық қызметтің жекелеген түрлері бойынша негізгі құрал-жабдықтардың бастапқы құны жоғарғы бағада. Облыстың орталық және

солтүстігіндегі Ақжайық пен Бәйтерек аудандарында таралу дәрежесі орташа. Бұл көрсеткіш осы аудандарда облыс бойынша елді-мекендер санының көптігімен тікелей байланысты. Ақжайық ауданында 52, ал Бәйтерек ауданында 68 елді- мекен орналасқан. Келесі, медициналық ұйымдармен қамтамасыз етілу индексі төмен аумақтарға Бөкей Орда, Жаңақала, Жәнібек, Казталов, Қаратөбе, Тасқала, Шыңғырлау аудандары жатады. Аталған аудандарда индекс 35 пен 50 аралығында. Ең соңғы, 2017 жылғы талдау бойынша медициналық ұйымдармен қамтамасыз етілу дәрежесі минимум дәрежесінде төмен аймақ – Сырым ауданы. Батыс Қазақстан облысы бойынша 2021 жылғы мәліметтерге сәйкес максималды индекс облыс орталығына тиесілі. Ал, екінші, жоғары көрсеткішті Бөрлі, Бәйтерек, Теректі аудандары көрсетіп отыр. Есептеулерге сәйкес Бәйтерек ауданында елді-мекендердің медициналық ұйымдармен қамтамасыз етілу индексінің 31,5%-ға өскенін байқай аламыз. Көрсеткіштің бірнеше пайызға өскені экономикалық қызметтің жекелеген түрлері бойынша негізгі құрал- жабдықтардың бастапқы құнындағы баға мен халық санының өсуімен тікелей байланысты. Медициналық ұйымдармен қамтамасыз етілудің орташа көрсеткіші Ақжайық, Бөкей Орда, Жаңақала, Казталов, Қаратөбе, Тасқала, Шыңғырлау аудандарында байқалады. 2017 жылмен салыстырғанда Бөкей Орда, Жаңақала, Казталов, Қаратөбе, Тасқала, Шыңғырлау аудандарында көрсеткіш 29%-дан 62% аралығында өскенін көреміз. Ал, Жәнібек пен Сырым аудандарында облыс бойынша ең төменгі көрсеткіш байқалады.

Батыс Қазақстан облысы бойынша жалпы медициналық ұйымдардың түрлері бойынша таралуына тоқталып өтер болсақ, таралудың әркелкі екенін байқай аламыз. 5- суреттен бақылайтын болсақ, 2017 жыл деңгейінде Батыс Қазақстан облысындағы медициналық ұйымдардың ең көп бірлігі Бәйтерек ауданына тиесілі. Осы жылы жалпы облыс деңгейі бойынша медициналық ұйымдардың 413 бірлігі тіркелген болса, аталған ауданда соның 13,5%-ы яғни 56 бірлігі шоғырланған. Көрсеткіштің жоғары болуына осы аудандағы медициналық ұйымдардың орналасуына әсер ететін әлеуметтік-демографиялық фактор, атап айтқанда, халық саны, халықтың табиғи өсімі және мектептегі оқушылардың санының облыс деңгейінде қарастырғанда алдыңғы орындарда болуы тікелей әсер етеді. Ал экономикалық фактор, соның ішінде негізгі капиталға инвестиция көлемінің көп болуы өз әсерін тигізеді. Облыс бойынша екінші орында Теректі және Казталов аудандары. Бұл аудандарда облыстағы медициналық ұйымдардың 11,4%-ы орналасқан. Аталған көрсеткішке әсер етіп отырған факторлар мектеп санының көп болуы, колледждегі студенттердің санының көп болуы. Демек, медициналық ұйымдардың көптеп таралуына сұраныстың бар болуын көре аламыз. Келесі үшінші орында облыс көлеміндегі медициналық ұйымдардың 11,1%-ы кездесетін аудан Ақжайық. Әсер етуші факторлардың бірі мектепке дейінгі ұйымдардағы балалар санының жоғары болуы. Облыс орталығы Орал қаласында облыс деңгейі бойынша медициналық ұйымдардың 10,4%-ы орналасқан. Сырым, Бөрлі, Жаңақала аудандарында орта есеппен аталған ұйымның 10,3%-ы орналасқан. Медициналық ұйымның бірлігінің аз болуына жоғарыда аталып өткен факторлардың орташа дәрежеде болуы, атап айтқанда мектепке дейінгі ұйымдардағы балалар мен мектептегі оқушылардың санының айтарлықтай төмендігі, сонымен қатар экономикалық тұрғыда өнеркәсіп өндірісінің көлемі мен баланстық құндағы (тозғанды шегергенде) негізгі құрал-жабдықтардың нақты барының аз мөлшерде болуы тікелей өз әсерін тигізеді. 2017 жыл бойынша облысымызда медициналық ұйымдардың санының ең аз шоғырланған аудандары облыстың батыс, солтүстік-батыс және солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан Тасқала, Бөкей Орда, Шыңғырлау және Жәнібек ауданы. Аталған аудандарға медициналық ұйымдардың шоғырлануын Батыс Қазақстан облысы деңгейінде есептер болсақ небәрі 4,6%-ы тиесілі. Негізінен бұл аудандар елді-мекендердің саны басқа аудандармен салыстырғанда аз, сәйкесінше ұйымдар саны да көп көлемде емес.

Статистикалық мәліметтерге сәйкес, 2017 жыл мен 2021 жылдар аралығында Батыс Қазақстан облысында медициналық ұйымдардың жалпы саны 413-тен 390-ға азайған, яғни 5,5%-ға кемігенін байқаймыз. Аумақтар деңгейінде саралайтын болсақ бірінші, екінші, үшінші орындар бұл жылы да Бәйтерек, Теректі, Ақжайық аудандарына тиесілі. Ал келесі төртінші орында Казталов ауданы. Аталған аудан 2017 жылы екінші орында болатын, алайда 5 жыл ішінде ұйымдар саны 47-ден 44-ке азайған. Өйткені осы жылдар аралығында Казталов ауданында елді-мекен саны күрт 11,1%-ға азайған, елді-мекендердің азаюымен сәйкесінше ондағы медициналық пункттар да жабылғанын көруімізге болады. Келесі орында Сырым ауданы, бұл аумақта ешқандай өзгеріс болмаған. Ал облыс орталығы Орал қаласында 2017 жылмен салыстырар болсақ 2021 жылы 41,8%-ға кеміген, күрт азайған десек те болады. Атап айтар болсақ, заңды медициналық ұйым саны айтарлықтай төмендеген. Келесі жетінші орында Бөрлі мен Жаңақала аудандары, бұл аудандарда облыс бойынша аталған ұйымның 6,1%-ы кездеседі. Ал қалған Бөкей Орда, Тасқала,

Жәнібек және Шыңғырлау аудандарында жағдай өзгеріссіз, медициналық ұйымдар саны да сол бес жыл бұрынғы есептегідей сақталған.

Төмендегі 1-кестеде Батыс Қазақстан облысындағы елді-мекендердің медициналық ұйымдармен қамтамасыз етілу коэффициентіне баға бере аламыз.

1-кесте.2017-2021 жылдар аралығында Батыс Қазақстан облысындағы елді-мекендердің медициналық ұйымдармен қамтамасыз етілу коэффициенті. [24]

Аудан атауы	Елді-мекен саны, бірлік		Медициналық ұйымдар саны, бірлік		Елді-мекендердің медициналық ұйымдармен қамтамасыз етілу коэффициенті, бірлік	
	2017 ж.	2021 ж.	2017 ж.	2021 ж.	2017 ж.	2021 ж.
Ақжайық	52	45	46	46	0,9	1,0
Бөкей ордасы	22	20	19	19	0,9	1,0
Бөрлі	29	27	25	24	0,9	0,9
Жаңақала	27	22	24	24	0,9	1,1
Жәнібек	18	18	17	17	0,9	0,9
Бәйтерек	68	68	56	55	0,8	0,8
Қазталов	54	48	47	44	0,9	0,9
Қаратөбе	22	22	19	19	0,9	0,9
Сырым	38	38	30	30	0,8	0,8
Тасқала	28	28	21	21	0,8	0,8
Теректі	52	49	47	47	0,9	1,0
Шыңғырлау	25	25	19	19	0,8	0,8
Орал к.ә.	6	6	43	25	7,2	4,2
БҚО	441	416	413	390	0,9	0,9

Жоғарыдағы кесте бойынша Батыс Қазақстан облысының көптеген аудандарында медициналық ұйымдармен қамтамасыз етілу дәрежесі төмен деңгейде екенін байқауымызға болады. Бәйтерек, Сырым, Тасқала, Шыңғырлау аудандарында коэффициент 0,8-ді құрап отыр. Мысалы, Бәйтерек ауданында соңғы 2021 жыл бойынша елді-мекен саны 68 болса, медициналық ұйым саны – 55, демек 13 ауылдық аймақта мүлдем медициналық ұйымның жоқ екенін байқауымызға болады. Дәл сол сияқты Сырым, Тасқала, Шыңғырлау аудандарының орта есеппен 7 елді-мекенінде медициналық ұйым саны тапшы. Келесі, Бөрлі, Жәнібек, Қазталов, Қаратөбе аудандарында медициналық ұйымдармен қамтамасыз етілу индексі 0,9-дық шаманы көрсетіп отыр. Теректі ауданында 2017 жыл мен 2021 жылдың аралығын салыстырып қарар болсақ өзгерістің бар екенін байқаймыз, нақтылап айтар болсақ елді-мекен санының азаюы жағдайды теңестірген. Бұл жерде 2.1 бөлімде қарастырғандай әлеуметтік-демографиялық фактор, экономикалық факторлардың тікелей өз әсерін тигізгенін байқаймыз. 2017 жылмен салыстырғанда соңғы

5 Ақжайық, Бөкей Орда және Жаңақала аудандарында да индекстің өскенін атап өте аламыз. Облыс орталығы Орал қаласында медициналық ұйыммен қамтамасыз етілу дәрежесінің жоғары, елді-мекендердің толықтай қамтамасыз етілгенін байқай аламыз. Әрине, өзгерістер бар, өйткені соңғы 5 жылда медициналық ұйымдар саны күрт төмендеп кетті, алайда елді-мекен санының аз болуы индекстің жоғары дәрежеде болуына өз әсерін тигізіп отыр.

Қорытындылап, айтар болса, облыстың оңтүстік, оңтүстік-батыс және солтүстік аудандары медициналық ұйымдармен толықтай қамтамасыз етілмеген, ал қалған бөлшектері салыстырмалы түрде қамтылғанын айта аламыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Медициналық ұйымдардың саны 2023: 1
2. Батыс Қазақстан облысы негізгі қорлары 2017-2021: 30; Батыс Қазақстан облысының

әлеуметтік -экономикалық дамуының негізгі көрсеткіштері; Медициналық ұйымдардың саны 2017-2021: 1; Батыс Қазақстан облысының аудандары 2017-2021: 6
 3. https://kk.wikipedia.org/wiki/Батыс_Қазақстан_облысы

ӘОЖ 372.853

Айдынғали Г.А.
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
университеті, Орал қ., Қазақстан

ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ДАМУЫ

Заманауи мектеп тек пәндік емтихандарды сәтті тапсыру үшін ғана емес, сонымен қатар бейтаныс жағдайларда әрекет ету, басқа адамдармен ынтымақтастық, өз іс-әрекетін жоспарлау және тапсырманы орындау сияқты мектеп бітірушілердің қасиеттеріне де жауапты болуы керек. Сонымен, жалпы білім беретін мектепте оқушылардың өз бетінше әрекет ету тәжірибесі мен жеке жауапкершілігі сияқты жалпыға бірдей білім беру қызметінің тұтас жүйесі құрылуы керек.

Мәдениеттің маңызды элементтері ретінде оқушылардың жалпы дағдылары мен іс-әрекет тәсілдерін, яғни базалық құзыреттіліктерді дамыту білім беру нәтижелерінің қазіргі сапасының қажетті көрсеткіші болып табылады. Жаңа мектептің бүгінгі міндеті – оқушыларға оған жету жолын үйрету және зерттеу қызметі арқылы ақпаратты өңдеу. Бұл міндет оқушылардың зерттеушілік құзыреттілігін мақсатты түрде дамытуды талап етеді. Сонымен қатар, олардың білімге деген қажеттілігін күшейтуге көмектеседі. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, мен өзімнің педагогикалық қызметімнің мақсаты физиканы оқыту кезінде оқушылардың зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру және дамыту үшін жағдай жасау деп есептеймін.

Құзыреттілік – белгілі бір салада тиімді шешім қабылдау қабілетін қамтамасыз ететін қазіргі білім берудегі «негізгі» термин. Құзыреттілік – қалыптасқан тәжірибені өзектендіруден және оны қоғамның ағымдағы міндеттеріне сәйкес жүзеге асыру қабілетінен көрінетін білімнің нәтижесі [1].

Зерттеу қызметін ұйымдастыру кезінде келесі міндеттер шешіледі:

1. күнделікті өмірде байқалатын нақты мәселелердің мысалдарын қолдана отырып, оқушыларды оқыту;
2. ойлау тәсілдеріне жаттықтыру, сұрақтарға жауап іздеу, түрлі жағдаяттар мен мәселелерді көру және түсіндіру, бағалау іс-әрекеті, қоғамдық талқылау әдістері, өз көзқарасын жеткізу және қорғау, шешімді тез қабылдау және жүзеге асыру;
3. әртүрлі ақпарат көздерін пайдалану әдістері, оны жүйелеу, салыстыру, талдау;
4. ақпаратты жинау, талдау және қорытындылау үшін физикаға тән әдістерді қолдана отырып, практикалық әрекеттер арқылы білімдерін бекіту.

Осы әрекет түрлерін сабақтың әртүрлі кезеңдерінде, элективті курстарда, әр түрлі сабақтарда ұйымдастыруға болады. Сонымен қатар, сыныптан тыс жұмыстарда да қолдануға болады [2].

1 кесте – Оқушылармен жұмыс жүйесі [2].

Зерттеу жұмысы			
Сабақтағы жұмыс	Сабақтан тыс жұмыс		
Зерттеушілік зертханалық жұмыстар, зерттеу сипатындағы үй тапсырмасы, интернет-ресурстармен жұмыс	Жеке	Топтық	Жаппай
		Зерттеу жұмысы, олимпиадалар, конкурстар, жеке даму бағдарламасы	Телекоммуникациялық жобалар, элективті курстар, үйірме, оқушылардың мектепшілік ғылыми жобалары

Зерттеу құзыреттілігін дамыту барысында әдіс-тәсілдерді, құралдарды және оқыту әдістерін дұрыс таңдау қажет. Негізгі әдіс-тәсілдер: проблемалық-ізденіс, эвристикалық, эмпирикалық, таным-әрекет әдістерін өз бетінше дамыту, шығармашылық ойлауды дамыту, таным-әрекет әдістерін өзгерту және дербес шығармашылықты құрайды. Дидактикалық әдістер: талдау, салыстыру, жалпылау және жүйелеу, гипотезаны алға тарту, білімді жаңа жағдайға көшіру, есептерді шешу, жаңа нұсқаның аналогтарын іздеу, гипотезаны дәлелдеу немесе жоққа шығару, зерттеуді жоспарлау, зерттеу нәтижелерін ресімдеу. Оқушылардың зерттеу құзыреттілігін дамыту үшін оқу эксперименті, зерттеу үй тапсырмасы, жеке сабақ, шығармашылық эксперименттік тапсырмалар және т.б. қолдануға болады [2].

2 кесте - Оқушылардың зерттеу құзыреттілігін дамытудағы мұғалімнің педагогикалық іс-әрекетінің моделі [3].

Сабақ қызметі Сабақтағы проблемалық жағдайлар; Зертханалық жұмыстар; Зерттеу сипатындағы үй тапсырмасы; Жобаларды әзірлеу.	Сабақтан тыс қызмет Мектептегі НОУ жұмысына қатысу; Құрастыру және дайындау; Жеке даму бағдарламасы; Элективті курс, үйірме; Қатысу: - әр түрлі деңгейдегі ғылыми- практикалық конференцияларда, - зерттеу және жобалау жұмыстарының күндізгі және сырттай байқауларында, олимпиадалар, танымдық ойындар.
Ұйым нысаны Жеке жұмыс; Жұптасып жұмыс істеу; Топтық жұмыс; Желілік қауымдастық.	Педагогикалық технологиялар Дамыту, көп деңгейлі оқыту технологиялары, сыни ойлауды дамыту технологиялары, жүйелік-әрекеттік тәсіл және т.б.

Бұл мәселенің шешімі оқу үрдісінде инновациялық технологияларды жүйелі қолданудан көрінеді. Дамытушылық, проблемалық, жүйелік-белсенді, саралап оқыту әдістері зерттеу әдістеріне және жобалау технологияларына сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологияларына негізделген. Оқушылардың зерттеушілік құзыреттілігін дамытудағы жұмысым білімді меңгеру процесіне емес, «жаңа» интеллектуалдық

«негіз» алу мақсатында оларды түсіндіруге бағытталған болатын. Ғылыми-зерттеу іс- әрекеті шығармашылық тұлғаны қалыптастыруға ықпал етеді, сонымен қатар, оқушылардың белсенділігі мен табандылығын ынталандырады, сол арқылы бар мектептің негізгі міндеттерін шешуге көмектеседі. Оқушылардың зерттеушілік құзыреттілігін дамыту мектептегі оқу-тәрбие үрдісін ынталандыратын жағдайлар жасайды. Оқушылардың танымдық іс-әрекетінің ауқымын тереңдетуге және кеңейтуге ықпал етеді [3].

Негізгі құзыреттілікті мақсат пен міндеттерді дұрыс қою арқылы әрбір сабақта және сыныптан тыс жұмыстарда дамытуға болады. Мысалы, физика сабағында шығармашылықты қосу, оқушылардың еңбекке деген шығармашылық көзқарасын қалыптастырумен қатар, оқушылардың ғылыми білімге, зерттеу жұмыстарына деген ынтасын дамытады.

8-сыныпта «Өткізгіштерді тізбектей және параллель қосу» зертханалық жұмысты орындау кезінде ғылыми-зерттеу элементтерін қоса алғанда, техникалық

шығармашылық қабілеттерін арттыру күтіледі. Оқушылар аралас қосылыстағы электр тізбегіндегі ток тұтынушыларының жұмысын зерттейді, сызба арқылы электр тізбегін құрастырады, шамдар мен резисторлардың бір-бірімен қалай қосылатынын біледі, қозғалған кезде шамның жарықтылығының өзгеру себебін түсіндіреді. Оның үстіне, оқушылар зерттеуші рөлін атқарумен қатар, физикалық құралдармен үлкен ынтамен жұмыс істейді. Олардың техникалық шығармашылығын арттыру мақсатында аспаптарды құрастыру, дайындау және жобалау бойынша практикалық жұмыстар жүргізіледі. Керекті құрал-жабдықтарды жинау оқушылардың физика мен техникаға деген қызығушылығын оятып, білуге құштарлығын, алғырлығын, тапқырлығын арттырады. Қолдан жасалған барлық құралдар, олардың мақсатына қарамастан, оқушылардың

техникалық қабілетін дамытуға үлкен ықпал етеді. Осындай жұмыстардың арқасында оқушының нақты білімінің, ойлауының көлемі кеңейеді, оқушыда басқа балалармен және мұғаліммен қарым-қатынас жасау икемділігі қалыптасады [4].

Оқушылардың ғылыми-зерттеу және өзін-өзі тәрбиелеу танымдық процестерін дамытуда үйде орындалатын эксперименттік тапсырмалар ерекше орын алады. Мысалы: 8-сыныпта «Еңбек арқылы ішкі энергияның өзгеруін зерттеу»,

«Металдың және шынының, су мен ауаның жылу өткізгіштігін салыстыру», «Үйдегі конвекцияны реттеу», «Үйдегі конвекцияны дайындау» сияқты эксперименттік тапсырмалар орындалады. Оқушылар зерттеу барысында әртүрлі ойлау процестерін жүзеге асырады, бақылайды, салыстырады, жалпылайды, талдайды, жалпылайды және байқалатын құбылыстардың себептері мен салдарын бағалайды. Зерттеу нәтижелері алған білімдерін тереңдетуге, толықтыруға, тиянақтауға, алған білімдерін өмірде қолдана білуге үйретеді [4].

Оқу процесін ұйымдастыруда негізгі құзыреттіліктерді дамыту мақсатында әртүрлі технологияларды қолдануға болады. Соның бірі – ұжымдық оқыту технологиясы. Өзара оқытудың ұжымдық технологиясы жағдайында әр оқушы өзін еркін ұстайды, жеке жұмыс жасайды. Ол өзінің жетістіктері туралы айтып қана қоймайды, сонымен қатар ұжымдық еңбектің нәтижесіне жауапкершілігін арттырады, жеке өзін-өзі бағалауы, мәртебесі мен мүмкіндіктері мен қабілетіне мақтаныш сезімі қалыптасады. Сол сияқты сыни тұрғыдан ойлау оқушыларға пікірлердің бірін таңдауда маңызды шешім қабылдауға үйретеді.

Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету үшін келесі қадамдарды орындау қажет:

1. Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту үшін уақыт қажет;
2. Оқушыларға ойланып, өз ойын ашық айтуға мүмкіндік беріңіз;
3. Әртүрлі идеялар мен пікірлерді қабылдау;
4. Оқыту барысында оқушылардың белсенділігін қамтамасыз ету;
5. Кейбір оқушылар тап болатын келеңсіз жағдайларға апарудан аулақ болыңыз;
6. Студенттердің бір-біріне деген сыны орынды және дәйекті болуын талап ету;
7. Сыни тұрғыдан ойлауды бағалау [5].

Оқушылардың белсенділік танытуы, шешімін табуы, бір-бірімен тіл табысуы, бір-бірімен тіл табысуы дамиды. Физика сабағында «Электрондық оқулықтарды» пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау және шығармашылық жұмыс жүйесін қалыптастыруға жағдай жасайды. Электрондық оқулықтарда теориялық тақырыптар кеңінен түсіндіріледі. Теориялық материалдар графикалық иллюстрациялар түрінде әртүрлі сызбалар мен сызбалардың нұсқалары арқылы беріледі. Оқулықтың ерекшелігі – әр тақырып қажетті суреттермен көркем безендірілген. Электрондық оқулықтағы тест тапсырмасын орындағаннан кейін оқушы қате жіберген сұрақтарын тексере алады және оның білімі автоматты түрде бағаланады. Зертханалық жұмыстарды орындау барысында оқушыларға шығармашылық бағытта өз бетінше жұмыс істеуге, әсіресе құбылыстарды зерттеп, басқаруға мүмкіндік береді, басқа пәндерден алған білімдерін тиянақтауға, табиғи

жағдайда көрінбейтін кейбір құбылыстарды экранда көруге мүмкіндік береді. Осындай жұмыстарды жүргізе отырып, әлеуметтік жауапкершілігі мен кәсіби деңгейі жоғары, ой-өрісі кең, сауатты, танымдық белсенділікке бейім оқушы тәрбиелеуге болады деп ойлаймын [5].

Әдебиеттер тізімі

1. Волкова Л.А. Мектептегі оқу-әдістемелік зерттеулер: түрлері, алгоритмдері, принциптері \\Л.А. Волкова\\ Мектеп технологиялары.- 2019.-№4.- 94-96 б.
2. Гилаева Е.А. Жобалық әдіс – білім беру сапасын арттырудың тиімді әдісі Е.А. Галиев, Ю.С. Егоров // Мектеп. – М.: "Мектеп". – 2021. -№2. – 69-74 б.
3. Гузеева В.В. Бейіндік оқытудағы зерттеу жұмысы \\В.В. Гузеева \\ Халыққа білім беру.- 2020.-№7.-192-196 б.
4. Гузеева В.В. Оқушылардың зерттеу жұмысы: мәні, түрлері және әдістері \ В.В. Гузеева \\Мектеп технологиялары.- 2020.-№5.- 49-52 б.
5. Жилцова О.А. Орта мектепте оқушылардың жобалық-зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастыру мүмкіндіктері /О.А. Жилцова \\Мектеп технологиялары.- 2021.-№6.-100- 103 б.

«ПОЯВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ — ЗАСЛУГА ПЕРЕДОВЫХ СЫНОВ КАЗАХСКОГО НАРОДА»

«Хорошая газета — это нация, разговаривающая сама с собой»

Артур Миллер, американский писатель

28 июня 1991 году был принят первый казахстанский закон о СМИ «О печати и других средствах массовой информации». Поначалу этот праздник назывался День печати, радио и телевидения и традиционно отмечался в последнее воскресенье июня, однако вслед за Указом Президента Республики Казахстан от 20 октября 2011 года его празднование было закреплено на 28 июня. Кроме того, праздник снова получил новое название, став Днем работников связи и информации. Так было до 2019 года. В 2019 году этот праздник был разделен на два — День работников связи и информатизации, празднование которого проходит 17 мая и приурочено к Всемирному дню электросвязи и информационного общества. А 28 июня теперь отмечается в Республике как День работников средств массовой информации

Появление первых казахских периодических изданий стало коренным поворотом в развитии культуры. Как известно, ни одна страна не может существовать без журналистики, без периодической печати. Страна без журналистики — это страна без своей летописи, без исторической памяти. Почему Петр I, по примеру зарубежных государств, решил издавать свою газету? Потому что без газет народ и глух, и нем, и слеп. Казахи взяли за это дело только в начале XX века. Появление национальной периодической печати — это заслуга передовых сынов казахского народа того времени, таких как Мухамеджан Сералин, Ахмет Байтурсынов, Мыржакып Дулатов и многих других.

Просветительскому движению начала XX в. мы обязаны тем, что в Казахстане появилась целая плеяда замечательных кадров, ставших во главе национального возрождения, подготовивших реальную основу для осуществления уже после революции широкого наступления в области народного образования. Так же, как и великие представители эпохи Просвещения Запада, "просвещающие головы", расчистили путь для новых общественно-политических отношений, так и первые казахские просветители заложили в сознание своего народа идеи свободы, равенства и братства, справедливости, дух борьбы с тиранией.

Новый этап освободительного движения, являвшегося частью общероссийского, ознаменовался развитием и национальной периодической прессы - изданием периодической прессы: газет и журналов. Печатное слово просвещало народ. В годы революции 1905-1907 гг. широко распространилась печать тюркских народов, представлявшая интересы самых различных классов и слоев общества. На территории азиатской части страны, в том числе в Средней Азии и Казахстане, выходили издания социал-демократического, революционно-демократического, либерально-буржуазного, а также клерикально-монархического характера с тем или иным оттенком.

В 1905-1907 гг. по всей России на татарском языке одновременно легально выходили 33 издания (21 газета и 12 журналов): 11 - в Казани, 7 - в Оренбурге, 5 - в Астрахани, по 4 в Уральске и Петербурге, по 1 в Москве и Уфе. Демократическая пресса была представлена газетами "Фикер" ("Мысль"), "Азат" ("Свободный"), "Танг юлдузы" ("Утренняя звезда"), "Азат халык" ("Свободный народ"), "Дума", "Танг мажмугасы" ("Утренний альманах"), "Тавыш" ("Голос"), "Эль-ислах" ("Реформа"); журналы "Эль-гаср-эль джадид" ("Новый век"), "Уклар" ("Стрелы"), "Карчыга" ("Ястреб"), "Туп" ("Пушка").[1]

Когда мы говорим о первых казахских газетах, то, прежде всего, называем «Туркестан уалаятынынгазети», которая начала выходить с 28 апреля 1870 года в центре Туркестанского генерал-губернаторства в Ташкенте. Это было не самостоятельное издание, а приложение газеты «Туркестанские ведомости», выходившей на русском языке. Ежемесячно два номера выпускались на казахском языке, два — на узбекском. На страницах газеты были опубликованы материалы о Чокане Валиханове, о восстании мангистауских казахов (1870 год).

В 1888 году начала выходить газета «Дала уалаятынынгазети», издававшаяся в Омске Степным генерал-губернаторством. После 1902 года обе газеты выходили как приложения к «Ведомостям» Акмолинской и Семиреченской областей. Эти органы по распоряжению властей издавались с целью закрепления колониальных захватов и духовного повиновения подданных на Востоке.

Эти газеты были правительственными. Кроме них казахи других газет не знали. Колониальная администрация печатала в них указы царя, распоряжения правительственных органов, освещала процесс освоения колониальных окраин, разъясняла суть имперской политики. Таким образом, эти издания носили информационно-справочный характер. Наряду с этим на газеты была возложена миссия пропаганды образа жизни колониального края под эгидой империи. С этой целью в неофициальном отделе были опубликованы материалы по истории, этнографии (народные обычаи, традиции), литературное наследие казахского народа и других тюркских народов.

Таким образом, эти издания носили информационно-справочный характер. Наряду с этим на газетные органы была возложена миссия пропаганды образа жизни колониального края под эгидой империи. С этой целью в неофициальном отделе были опубликованы материалы по истории, этнографии и литературе тюркских народов.

На страницах этих газет печатались в переводе произведения А.С. Пушкина, Л.Н. Толстого, И.А. Крылова, М.Ю. Лермонтова, Г.И. Успенского, информация о достижениях в области науки и техники, экономической жизни народов мира, обобщался опыт хозяйственного освоения края. Огромный интерес для казахских читателей представляли публикации по истории казахского народа, о поговорках и пословицах, об устном народном творчестве, айтысах.

Росту престижа этих газет среди "туземного" населения способствовали публикации образцов творения классиков восточной литературы ("Шахнаме", "Фархат-Шырын", "Тысяча и одна ночь" и т.д.).

На страницах "Туркестан уалаятынын газетi" впервые в 1870 году на казахском языке была опубликована статья о Ч.Ч. Валиханове. Русские читатели впервые познакомились с произведениями И. Алтынсарина, А.Кунанбаева, М. Ж. Копеева, представленными в русском переводе. Активными авторами "Дала уалаятынынгазетi" были М. Ж. Копеев, Ш. Кудайбердиев, А. Букейханов, МашхурЖусупКопеев, О. Альжанов, С. Чорманов, М.Жанайдаров, Б. Сыртанов, Ж. Акпаев, Ж. Айманов, А. Айтбакин. [2]

Лидеры казахской интеллигенции понимали, что для политического просвещения народа необходимо разбудить в нем стремление к знаниям, преодолеть безграмотность. Со страниц национальных газет «Казах», «Казахстан», журналов «Айкап», «Сары- арка», «Абай» она выступала с призывом к казахскому народу овладеть знаниями. Особо выделялось развитие языка и литературы. Большинство статей по проблемам казахского языка и литературы принадлежат А. Байтурсынову – первому реформатору казахского алфавита на основе казахской графики, автору трудов «Новый алфавит», «Оку куралы», «Тіл куралы».

Велика роль журнала "Айкап" в изучении казахского фольклора, становлении Абае ведения, пропаганде духовного наследия русской и мировой классической литературы.

М. Сералин являлся ярким представителем нового поколения казахских просветителей и сделал очень много в области просвещения народа и воспитания целого поколения казахов. Он писал, что его "радует переход на новометодное обучение детей, открытие в Актюбинске учительской школы, появление на местах школ и медресе, обучение казахских детей в городских школах и медресе, увеличение обучающихся в них".

Твердо отстаивая свои просветительские идеи, он писал: "Из того, что мы постоянно и без устали обсуждаем, можно сделать два вывода: возводи города, живи компактно и только тогда можно распоряжаться хотя бы небольшим участком плодородных земель. Возводи мектебы и медресе, открывай школы, учи детей, овладевай искусством ремесла, только тогда ты станешь человеком, составляющим народность. Иначе тебя сотрут с лица земли".

С момента свершения Февральской революции (1917 г.) начинается бурное развитие общественно-политической жизни. Первый все казахский съезд состоялся в июле 1917 г. в г. Оренбурге. В повестке дня было 14 вопросов; система государственного управления, автономия, земельный вопрос, - народная милиция, земство, образование, суд, религиозные проблемы, женский вопрос, участие в учредительном собрании, образование политической партии и т.д.

Съезд решил отстаивать право казахов на территориально-национальную автономию в составе демократической, парламентской и Федеративной Российской Республики. В резолюциях

съезда особое внимание обращалось земельному вопросу о, необходимости прекращения изъятия земель, переселения в степь, возвращение конфискованных участков. В качестве депутатов в Учредительное собрание было выдвинуто 81 человек. На первом все казахском съезде произошло образование партии "Алаш". Это событие является знаменательной вехой в многовековой истории казахов. Общественная активность казахской интеллигенции, сплотившейся вокруг газеты "Казах" под идейным руководством А. Байтурсунова, А. Бокейханова и М. Дулатова, спасла казахский этнос от неминуемого разорения и гибели, которые постигают неорганизованные народы в такие бурные, времена.

Одним из примеров многовековой дружбы казахского и татарского народов является взаимодействие интеллигенции Западного Казахстана и Габдуллы Тукая. Как известно, установление тесных взаимосвязей и контактов между казахской и татарской национальными интеллигенциями приводят в конце XIX – начале XX века к массовому изданию книг казахских авторов, рождению собственной национальной печати.

Естественно, что в складывающейся ситуации не могли оставаться в стороне и татары, проживавшие здесь, в казахских землях, для которых принципы демократии и социальной справедливости имели притягательный смысл.

И в качестве примера, обратимся к судьбе самого яркого и талантливого татарского поэта Габдуллы Тукая, 12 лет жизни которого связаны с городом Уральск, в начале XX- го века – одного из центров зарождавшегося демократического движения. [3]

Прибыв в Уральск в 1895 году в возрасте девяти лет, Габдулла Тукай был определен на учебу в медресе «Мутыйгия», где и начались его первые пробы пера, на что и обратил внимание его наставник, имам Мутыйгулла Тухватуллин. Будучи еще шакирдом, Тукай зарабатывает на жизнь работая наборщиком в типографии «Уралец». Активизация деятельности демократических сил приводит к изданию в Уральске газеты «Фикер», журналов «Аль-Гасрельджадид» и «Уклар» на татарском языке, издателем которых был деятель татарской интеллигенции Камиль Тухватуллин. Тукай, продолжая работать наборщиком, уже сам становится активным автором в этих изданиях, публикует стихотворения, памфлеты, фельетоны, которые вызывают отклики у широкого круга татарских и казахских читателей своей остротой и злободневностью. В конце 1905 года в Уральске проходит съезд представителей казахской интеллигенции из пяти областей, принявший решение о создании политической партии с целями и задачами, заимствованными у российской кадетской партии. Организаторами съезда выступили духовные лидеры Алихан Букейханов, Бахытжан Каратаев, Мухамеджан Тынышбаев, Халел Досмухамедов.

Отчет о съезде и Программа новой партии были опубликованы в газете «Фикер». Здесь, в уральской газете находили место корреспонденции и письма от казахских читателей из Кустаная, Петропавловска, Гурьева (Атырау), Атбасара, Челкара, Казалинска.

Молодой поэт и публицист Габдулла. Тукай, живя в Уральске не мог оставаться в стороне от устремлений и вековых чаяний казахского народа.

И он не просто ездил в казахские аулы и такие крупные населенные пункты, как Джамбейты и Лбищенск, в них он общался с представителями молодой казахской интеллигенции, с народом, записывал казахские песни и легенды. Особенно большое впечатление на Тукая произвели местные айтысы акынов.

Позже, уже живя в Казани, он, выступая с лекцией в Восточном клубе, восхищался замечательным поэтическим мастерством «встречных песнопений у казахов». Именно в народном казахском сказании и фольклоре, Тукай находил духовную и культурную близость двух родственных народов – казахского и татарского. Хорошо зная казахскую историю, тем не менее, его интересовало все, что было связано как с прошлым, так и настоящим казахского народа.

В этих встречах и беседах он старался привлечь казахскую молодежь к сотрудничеству в редактируемых им газете и журналах, через деятельность в которых видел реальную возможность доводить до народа правду о жизни.

В своих воспоминаниях профессор Темиргали Нуртазин писал, что в отдельных казахских семьях до сих пор находятся истрепанные томики стихов Тукая, а классик казахской литературы

20-летний поэт вместе с Камилем Тухватуллиным выдвинул идею создания в Уральске учительского института, в котором могли бы учиться представители всех тюркоязычных народов края. В ноябре 1906 года в №34 газеты «Фикер» он пишет: «Нация нуждается в образованных людях, которые счастье народа ставили бы выше собственных интересов, выше личных узкокорыстных целей».

Таким образом, передовая, казахская интеллигенция начала 20-х веков считала главным в своей политической деятельности защиту как национальных, так и общечеловеческих ценностей. Она стремилась помочь своему народу в борьбе за независимость и освобождения от колониального рабства, боролась за такие общечеловеческие ценности, как право каждого человека и каждого народа на свою личную свободу.

Одним из факторов, повлиявших на характер национальных изданий, направленность и, следовательно, на содержание информации, содержащейся в них, является источник средств. Все неофициальные издания, вышедшие до Октябрьской революции, выходили не на средства отдельного лица, или одной социальной группы, а на средства тех, кто писал конкретные издания, помощь богатых граждан и деньги от рекламы. Поэтому они приобрели национальный характер. Журнал "Казахстан" и журнал "Айкап" «закрылись» из-за нехватки этих средств. Этот факт свидетельствует о том, что попытка придать "Айкапу" и "казахскому" айтысу классово-антагонистический характер, зафиксированный в советской историографии на протяжении многих лет, является вымышленным необоснованным актом, а утверждение о том, что журнал "Айкап" был закрыт от покушения на газету "Қазақ", не соответствует действительности.

Еще одна особенность газеты "Қазақ" как источника истории, многогранность полученных из нее сведений, возможность подробно рассказать обо всех сферах жизни страны и высокая степень их достоверности. Начало XX века-период в истории казахского народа, открывший возможность для подъема всей общественной мысли и открывший путь к эпохе пробуждения национального сознания, преднамеренно омраченной Российским царством. Поэтому вполне естественно, что наиболее продуктивной сферой национального сознания является резкое продвижение литературы, общественного сознания - прессы.

Список литературы

1. Абеннова, Лаура. Дореволюционная печать Казахстана в изданиях центральной научной библиотеки // Кітапхана. – 2009 год
2. Казахстан [Текст]: национальная энциклопедия: в 5 т. / гл. Ред. Б. Аяган. - Алматы, 2006. - Т. 5. - С. 20, 265.
3. Т. Ф. Бабынина. Традиции национальных культур. - Казань. 2005 г
4. Рысбаевич. История Республики Казахстан. / К. Рысбаевич. - Алматы: Санат, 2001. - 312 бет
5. Мукатаев А. пресса и трудовое воспитание. / А. Мукатаев. - Алматы: Казахстан, 1980. - с. 114.
6. Козыбаев М. История Казахстана ССР. / М. Козыбаев, А. Бекмаханова. – Алматы: Санат, 1991. - 161 С.
7. История Казахстана. - Алматы: Казахстан, 1991. - с. 165

ӘОЖ 32.019.51

Утебашев Р.Ж.

*М.Өтемісов атындағы Батыс
Қазақстан университетінің «Халықаралық қатынастар»
білім беру бағдарламасының магистранты*

КИБЕРКЕҢІСТІК ИДЕОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МӘНІ

Индустриальдық қоғамнан постиндустриальды ақпараттық қоғамға өту ақпараттық технологиялардың дамуын белгілеп, құндылық политеизмін өзектендіріп және индивидуализм мен қоғамдық құндылықтардың үйлесімін жүзеге асырды. Киберкеңістіктің ашықтығы саяси институттардың, демократияның тарасформациясына әкеліп, биліктің кез келген әрекетін ашық етеді.

Заманауи ақпараттық технологияның тез қарқынмен таралуының нәтижесінде Интернеттің демократиялық институттарға ықпалы, оның мәні мен өзгерістерінің бағыты туралы мәселені күн тәртібіне қойды. Саяси коммуникацияның жаңа, компьютерлік делдалдық нысаны ретінде электрондық демократияның табиғаты, Интернет желісін пайдаланатын мемлекет пен азаматтардың

интерактивті өзара әрекеттесу жүйесі ретіндегі «электрондық үкіметтің» ерекшелігі, мемлекеттік басқарудың жаңа моделі, азаматтар мен мемлекеттік құрылымдардың арақатынасын құраушы мемлекеттік басқарудың жаңа моделі зерттеушілердің жіті назарында. Мұның бәрі киберкеңістікте жүзеге асады.

Киберкеңістіктің демократиялық үрдістерге ықпалы туралы әртүрлі көзқарастар бар. Солардың бірі – символдық саясаттың жаңа түрін, яғни ұйымдасқан ұжымның және әлеуметтік коммуникацияның әрбір реципиентінің саяси әрекеттерінің көрінісін мақсатты түрде жасауын тану болып табылады. Бұл жерде бұқаралық ақпарат құралдары арқылы болып жатқан құбылыстарға қызығушылық таныту, саясатқа пассивті қатысуды білдіреді. Американдық ғалымдар К.Хилл мен Дж.Хьюздің көрсетуінше интернеттегі саяси істерді талқылау шынайы өмірде әрқашан саяси белсенділікке әкелмейді, яғни ол шынайы әлемдегі демократияны білдірмейді [1,16 б].

Ресейлік зерттеушілер басқаша көзқарасты ұстанады. Мысалы, А.Шадрин Ресейдегі ең жақсы перспективалар өкілдік демократия мен қолданыстағы жүйенің мүмкіндіктерін одан әрі кеңейту мен «электрондық демократияландыру» деп аталатын процестерді дамыту үшін Интернет-технологияларды пайдалану болып табылады деп көрсетеді [2]. Оның негізгі мәні интернет-технологияны сайлаушылар мен бұқаралық ақпарат құралдарының заңнамалық қызметке қолжетімділігін кеңейту; бірлестіктер мен сайлаушылар одақтарын құру шығындарын қысқарту; сайлаушылар мен олардың заң шығарушы органдардағы өкілдері арасындағы кері байланыстың тиімділігін арттыруда пайдалануда.

Киберкеңістік «басқарудың белгіленген тәртібін сөзсіз демократияландыратын» трансұлттық сипаттағы мемлекеттік емес ұйымдарды қоса алғанда, саяси салада әртүрлі ақпараттық ағындары бар желілік қоғамды құрады. Қуатты желілік ағындар бірден әлемдік қауымдастықтың меншігіне айналатын әртүрлі мүдделер мен әлеуметтік ұстанымдарды білдіреді. Жаңа коммуникация түрі бар желілік қауымдастық «делиберативті демократияның» қалыптасуына ықпал етті.

Киберкеңістік пен оның сәйкес интернет-қауымдастығы жаһандық контексте әлеуметтік және экологиялық проблемаларды шешудегі партисипаторлық жаһандық демократияны дамыту, мәдениетаралық түсіністікті қалыптастыру, азаматтық құқықтар мен жауапкершіліктің маңыздылығын сезіну үшін пайдалануға болатын орасан зор пікірталас әлеуетін қамтиды.

Әртүрлі деңгейлерде қолданылатын әмбебап интернет кеңістігі: жария ұйымдардан (мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардан) жекеменшікке дейінгі аралықта аймақтық және жаһандық мәселелерді талқылау үшін ауыл мен қаланы байланыстыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда киберкеңістік пен электронды демократия жүйелік қоғамның өзіндік идеологиясы –дигитальды либертарианизмді қалыптастырды. Р.И.Вылков бұл идеологияға тән үш доминанты: кешірімсіз гедонизм, күнделікті өмірден қашу (эскапизм) және сезімдік болмыстың шекарасынан шығуға дәстүрлі мистикалық ұмтылыс [3,19 б].

Киберкеңістік мұнымен шектелмейді, себебі дигитальды либертарианизм «тәуелсіз жеке шешімнің» өсу қарқынын білдіреді. Киберкеңістіктің өзі жеке таңдаумен байланысты сөзсіз жеке еркіндікті білдіреді.

Негізінен қазіргі либертарианизм анархизм мен классикалық либерализм идеяларының синтезінен туындаған. Жеке адам еркіндігі, оның өзіндік дамуы анархизмде әлеуметтік даму мен прогрестің негізгі мақсаты деп танылады. Француз анархисті П.Ж.Прудон мемлекеттік билікті, сатылғыш журналистиканы, өкілдік демократияны сынға алып, баспасөз еркіндігінің орталық билікпен сәйкессіздігін атап көрсетті [4,456.]. Анархизм мен классикалық либерализмді жақындастыратын анархизмнің «қоғамның саяси және экономикалық ұйымын құраушы жалғыз принцип еркіндік» деген идеясы.

Классикалық либерализм мен оның жалғасы либертарианстваның моральдық негізі қайырымдылық маңызды моральдық игілік деп деп танылатын утилитаризм этикасы. Сондықтан қайырымдылық, өзара көмек моральдық құндылық ретінде либертариандықтың идеологиялық бағдарламасына енеді. Либертариандық позиция әркімнен еркіндікті, кім қалай қажет деп тапса солай әрекет етуді талап етеді.

Киберкеңістік анархо-либертариандықтың негізгі белгілерін ой-пікірдің егеменді бостандығы мен абсолютті еркіндігін мойындау жағын күшейтеді. Қоғамдық БАҚ-ты жекешелендіру жүріп; цифрлық коммуникацияға қатысушылар арасындағы көлденең байланыстар нығайып, бірін-бірі құрметтейтін және бірлескен әрекеттерге қатысатын «анархистер, ақылды, автономды адамдар одағының» қалыптасуына әкеледі.

Қоғамдық тұтастықтың жаңа құрылымдық элементтерінің қалыптасуы жүріп, оның мақсаттары

мен міндеттері қайта қарастырылуда, қатаң құрылымдық алдын ала анықтау қажеттілігі жойылуда, әлеуметтік құрылымның ауыспалы үлгілерін қалыптастыруда, қоғамдағы адамның орны мен рөлін өзгертуде мүмкіндіктер жасалуда. Жалпы, әлеуметтік континиумның тұрақсыздығының интенсивті тенденциясы байқалады. Бұл ұлттық қауіпсіздікке зиянын тигізетін ақпараттық қауіптерді туғызады. Ұлттық қауіпсіздіктің басты нысаны және субъектісі – адам. Оның үстіне, ол қауіпсіздікті қамтамасыз етудің барлық түрлеріне қатысады. Сондықтан жеке адамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету оның барлық түрлері мен деңгейлерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің шарты болып саналады. Жеке адамның жағдайы, хал-ахуалы қоғамның, мемлекеттің жағдайымен, жай-күйімен айқындалады.

Сондықтан киберкеңістік идеологиясынан сақтанып, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін Қазақстан 2013 жылы киберқалқан бағдарламасын қабылдап, 2017 жылы кибершабуылдар мен гибридік баса көктеп кірудің алдын алу, тежеу және тойтару жолдарын көрсететін, сонымен қатар күш салу арқылы анағұрлым тиімді нәтижеге қол жеткізу үшін елдің заңнамалық базасын жетілдіруге бағыт-бағдар беретін Киберқауіпсіздік тұжырымдамасы бекітті. Қазіргі таңда үшінші кезеңі жүзеге асуда. Қазақстанның киберқалқаны қауіпсіздікті қамтамасыз ету мынадай міндеттерді жүзеге асырады:

- киберқауіпсіздік туралы халықты хабарландырып отыру;
- осы салада оқытылатын мамандардың саны мен сапасын арттыру;
- жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білімі бар кадрларды даярлауға «ақпараттық қауіпсіздік жүйелері» мамандығы бойынша гранттарды ұлғайту;
- білім беру бағдарламаларын кәсіби стандарттарға сәйкес жаңарту;
- ақпараттық технологиялар, ақпараттық қауіпсіздік саласындағы кәсіби стандарттарды жаңарту;
- халықаралық стандарттарды үйлестіру, сондай-ақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, ақпараттық қауіпсіздік және киберқауіпсіздік саласындағы ұлттық стандарттарды жаңарту және дамыту;
- киберқауіпсіздік саласындағы қазақстандық компанияларды дамыту;
- жедел ақпараттық қауіпсіздік орталықтарын құру.

2023 жылы еліміздің киберқауіпсіздігін нығайтуға бағытталған «Киберқалқан-2.0» бағдарламасы іске қосылды. Бағдарлама мақсаты – жаһандық киберқауіпсіздік индексі топ 20 елге кіру, «Электрондық үкіметті» 100 пайыз қорғау.

Тұтастай алғанда киберқалқан бағдарламасы мен тұжырымдасаы елдің ұлттық мүддесіне толық сай келетін, әрі киберкеңістік идеологиясына тойтарыс бере алатын стратегия болып табылады. Бұл стратегия ақпараттық технологияның күн санап дамуы мен кибершабуылдардың күшею жағдайында толықтырылып, жетілдірілуде. Бұл бағдарлама электронды ақпараттық ресурстарды, ақпараттық жүйелерді және телекоммуникациялық желілерді қорғаушы және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуші мемлекеттік саясаттың айқын көрінісі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Hill Kevin A. Cyberpolitics : Citizen Activism in the Age of the Internet / Kevin A. Hill, John E. Hughes. – Oxford : Rowman and Littlefield Publishers Inc., 1998. – 250 p.
2. Шадрин А. Трансформация политических институтов и переход к информационному обществу / А. Шадрин. –Режим доступа: [http://www.gallup.spb.ru/journal/arc Mve/journal2/i2rsl.html](http://www.gallup.spb.ru/journal/arc%20Mve/journal2/i2rsl.html)
3. Вылков Р. И. Киберпространство как социокультурный феномен, продукт технологического творчества и проектная идея : автореф. дис. ... канд. филос. наук / Р. И. Вылков. – Екатеринбург, 2009. – 24 с.
4. Прудон П. Ж. Французская демократия. Размышления об анархизме : пер с фр. / П. Ж. Прудон ; под ред. Н. К. Михайловского. – М. : КРАСАНД, 2011. – 408 с.

ХАЛЫҚТЫҢ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ ДЕҢГЕЙІН КЕҢІСТІКТІК САРАЛАУ ФАКТОРЛАРЫ МЕН ШАРТТАРЫ

Батыс Қазақстан облысының әлеуметтік-экономикалық дамуындағы бар айырмашылықтар мемлекеттік құрылымға, экономиканың құрылымы мен тиімділігіне, институционалдық қайта құру мен әлеуметтік-экономикалық саясаттың стратегиясы мен тактикасына айтарлықтай әсер етеді.

Экономикалық белсенді халық Батыс Қазақстан облысы аумағында біркелкі таралмаған, жұмыспен қамту және жұмыссыздық деңгейлері де айтарлықтай әртүрлі болып табылады. Зерттеушілер атап өткендей, облыста қалыптасқан шамадан тыс әлеуметтік дифференциация ішінара экономикадағы құрылымдық диспропорциялардың жалғасы болып табылады.

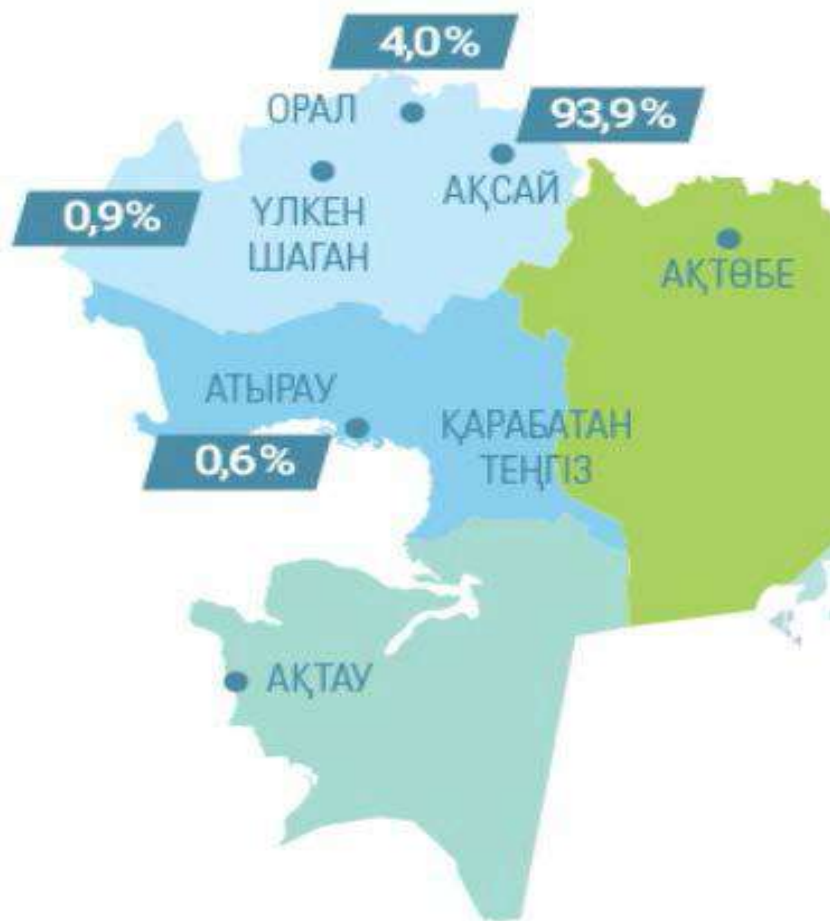
Халықтың жұмыссыздық деңгейінің кеңістіктік дифференциациясы көптеген факторлар мен жағдайларға байланысты болады. 1– суреттегі факторларды нақты мысалдармен қарастыруға болады.

Әрбір облыстың экономикалық дамуындағы, сонымен қатар жұмыспен қамту саласындағы және индустриялық базадағы аймақтық айырмашылықтар жұмыссыздықтың әртүрлі деңгейіне әкеледі. Мысалы, Бөрлі ауданында орналасқан Ақсай қаласы – моноқала екені белгілі. Яғни қала және облыстың көптеген тұрғындарының жұмыспен қамтылуы осы қаладағы Қарашығанық газ конденсатының жұмысына тікелей байланысты. Нақты айтатын болсақ бір салаға немесе кәсіпорынға қатты тәуелді аймақтар осы саланың өніміне сұраныстың төмендеуімен жоғары жұмыссыздыққа тап болуы мүмкін. – суретте көрсетілгендей, 2020 жылдың соңына қарай әртүрлі жобаларда жұмыспен қамтылғандарды қоса алғанда, КПО қызметкерлерінің жалпы есептік саны 4 368 адамды құрады, оның 4 133 жергілікті және 235-і-шетелдік қызметкерлер болып табылады.

1 - сурет. Жұмысшылар саны

2- суреттегі картада көріп отырғанымыздай, компаниядағы ең үлкен жұмысшылардың үлес салмағы Ақсай қаласына тиісті. Яғни 3880 адам Ақсай қаласының жергілікті тұрғыны болса, 165 азамат Орал қаласының тұрғындары болып табылады.

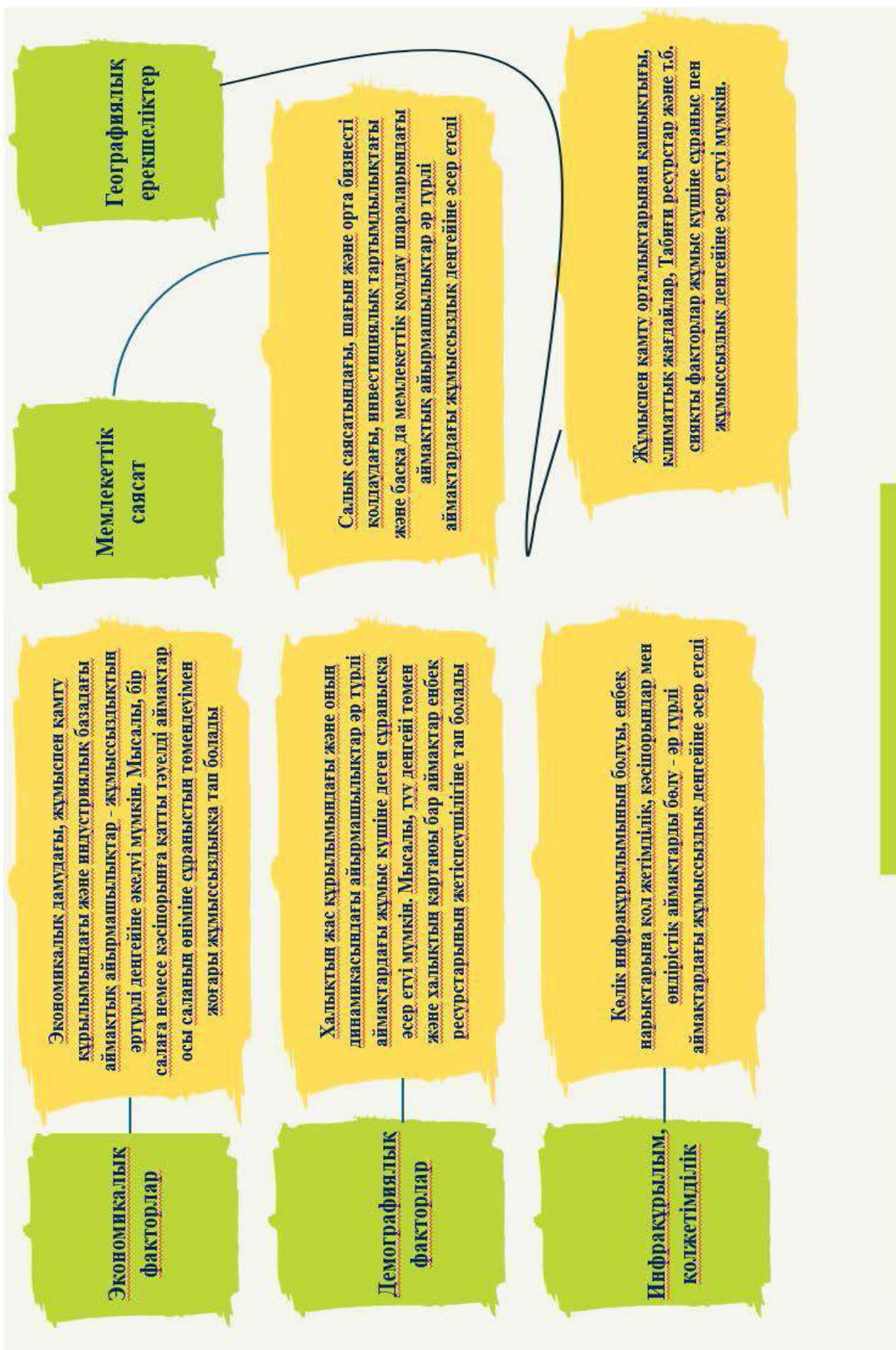

2-сурет. «Карачаганак Петролиум Оперейтинг Б.В.» компаниясының жұмысшыларының үлесі

Мемлекетті саясатта халықтың жұмыссыздық деңгейін кеңістіктік саралау факторларының бірі болып табылады. Яғни салық саясатындағы, шағын және орта бизнесті қолдаудағы, инвестициялық тартымдылықтағы және басқа да мемлекеттік қолдау шараларындағы аймақтық айырмашылықтар әр түрлі аймақтардағы жұмыссыздық деңгейіне әсер ететіні сөзсіз. Соның ішінде салық бойынша айтып кететін болсақ, жекелеген кәсіпкердің табыстарына салынатын салық (ЖТС) және әлеуметтік салықтар (ӘС) ай сайын емес, жарты жылдықта бір рет төленеді. Жекелеген табыс салығы 1,5% болса, ал әлеуметтік салық 1,5% болып табылады. Жалпы алғанда салықтар жеңілдетілген салықты қолданатын жекелеген кәсіпкердің табысының 3% құрайтыны белгілі.

Инвестициялық климат бойынша да Батыс Қазақстан облысында 2005-2021 жылдарды салыстырғанда өсуді көруге болады. Бірақ басқа облыстармен салыстырғанда әлдеқайда төмен. 2005 жылы пайдалану бағыттары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар көлемі 91 млн 860 мың болса, 2021 жыл бұл көрсеткіш 428 млн 741 мыңды (өсім 367%) құрап отыр.

Облыстың географиялық ерекшеліктерінде бұл санатқа жатады. Яғни жұмыс орнының қашықтығы, климаттық жағдайлар, табиғи ресурстар және т.б. сияқты факторлар жұмыс күшіне сұраныс пен жұмыссыздық деңгейіне әсер етеді.

3-сурет. Халықтың жұмыссыздық деңгейін кеңістік саралау факторлары

Халықтың жұмыссыздық деңгейін саралаудың тағы бір маңызды факторларының бірі – демографиялық фактор болып саналады. Демографиялық фактор – халықтың жас құрылымындағы және оның динамикасындағы айырмашылықтар ретінде әр түрлі аймақтардағы жұмыс күшіне деген сұранысқа әсер етуі мүмкін. Мысалы, туу деңгейі төмен және халықтың қартаюы бар аймақтар еңбек ресурстарының жетіспеушілігіне тап болатыны сөзсіз. 2010 және 2021 жылғы статистикалық мәліметтерді салыстырмалы түрде қарайтын болсақ біршама төмендеуді байқауға болады. 2010 жылы Батыс Қазақстан облысындағы жастардың саны 165 319 болса, 2021 жылы 125 381 жасты құрып отыр. Яғни 24%-ға облыста жас батысқазақстандықтардың азайғанын байқауға болады. 1 – кестеде әрбір аудандағы жастардың үлесінің төмендеу процесі байқалады.

№	Аудандар	Жастар саны		
		2010	2021	өсу\кему
1	Ақжайық	11812	8549	-28 %
2	Бөкейордасы	4864	3262	-33 %
3	Бөрлі	14222	10627	-25 %
4	Жаңақала	7154	5459	-24 %
5	Жәнібек	4655	3362	-28 %
6	Бәйтерек	14105	11076	-21 %
7	Қазталов	9087	6599	-27 %
8	Қаратөбе	5104	3609	-29 %
9	Сырым	5834	3998	-31 %
10	Тасқала	4572	3111	-32 %
11	Теректі	10304	7564	-27 %
12	Шыңғырлау	4450	3059	-31 %
13	Орал қ.ә.	69146	55106	-20 %

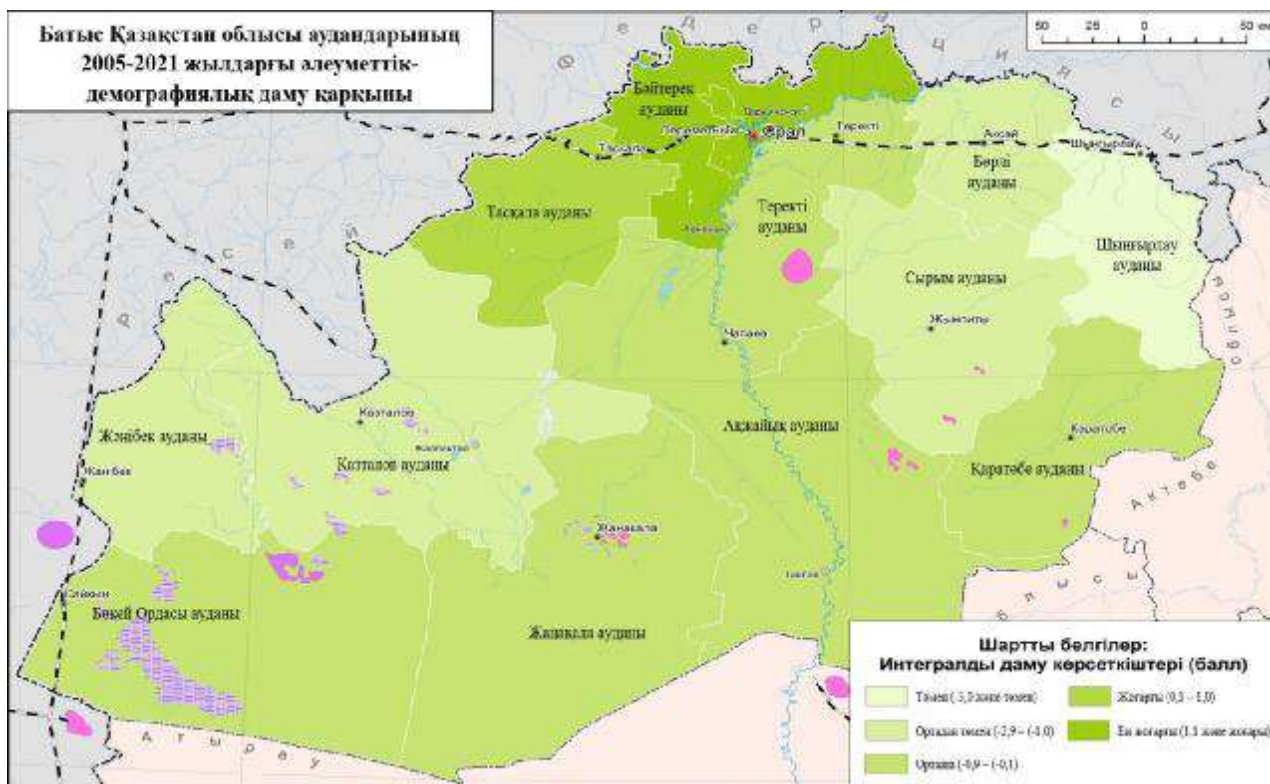
1- кесте. Батыс Қазақстан облысы аудандарындағы жастар саны

Халықтың жасы мен жынысы бойынша құрылымы жұмыссыздыққа да әсер етеді. Мысалы, жұмыс іздеп жүрген жастардың жоғары пайызы немесе еңбек нарығынан шығатын зейнеткерлік жастағы адамдардың көп болуы жұмыссыздық деңгейіне әсер ететіні сөзсіз.

Көші-қон қозғалысы жұмыс күшінің демографиялық құрамына өзгерістер енгізуі мүмкін. Мысалы, жұмыссыздық деңгейі жоғары ауданға көшу жұмыс орындары үшін бәсекелестікті арттырып, жұмыссыздық деңгейін жоғарылатады. Сонымен қатар, білім мен біліктілік деңгейі адамның еңбек нарығында бәсекеге түсу қабілетіне әсер етеді. Білім деңгейі төмен демографиялық топтар жоғары жалақы алатын жұмыс орындарына қол жетімділіктің шектеулі болуына байланысты жұмыссыздыққа жиі ұшырауы мүмкін.

Жалпы, демографиялық факторлар жұмыссыздық динамикасына айтарлықтай әсер етеді және олардың ролін түсіну жұмыспен қамту саясатын құру және еңбек нарығын басқару үшін маңызды болады.

4-сурет. Батыс Қазақстан облысының әлеуметтік-демографиялық дамуы (2005-2021).

Аймақтың әлеуметтік-демографиялық дамуы - белгілі бір уақыт ішінде халықтың құрылымындағы, құрамындағы, жасына, жынысына, біліміне, жұмыспен қамтылуына және басқа сипаттамаларына байланысты өзгерістерді сипаттайтын процесс екені белгілі. Бұл процесс туу, өлім, көші-қон және т.б. сияқты әртүрлі аспектілерді қамтиды. Аймақтың әлеуметтік-демографиялық тұрғыдан дамуы қоғамның жай-күйін және оның болашақ даму әлеуетін анықтау үшін үлкен маңызға ие.

Батыс Қазақстан облысы аудандарының даму бағытын 2005 пен 2021 жылдар аралығында салыстыра отыра бірнеше факторлар бойынша қарастырдық:

- ✚ Аудандардың халық саны ✚ Халықтың табиғи өсімі
- ✚ Мектепке дейінгі ұйымдар саны ✚ Мектеп, колледж және ЖОО
- ✚ Аурухана сана
- ✚ Бір қызметкердің орташа айлық ағаулы жалақысы

Батыс Қазақстан облысының жекелеген аудандары халқының көбею статистикасын қарастыратын болсақ, көптеген аудандарды теріс нәтижені көреміз. Тек қана Бөрлі, Жаңақала, Бәйтерек аудандары мен Орал қаласында ғана халықтың өсуін көруге болады. Қалған аудандардың барлығында халықтың азаюы байқалады.

Ал халықтың табиғи өсімі бойынша алғашқы үштікті Бәйтерек, Тасқала аудандары мен Орал қаласы құрап отыр. Ең соңғы орында Шыңғырлау, Казталов және Ақжайық аудандары тұр. Біз білетіндей халықтың табиғи өсуі - белгілі бір уақыт аралығында, белгілі бір елді мекендегі туу мен өлім санының арасындағы айырмашылық болып табылады. Егер туу коэффициенті өлім-жітімнен көп болса, онда халықтың табиғи өсуі оң болады және халық саны артады. Әйтпесе, егер өлім саны туылғаннан көп болса, халықтың табиғи өсуі теріс болады және халық саны азаяды.

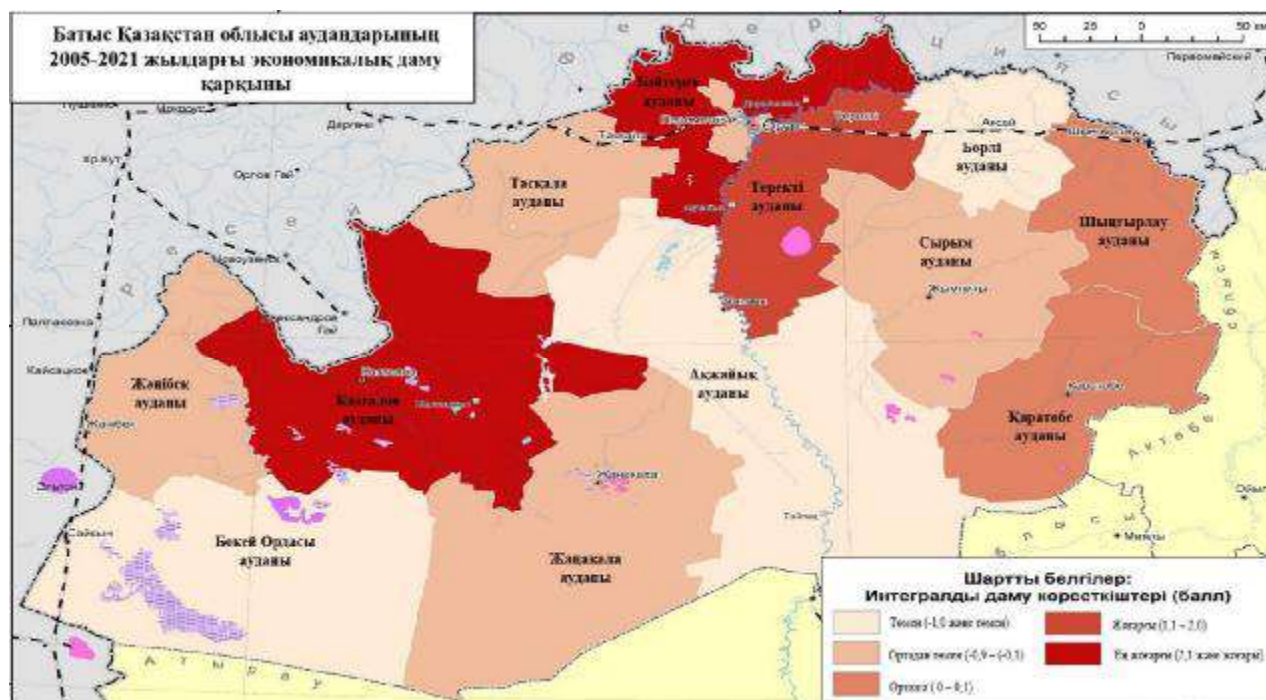
Мектепке дейінгі ұйымдардың барлық аудандарда өскені байқалады. Ал мектептердің барлық дерлік аудандарда азайғаны анықталып отыр. Тек қана Орал қаласында ғана өсім бар. Мысалы, Оралда 2005 жылы – 58 мектеп болса, 2021 жылы 63 білім ордасы жұмыс жасады. Өсім – 8,6 пайыз. Дәл сол сияқты ірі аудандардың бірі Бөрлі ауданында теріс көрсеткішті көруге болады. 2005 жылы – 30 мектеп болса, 2021 жылы – 25-і ғана қалған. 16,7 пайызға азайып отыр.

Әлеуметтік-демократиялық даму қарқыны бойынша аудандар бөлінісі			
Ең жоғары	Жоғары	Орташа	Төмен
Бәйтерек Орал қ.ә	Ақжайық Бөкейордасы Жаңақала Қаратөбе Тасқала Теректі	Бөрлі Жәнібек Қазталов Сырым	Шыңғырлау

Өңірлік дамуды табысты басқару үшін әлеуметтік-демографиялық процестерге мониторинг пен талдау жүргізу, сондай-ақ халық пен тұтастай алғанда қоғамның тұрақты және теңгерімді дамуына бағытталған саясаттарды әзірлеу және іске асыру маңызды.

Аймақтың экономикалық дамуы - бұл тауарлар мен қызметтер өндірісін ұлғайту, инфрақұрылымды жақсарту, халықтың өмір сүру деңгейін және белгілі бір аумақтағы жалпы әлеуметтік арттыру процесі. Бұл процесс инвестициялар, технологиялық прогресс, адами капиталдың дамуы (білім беру және денсаулық сақтау), институттар мен құқықтық жүйенің дамуы, мемлекет пен жеке сектордың қолдауы сияқты әртүрлі факторларға байланысты болады.

Батыс Қазақстанның экономикалық дамуының осы өңірдің географиялық және әлеуметтік-экономикалық контекстімен айқындалатын өзіндік ерекшеліктері бар.

5-сурет - Батыс Қазақстан аудандарының 2005-2021 жылдардағы экономикалық дамуы

Батыс Қазақстан облысының экономикалық даму серпінін анықтау үшін бірнеше факторларды алдық. Соның ішінде негізгі капиталға салынған инвестициялар, жұмыс істеп тұрғандар заңды тұлғалар саны, өнеркәсіптік өнім (тауар, қызмет) өндірісінің көлемі, ауыл шаруашылығы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы, құрылыс жұмыстарының көлемі және т.б.

Батыс Қазақстан облысы аудандарының негізгі капиталға салынған инвестициялардың өсуі статистикасы бойынша ең жоғары нәтижені – Бөкей Ордасы, Жәнібек, Теректі, Қазталов, Тасқала аудандары, орташа деңгейді – Бөрлі, Бәйтерек, Жаңақала, Шыңғырлау, Қаратөбе аудандары, ал соңғы инвестиция тарту бойынша көп өзгеріс болмаған аудандарға - Ақжайық, Сырым ауданы мен Орал қаласы жатады.

Жұмыс жасап тұрған заңды тұлғалардың санының өзгерісі бойынша аудандарды қарайтын болсақ, алғашқы бестікті – Ақжайық, Жаңақала, Теректі, Бәйтерек және Қазталов аудандары құрап отыр. Мысалы, Ақжайық ауданында 2005 жылы 109 адам заңды тұлға ретінде тіркелген болса, 2021 жылы 135 пайызға өсіп 256 заңды тұлғаны құрап отыр.

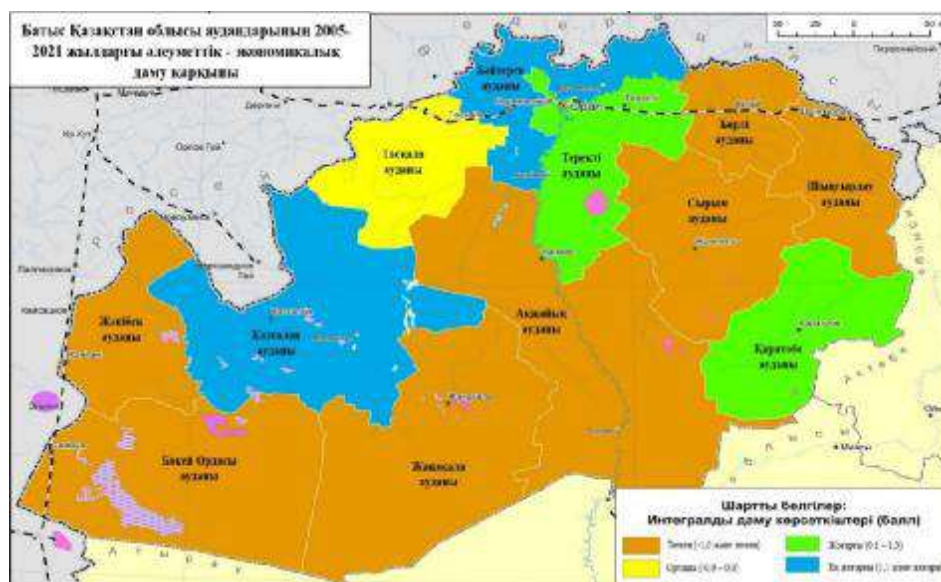
Жоғарыда аталған барлық факторлар мен шарттарлы есептей келе экономикалық дамуы бойынша аудандар төмендегідей бөлінеді.

3-кесте

Ең жоғары	Жоғары	Орташа	Төмен
Бәйтерек Қазталов	Қаратөбе Теректі Шыңғырлау	Жаңақала Жәнібек Сырым Тасқала Орал	Ақжайық Бөкей Ордасы Бөрлі

Аймақтың табысты экономикалық дамуы белгілі бір аумақтың ерекшеліктерін және оның өсу әлеуетін ескеретін факторлардың кең ауқымына кешенді көзқарас пен назар аударуды талап етеді.

Бұл факторлар өзара байланысты және кешендегі аймақтың экономикалық дамуына әсер етеді. Табысты даму әдетте мемлекеттік және жеке секторлар тарапынан кешенді тәсілді және үйлестірілген іс-қимылды, сондай-ақ халықаралық қоғамдастықпен белсенді өзара іс-қимылды талап етеді.

6-сурет. Батыс Қазақстан облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы (2005-2021 жж.)

Әлеуметтік-экономикалық даму-бұл адамдардың өмір сүру сапасын жақсарту, экономиканың өсуі, әлеуметтік сала мен инфрақұрылымның дамуы, білім беру мен денсаулық сақтау деңгейінің жоғарылауы болып табылады. Аймақтың әлеуметтік- экономикалық жағдайы оның географиялық орналасуына, экономикалық ерекшелігіне, саяси жағдайына және басқа да бірқатар факторларға байланысты өзгеріп отырады.

Әлеуметтік-экономикалық даму процесі әр түрлі формада және қарқынмен жүруі мүмкін болса да, оған қол жеткізуге ықпал ететін бірнеше жалпы факторлар бар:

Экономикалық тұрақтылық – өзгерістер мен дағдарыстардан арылған тұрақты экономикалық орта инвестициялардың өсуіне, жаңа жұмыс орындарының ашылуына және бизнестің дамуына ықпал етеді.

Білім және біліктілік - білім беруге инвестициялар және білім беру жүйесін қолдау дамып келе жатқан экономика үшін кадрлық резерв құруға және халықтың кәсіби деңгейін арттыруға көмектеседі.

Әлеуметтік қорғау және денсаулық сақтау - денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру, тұрғын үй сияқты әлеуметтік қызметтерге қол жетімділікті қамтамасыз ету өмір сүру сапасын жақсартуға және әл-ауқат деңгейін жақсартуға ықпал етеді.

Инфрақұрылым - жолдарды, энергетиканы, телекоммуникацияларды және басқа да салаларды қоса алғанда, инфрақұрылымды дамыту экономикалық өсу мен халықтың өмірін жақсарту үшін

қолайлы жағдайлар жасайды.

Жоғарыда аталған барлық факторларды талдай келе, 2005 жылдан 2021 жылға дейінгі өзгеріс қарқыны бойынша Батыс Қазақстан облысы аудандарының әлеуметтік- экономикалық дамуын 4 топқа бөліп қарастырдық.

4-кесте

Әлеуметтік - экономикалық даму қарқыны бойынша аудандар бөлінісі			
Ең жоғары	Жоғары	Орташа	Төмен
Бәйтерек Қазталов	Қаратөбе Теректі Орал қ.ә	Ақжайық Жаңақала Жәнібек Сырым Тасқала	Бөкей Ордасы Бөрлі Шыңғырлау

Жалпы, әлеуметтік-экономикалық даму - бұл мемлекет, бизнес және азаматтық қоғам тарапынан кешенді тәсіл мен келісілген күш-жігерді талап ететін өзара байланысты процесс. Бұл процесті тиімді басқару қоғамға тұрақты экономикалық өсуге, әлеуметтік әділеттілікке және экологиялық тұрақтылыққа қол жеткізуге мүмкіндік береді, осылайша оның барлық мүшелерінің әл-ауқатын қамтамасыз етеді және болашақ ұрпақ үшін ресурстарды сақтайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Канов В.И. Кейнсианская теория и современность. Учебно-методический комплект. - Томск: Курсив, 2002. 88 с.
2. Низова Л. М., Чернова М. Экономические теории занятости и их использование в современных условиях // Журнал экономической теории. 2008. №4
3. Аникин А. В. Становление классической школы // Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1975. — 384 с.
4. Коровкин А.Г., Долгова И.Н., Единак Е.А. Построение баланса территориального движения занятого населения (на примере федеральных округов РФ) // Проблемы прогнозирования. 2014
5. Имашев Э.Ж. Тенденции и приоритеты пространственного социально- экономического развития Западно-Казахстанской области: Монография / Э.Ж. Имашев, Р.Г. Сафиуллин – Уральск: РИЦ ЗКГУ им.М.Утемисова, 2015. – 207 с
6. Мироненко О.Н. Влияние законодательства о защите занятости на рынок труда: опыт межстрановых сопоставлений. М.: Издательство ВШЭ. 2009.
7. Ц.Модры. «Пространственные факторы дифференциации безработицы в Польше в 1990-2007 годы». 2009
8. Царев И.Г. О моделировании распределения дохода в обществе // Прикладная эконометрика. 2008. № 3

ӘОЖ 574.5

Есимбекова А.С.

М.Өтемісов атындағы Батыс-Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан

ШЕЖІН БІР ӨЗЕНІНІҢ ЖАҒАЛАУЫНДАҒЫ СУ ӨСІМДІКТЕРІНІҢ АЛУАНТҮРЛІЛІГІ

Шежін-1 өзені (сурет 1) Батыс Қазақстан облысында орналасқан [1]. Шежін-1 өзені алабының ауданы 822 км². Алап солтүстіктен оңтүстікке қарай 72 км-ге және батыстан шығысқа қарай 33 км-ге созылған[2].

Шежін-1 өзені алабының физикалық-географиялық орнының ерекшелігі келесі белгілермен сипатталады: Шежін-1 өзені алабының ауданы Еуразия құрлығының ішкі ауданында және Атлант

мұхиты мен оның теңіздерінен 2,5 мың км аралығында жатыр [3]. Сәйкесінше, Солтүстік Мұзды мұхитынан да алшақ орналасқан. Бұл өз кезегінде ауданның климатының шұғыл континентті болуына себепші [4]. Геоморфологиясы жағынан алаптың ауданы Жалпы Сырт пен Орал алды үстіртімен көрініс табады. Жер бедері жазықты болып келеді. Алаптың көтеріңкі бөлігі 192 м Жалпы Сырт құрылымымен сәйкес келеді [5]. Алаптың ең төменгі бөлігі теңіз деңгейінен 12 м-де орналасқан Шежін-1 өзені сағасы шекарасына тең. Шежін-1 өзені алабы қоңыржай климаттық белдеуінің қоңыржай- континентті және континентті климаттық зоналарында орналасқан. Сәйкесінше, алапқа дала табиғат зонасы тән[6].

Сурет 1. Шежін-1 өзенінің географиялық орны

Зерттеу жұмысы 2023 жылдың көктемінде Шежін-1 жайылмасында жүргізілді (2,3-сурет).

Сурет 2,3. Зерттеу барысы

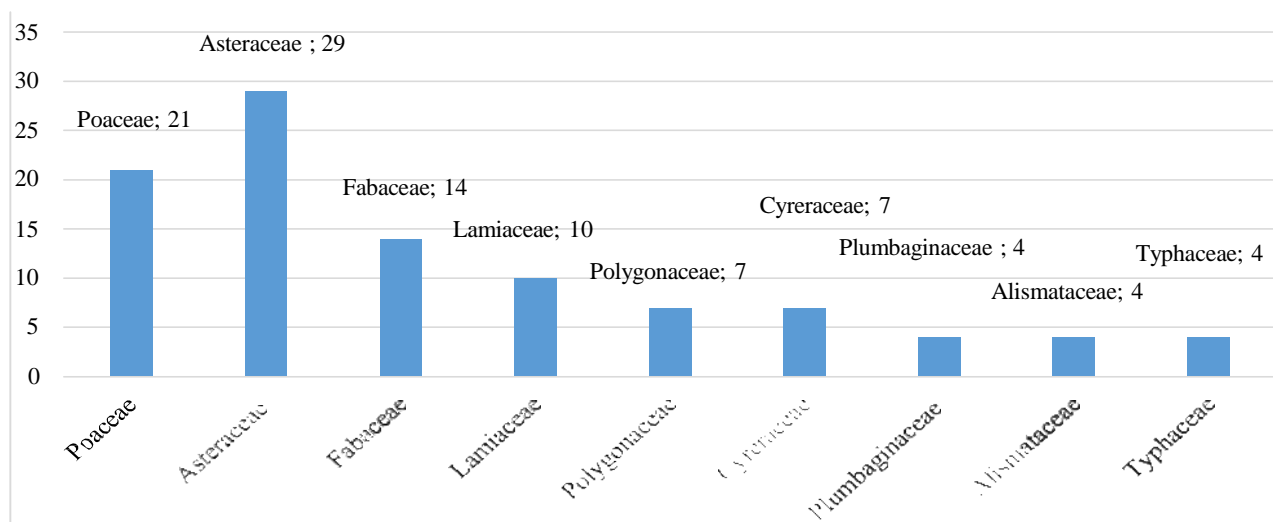
Зерттеу жұмысының барысында Шежін бір өзенінің жағалауындағы мөлшері 500х3=1500м² аралығында су өсімдіктері анықталды (1-кесте).

Кесте 1. Шежін бір өзен жағалауындағы өсімдіктерінің флористикалық талдауы

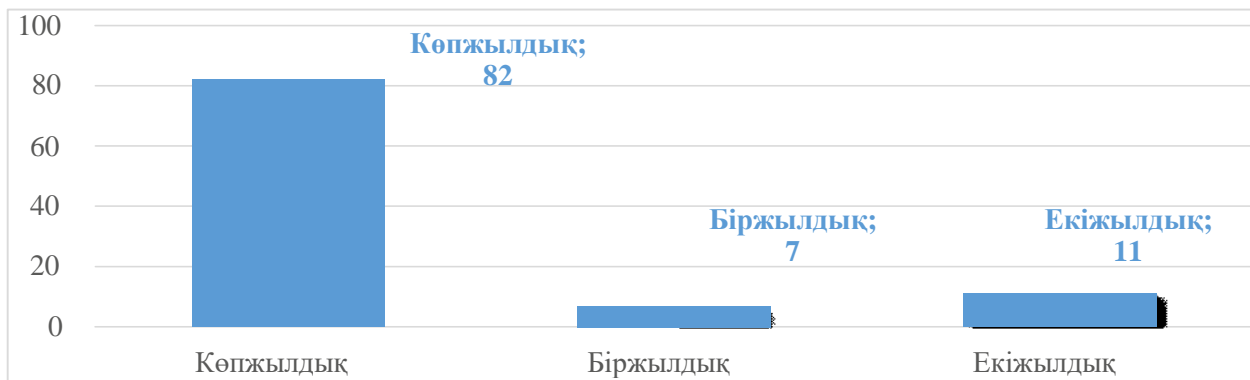
№	Атауы	Тіршілік формасы	графиялық элемент	огиялық топ
1	2	3	4	5
Poaceae – Астық тұқымдасы				
1	Тростник обыкновенный (<i>Phragmites communis</i> (Cav.) Trin. ex Steud)	Көпжылдық	Плюриаймақты	Гидрофит
2	Острец ветвистый (<i>Leymus ramosus</i> (Trin.) Tzvel.)	Көпжылдық	Жерортатеңіздік	Ксерофит
3	Типчак валисская (<i>Festuca valesiaca</i> Gaud. s.l.)	Көпжылдық	Жерортатеңіздік	Ксерофит
4	Зубровка душистая (<i>Hierochloe odorata</i> (L.)	Көпжылдық	Голарктикалық	Ксеромезофит
5	Бескильница расставленная (<i>Puccinellia distans</i> (L.) Parl.)	Көпжылдық	Европалық	Мезофит
6	Мортук восточный (<i>Eremopyrum orientale</i> (L.) Jaub. et Spach.)	Біржылдық	Жерортатеңіздік	Ксерофит
Asteraceae – Күрделігүлділер тұқымдасы				
7	Тысячелистник обыкновенный (<i>Achillea millefolium</i> L.)	Көпжылдық	Евразиятық	Мезоксерофит
8	Полынь горькая (<i>Artemisia absinthium</i> L.)	Көпжылдық	Голарктикалық	Мезоксерофит
9	Горчак ползучий (<i>Acroptilon repens</i> DC.)	Көпжылдық	Жерортатеңіздік	Ксеромезофит
10	Одуванчик поздний (<i>Taraxacum serotinum</i> (Waldst. et Kit.))	Көпжылдық	Жерортатеңіздік	Мезофит
11	Латук дикий (<i>Lactuca scariola</i> L.)	Екіжылдық	Евразиятық	Мезоксерофит
12	Цикорий обыкновенный (<i>Cichorium intybus</i> L.)	Көпжылдық	Голарктикалық	Ксеромезофит
13	Василек шероховатый (<i>Centaurea scabiosa</i> L.)	Көпжылдық	Евросібірлік	Ксерофит
14	Девясил британский (<i>Inula britannica</i> L.)	Көпжылдық	Евросібірлік	Гигромезофит
Fabaceae – Бұршак тұқымдасы				
15	Солодка щетинистая (<i>Glycyrrhiza echinata</i> L.)	Көпжылдық	Жерортатеңіздік	Мезофит
16	Солодка голая (<i>Glycyrrhiza glabra</i> L.)	Көпжылдық	Жерортатеңіздік	Ксеромезофит
17	Донник белый (<i>Melilotus albus</i> Medik.)	Екіжылдық	Евразиятық	Мезоксерофит
18	Клевер луговой (<i>Trifolium pratense</i> L.)	Екіжылдық	Европалық	Мезофит

Lamiaceae – Ерінгүлділер тұқымдасы				
19	Зопник колючий (<i>Phlomis pungens</i> Wiell.)	Көпжылдық	Жерортатеңіздік	Ксерофит
20	Зопник клубненосный (<i>Phlomoides Tuberosa</i> L.)	Көпжылдық	Европалық	Мезоксерофит
21	Зюзник высокий (<i>Lycopus exaltatus</i> L.)	Көпжылдық	Европалық	Ксерофит
Polygonaceae – Қарақұмық тұқымдасы				
22	Горец птичий (<i>Polygonum aviculare</i> L.)	Біржылдық	Голарктикалық	Ксеромезофит
23	Горец земноводный (<i>Polygonum amphibium</i> L.)	Көпжылдық	Голарктикалық	Мезофит
Cyperaceae – Қиякөлең тұқымдасы				
24	Осока ранняя (<i>Carex praecox</i> Schreb.)	Көпжылдық	Евразияттық	Ксеромезофит
25	Осока заячья (<i>Carex leporina</i> L.)	Көпжылдық	Европалық	Серомезофит
Plumbaginaceae – Қорғасыншөптер тұқымдасы				
26	Кермек Гмелина (<i>Limonium gmelinii</i> Willd.)	Көпжылдық	Европалық	Ксеромезофит
Alismataceae – Алисмалар тұқымдасы				
27	Стрелолист обыкновенный (<i>Sagittaria sagittifolia</i> L.)	Көпжылдық	Жерортатеңіздік	Гигрофит
Typhaceae – Қозғалар тұқымдасы				
28	Рогоз узколистный (<i>Typha angustifolia</i> L.)	Көпжылдық	Жерортатеңіздік	Гигрофит

Зерттеу барысында анықталған өсімдіктердің тұқымдастары бойынша таралуының пайыздық қатынас мөлшері анықталды (4-сурет).

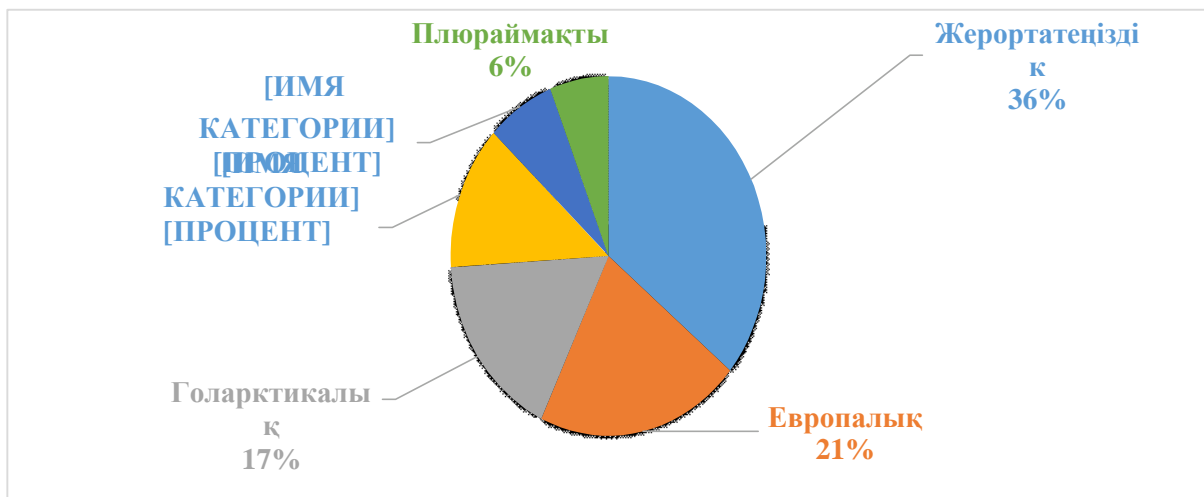

Сурет 4. Шезін бір өзенінің өсімдіктер тұқымдастары бойынша таралуы Флористикалыққұрамның талдауына келетін болсақ, зерттелген аймақта биоморфтардың 4 түрінің болуын ашатын **тіршілік формаларына** талдау жасалды. Басым түрлер – 23 (82%) көпжылдық түрлер, біржылдықтардың үлесі төмен 2 (7%) түрді құрайды, ал екіжылдықтар 3 (11%) түрді құрады (5-сурет).

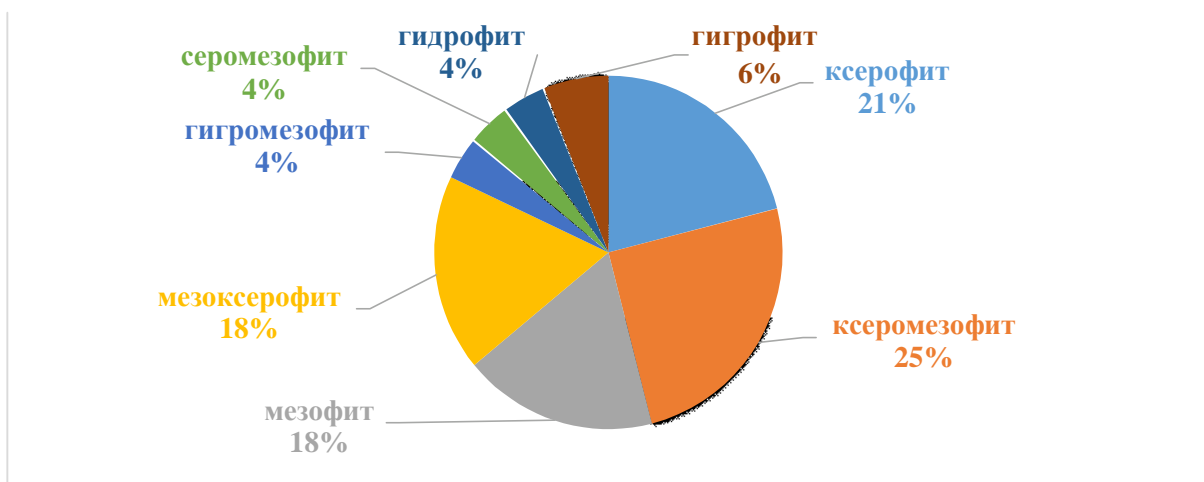
Сурет 5. Флористикалық құрамның тіршілік формаларына талдау нәтижесі

Жүргізілген *географиялық элементтердің талдауы* өсімдіктердің 6 түрінің болуын көрсетті. Басым түрлер – Жерортатеңіздік 10 (36%). Қалған түрлерінің үлесі шамалы: Европалық 6 (21%), Голарктикалық 5 (17%), Евразияттық 4 (13%), Евросібірлік 2 (7%), Плюраймақты 1 (6%); түрлерді құрады (6-сурет).

Сурет 6. Флористикалық құрамның географиялық элементтерінің талдау нәтижесі

Экологиялық талдау 8 экологиялық топтың болуын көрсетті: ксерофиттер 6 (21%), ксеромезофиттер 7 (25%), мезофиттер 5 (18%), мезоксерофиттер 5 (18%), гигромезофиттер 1 (4%), серомезофиттер 1 (4%), гидрофиттер 1 (4%) және гигрофиттер 2 (6%) (7-сурет).

Сурет 7. Флористикалық құрамның экологиялық топтарының талдау нәтижесі

Қорытындылай келе, зерттеу объектісіндегі өсімдіктердің тұқымдастары бойынша таралуының нәтижесі *Asteraceae* тұқымдасының(29%)басым екенін көрсетті, қалған *Poaceae* (21%), *Fabaceae* (14%) тұқымдастарының үлесі шамалы.

Флористикалық құрамның талдауына келетін болсақ, зерттелген аймақта биоморфтардың 4 түрі болатын *тіршілік формаларына* талдау жасалды. Басым түрлер – 23 (82%) көпжылдық түрлер, біржылдықтардың үлесі төмен 2 (7%) түрді құрайды, ал екіжылдықтар 3 (11%) түрді құрады. *Географиялық элементтердің талдауы* өсімдіктердің 6 түрінің болуын көрсетті. Басым түрлер – Жерортатеңіздік 10 (36%). Қалған түрлерінің үлесі шамалы: Еуропалық 6 (21%), Голарктикалық 5 (17%), Евразиятық 4 (13%), Евросібірлік 2 (7%), Плуараймақты 1 (6%); түрлерді құрады. *Экологиялық талдау* 8 экологиялық топтың болуын көрсетті: ксерофиттер 6 (21%), ксеромезофиттер 7 (25%), мезофиттер 5 (18%), мезоксерофиттер 5 (18%), гигромезофиттер 1 (4%), серомезофиттер 1 (4%), гидрофиттер 1 (4%) және гигрофиттер 2(6%) түрін көрсетті.

Әдебиеттер тізімі

1. Амельченко В.И., Галимов М.А., Рамазанов С.К., Терещенко Т.А., Кабдулова Г.А., Череватова Т.Ф. География Западно-Казахстанской области, учебное пособие. – Уральск, 2006 г. – 74с.
2. Бейсенова А.С. Физико-географические исследования Казахстана. – АлмаАта: Казахстан, 1982. – 204 с.
3. Ғарифолла Ә, Ахметов Қ. Батыс Қазақстан облысы энциклопедиясы. – Алматы, 2010. – 110 с.
4. Мусабаева М.Н. Материктер мен мұхиттардың физикалық географиясы. Физикалық география: пәнінің оқу әдістемелік кешені ҚР Білім және ғылым министрлігі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. – Астана, 2013. – 461 с.
5. Искалиев Д.Ж. Малые реки Казахстанско-Оренбургского трансграничного региона // Сборник научных статей.–Уральск: РИЦ ЗКГУ им. М.Утемисова, 2015. –201с.
6. Петренко А.З., Джубанов А.А., Фартушина М.М., Чернышев Д.М., Тубетов Ж.М. Зеленая книга Западно-Казахстанской области. – Уральск , 2001.–56с.

ӘОЖ 338.363(574.1)

Батыршин Б.А.

*М.Өтемісов атындағы БҚУ, 7М01510 «География»
білім беру бағдарламасы Орал қ., Қазақстан*

МАШИНА ЖАСАУ САЛАСЫНЫҢ ДАМУ ДЕНГЕЙІ БОЙЫНША БАТЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНЫҢ ӘКІМШІЛІК АУДАНДАРЫНЫҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

Батыс Қазақстан аймақтық әкімшілік бірліктері бойынша 3 деңгейге бөлінеді.

Бірінші деңгейлі әкімшілік-аумақтық бірлік: 4 облыс орталықтары

Екінші деңгейлі әкімшілік аумақтық бірлік: 36 аудан, 15 қалалық әкімдіктер

Үшінші деңгейлі әкімшілік аумақтық бірлік: 390 ауылдық округтер, 7кенттік әкімдіктер, 940 ауылдар саны.[2]

1-кесте. Батыс Қазақстанның әкімшілік-аумақтық бірліктері

	Атырау	Ақтөбе	Батыс Қазақстан	Маңғыстау
Облыс орталығы	Атырау	Ақтөбе	Орал	Ақтау
Аудандар саны	7	12	12	5
Ауылдық округтер саны	63	134	147	46

Кенттік әкімдіктер саны	4	-	3	-
Қалалық әкімдіктер саны	2	8	2	3
Ауыл саны	153	315	413	59

Батыс Қазақстан аймақтық демографиялық, инфрақұрылымдық, индустриялық және аграрлық даму үрдістері мен ерекшеліктерін кеңістіктік талдау барысында Батыс Қазақстан экономикасы мен халықты аумақтық шоғырлану белсенділігі серпінділігінің ілгері қозғасылысын көруге болады.

Кесте мәліметтері бойынша Батыс Қазақстан аймағы өңірлері ішінде халықтың шоғырлану үлес салмағының жоғары көрсеткіші Маңғыстау 56,3%, Атырау 33,6%, Ақтөбе 26%, Батыс Қазақстан 9,6% сәйкес келеді, өнеркәсіптік өндіріс көлемі, қарқыны бойынша Батыс Қазақстан 97%, Ақтөбе 96%, Атырау 95%, Маңғыстау 92%, өндірілген ауыл шаруашылығы өнімі қарқындылығы бойынша Маңғыстау 96%, Ақтөбе, Атырау 95% Батыс Қазақстан 93%, бөлшек тауар айналымы қарқыны бойынша Атырау, Маңғыстау 98%, Ақтөбе, Батыс Қазақстан 95%, негізгі капиталға салынған инвестициялар қарқыны бойынша Атырау 96%, Ақтөбе, Маңғыстау 94%, Батыс Қазақстан 69%, бөлшек сауда айналымы қарқыны бойынша Батыс Қазақстан 97%, Ақтөбе 96%, Атырау 95%, Маңғыстау 92%. Батыс Қазақстанның Атырау, Маңғыстау өңірлерінде мұнай-газ шаруашылығы мен халықты кеңістікте қоныстауының инерциялық процесін көруге болады және табиғи-шикізат ресурстарының аумақтық дифференциациясы нәтижесі болып табылады, ал Ақтөбе, Батыс Қазақстан өңірлерінің өндірістерді тең емес орналастырудың және халықтың қоныстануының салдары, сондай-ақ тарихи-географиялық және экономикалық-географиялық факторлары кері әсерін береді.

2-кесте. 2021 жылғы мәлімет бойынша Батыс Қазақстанның аймағының халықты аумақтық қоныстандыру, өндіргіш күштер мен шаруашылық объектілерін орналастыру

Облыстар	Облыстардың үлес салмағы мен дәрежесі							
	Халық саны		Өнеркәсіптік өндіріс көлемі млн теңге. Қарқыны%		Ауыл шаруашылығы өндірісінің жалпы шығарылымы млн теңге. Қарқыны %		Бөлшек тауар айналымы млн теңге. Қарқыны %	
	Үлес салмағы	Ранг	Үлес салмағы	Ранг	Үлес салмағы	Ранг	Үлес салмағы	Ранг
Ақтөбе	26	3	96	2	95	2	95	3
Атырау	33,6	2	95	3	95	2	98	1
Маңғыстау	56,3	1	92	4	96	1	98	1
БҚО	9,6	4	97	1	93	3	95	3
Жалпы БҚ бойынша	26	3	95	3	95	2	96	2
Облыстар	Облыстардың үлес салмағы мен дәрежесі							
	Негізгі капиталға салынған инвестициялар млн теңге Қарқыны%		Бөлшек сауда айналымы млн теңге Қарқыны %		Барлық көлік түрлері бойынша жүк тасымалдау млн тонна. Қарқыны%		Кен өндіру өнеркәсібі млн теңге Қарқыны%	
	Үлес салмағы	Ранг	Үлес салмағы	Ранг	Үлес салмағы	Ранг	Үлес салмағы	Ранг

Ақтөбе	94	2	96	2	74	4	95	3
Атырау	96	1	95	3	91	2	95	3
Маңғыстау	94	2	92	4	92	1	92	4
БҚО	69	4	97	1	39	5	97	2
Жалпы БҚ бойынша	93	3	95	3	80	3	99	1

Шаруашылық пен халықты аумақтық ұйымдастырудың мұндай поляризациясы әкімшілік облыстардың әлеуметтік-экономикалық даму деңгейінде кеңістіктік асимметрияны жүргізеді, біртұтас Аумақтық өндірістік жүйе қалыптастыруға тосқауыл болып табылады және бәсекеге қабілеттілікті төмендетеді. [2]

Осыған байланысты әкімшілік облыстардың әлеуметтік-экономикалық даму деңгейінде қалыптасқан кеңістіктік асимметрияны анықтау үшін Батыс Қазақстан аумағының типологиясына қажеттілік туындайды. Аумақтың типологиясы сонымен қатар Батыс Қазақстан аймақтық кеңістіктік әлеуметтік-экономикалық дамуының асимметриясын тиімді реттеудің жалпы тетіктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Батыс Қазақстан аумағының типологиясын жүргізуде әлеуметтік-экономикалық дамудың дәрежелік баллдық бағалау әдістемесі арқылы жасалды.[1]

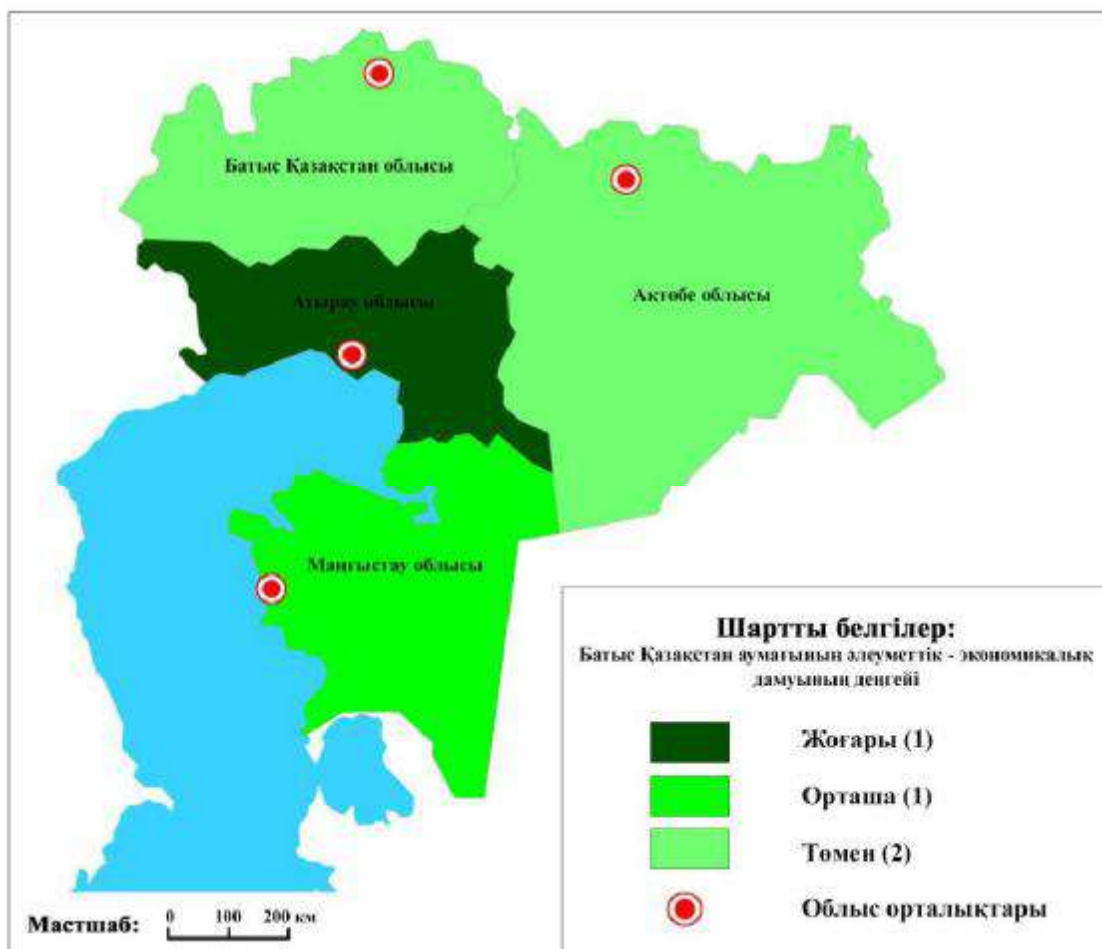
Әлеуметтік-экономикалық дамудың базалық индикаторлары жүйесі көрсеткіштері:

1. Өнеркәсіптік өндіріс көлемі млн теңге. Қарқыны%
2. Ауыл шаруашылығы өндірісінің жалпы шығарылымы млн теңге. Қарқыны %
3. Бөлшек тауар айналымы млн. теңге. Қарқыны %
4. Негізгі капиталға салынған инвестициялар млн теңге Қарқыны%
5. Бөлшек сауда айналымы млн теңге Қарқыны %
6. Барлық көлік түрлері бойынша жүк тасымалдау млн тонна. Қарқыны%
7. Кен өндіру өнеркәсібі млн теңге Қарқыны

Әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштер:

1. Күнкөрістің ең төменгі деңгейінің шамасының қарқыны %
2. Тіркелген қылмыстар санының қарқыны%
3. Халықтың орта есеппен жан басына шаққандағы атаулы ақшалай табыстарының өсу қарқыны%
4. Жұмыс күші (экономикалық тұрғыдан белсенді) халықтың өсу қарқыны %
5. Жұмыспен қамтылған халық санының өсу қарқыны%
6. Жұмыссыз халық санының өсу қарқыны%
7. Жұмыссыздық деңгейі, қарқыны %
8. Бір қызметкердің орташа айлық атаулы жалақысы, теңге өсу қарқыны %

Кешенді балл түріндегі әлеуметтік-экономикалық дамудың интегралды деңгейі негізінде өңірдің әкімшілік облыстарының типологиясы жүргізілді.

1 сурет – Батыс Қазақстан аумағының әлеуметтік – экономикалық дамуының типологиясы

Әлеуметтік-экономикалық дамудың салыстырмалы түрде жоғары деңгейі Атырау облысына тән, ең төменгі деңгей Батыс Қазақстан облысына тиесілі.

Жоғары даму деңгейі - әлеуметтік-экономикалық дамудың базалық индикаторлары жүйесі бойынша әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштері бойынша Атырау облысына тән.

Орта даму деңгейі - Маңғыстау облысына тән.

Төмен даму деңгейі - Ақтөбе және Батыс Қазақстан облыстарына тиесілі.

3-кесте 2021 жылғы мәлімет бойынша Батыс Қазақстанның аймағының халықты аумақтық қоныстандыру, өндіргіш күштер мен шаруашылық объектілерін орналастыру

Облыстар	Облыстардың үлес салмағы мен дәрежесі							
	Күнкөрістің ең төменгі деңгейінің шамасының қарқыны %		Тіркелген қылмыстар санының қарқыны%		Халықтың орта есеппен жан басына шаққандағы атаулы ақшалай табыстарының өсу қарқыны%		Жұмыс күші (экономикалық тұрғыдан белсенді) халықтың өсу қарқыны %	
	Үлес салмағы	Ранг	Үлес салмағы	Ранг	Үлес салмағы	Ранг	Үлес салмағы	Ранг
Ақтөбе	88	2	16	3	94	1	26	3
Атырау	87	3	33	1	93	2	37	2
Маңғыстау	87	3	22,4	2	90	3	55	1
БҚО	89	1	3	5	94	1	12	4

Жалпы БҚ бойынша	88	2	15	4	93	2	12	4
Облыстар	Облыстардың үлес салмағы мен дәрежесі							
	Жұмыспен қамтылған халық санының өсу қарқыны%		Жұмыссыз халық санының өсу қарқыны%		Жұмыссыздық деңгейі, қарқыны %		Бір қызметкердің орташа айлық атаулы жалақысы, теңге өсу қарқыны %	
	Үлес салмағы	Ранг	Үлес салмағы	Ранг	Үлес салмағы	Ранг	Үлес салмағы	Ранг
Ақтөбе	32,7	3	105	2	177	3	93	1
Атырау	44,5	2	97,7	3	216	2	92	2
Маңғыстау	59,9	1	24	4	452	1	91	3
БҚО	15	4	39,9	1	59	4	93	1
Жалпы БҚ бойынша	15	4	40	3	59	4	92	2

Шаруашылық пен халықты ұйымдастыруда анықталған аумақтық поляризация, әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі мен қарқыны бойынша жүргізілген типология Батыс Қазақстан аймақтық кеңістіктік әлеуметтік-экономикалық дамуының қалыптасқан ассиметриясын реттеудің жалпы бағыттарын көрсетті.

Қорытынды

Нарықтық экономиканың дамуы аумақтық жүйенің өңірлер арасындағы бәсекелестікті және жаһандану процестеріндегі бүкіл аумақты экономикалық қызметке тартуды талап етеді оның нәтижесі мемлекеттің өңірлік саясатының түпкі өнімі болып табылатын Батыс Қазақстан аймағы халқының өмір сүру деңгейінің артуы әсері болуы мүмкін.

Әлеуметтік - экономикалық даму деңгейіндегі одан әрі аумақтық поляризация жоғарыда аталған әлеуметтік тұрақсыздық проблемаларының шиеленісуіне және бәсекеге қабілеттілігінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Өңірішілік саясат Батыс Қазақстан аймағының тиімді кеңістіктік әлеуметтік- экономикалық дамуына бағытталуы тиіс.

Батыс Қазақстан облысының кеңістіктегі әлқуметтік-экономикалық дамуының ассиметриясын реттеудегі өңірішілік саясаттың негізгі міндеттері мен әдістері қолда бар ресурстарды жұмылдыру және пайдаланылмаған әлеуетті іске асыру арқылы халықтың өмір сүруіне барынша мүмкін жағдай жасау болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Э.Ж.Имашев, Р.Г.Сафиуллин Тенденции и приоритеты пространственного развития Западно-Казахстанской области-Уральск, 2015.157-165 б.
2. <https://primeminister.kz/kz/news/reviews/reviews2025-zhylga-karay-batys-kazakstan-oblysynda-onerkasip-ondirisinin-kolemi-55-ga-artady-5111148>
3. Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау, Батыс Қазақстан облыстарының негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштердің серпіні - сайт:<https://old.stat.gov.kz/>

ИЗМЕНЕНИЕ ГЕОДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ ЗА 2009-2021 ГОДЫ

Западный Казахстан, расположенный на перекрестке Европы и Азии, исторически служил местом слияния различных культур и народов, что сыграло значительную роль в формировании его геодемографической структуры. Этот регион, характеризующийся своими уникальными социально-экономическими условиями, за последние десятилетия испытал значительные изменения, обусловленные как внутренними, так и внешними факторами. Важность изучения геодемографических изменений в Западном Казахстане обусловлена необходимостью понимания тенденций развития региона, что имеет ключевое значение для разработки эффективной региональной политики и стратегий устойчивого развития [1].

Цель данной статьи заключается в анализе динамики геодемографических изменений в Западном Казахстане за период с 2009 по 2021 годы. Основная задача исследования — выявить основные тенденции и факторы, которые повлияли на изменение численности населения, его состав, распределение по территории, а также социально-экономические характеристики. Дополнительно, статья предполагает оценку воздействия глобальных и локальных событий на геодемографическую обстановку в регионе. Полученные результаты исследования могут быть использованы для корректировки текущей политики и планирования будущих инициатив в контексте демографического планирования и социально-экономического развития Западного Казахстана.

Для анализа геодемографической ситуации в Западном Казахстане были использованы данные официальной статистики, предоставленные Комитетом по статистике Республики Казахстан, включая переписи населения, годовые демографические отчеты, материалы местных статистических управлений и исследования международных организаций. Дополнительно использовались публикации научных трудов, статей и монографий по теме геодемографии [2].

В работе применялся количественный анализ для определения зависимости между демографическими показателями и социально-экономическими факторами. Ограничения исследования заключаются в неравномерности и неполноте данных, особенно в отдаленных и малонаселенных районах. Возможная предвзятость может проистекать из изменений в методологии сбора данных, что было учтено при интерпретации результатов [3].

В 2009 году Западный Казахстан представлял собой регион с разнообразным населением и экономикой, зависимой от добычи полезных ископаемых и сельского хозяйства. В начале периода исследования население региона столкнулось с демографическими вызовами, такими как миграция, старение населения и изменения в рождаемости [4].

Среди ключевых исторических событий, оказавших влияние на демографические изменения, можно отметить глобальный экономический кризис 2008 года, который повлиял на экономику Казахстана, изменения в иммиграционной политике страны и социально-экономические программы, направленные на стимулирование роста в регионе.

В анализе демографических изменений Западного Казахстана за период с 2009 по 2021 годы, мы видим интересную картину устойчивого роста населения. Используя данные из таблицы 1 и информацию с сайта Бюро национальной статистики Казахстана, можно заметить, что общий рост населения в регионе составил 15%. Особенно примечательным является значительный рост населения в Мангыстау на 51%, что может быть связано с экономическим развитием и привлечением рабочей силы. В то же время, в Западном Казахстане рост населения оказался наименьшим - 113%, что указывает на различия в социально-экономических и, возможно, экологических условиях между разными областями [5].

Таблица 1 – Динамика численности населения 2009-2021

№	Области	2009	2021
1	ЗКО	603 900	665900
2	Атырауская	521 000	668100
3	Актюбинская	763 600	906200
4	Мангистауская	503,200	740,800

В представленной таблице отражена динамика численности населения в четырех различных регионах за период с 2009 по 2021 год. На основе данных можно сделать вывод о том, что в каждом из рассмотренных регионов численность населения демонстрирует устойчивый рост.

Первый регион, Западно-Казахстанская область (ЗКО), показывает увеличение населения с 603 900 человек в 2009 году до 665 900 человек в 2021 году. Этот прирост населения может быть связан как с естественным ростом, так и с миграционными процессами, что требует дополнительного анализа для выяснения причин такого увеличения [6].

Второй регион, Атырауская область, демонстрирует ещё более значительный рост населения, с 521 000 человек до 668 100 человек за тот же период. Значительный прирост в этом регионе может быть обусловлен его экономическим развитием, так как Атырауская область известна своими нефтяными ресурсами, что привлекает рабочую силу.

Третий регион, Актюбинская область, также показал рост численности населения с 763 600 человек в 2009 году до 906 200 человек в 2021 году. Рост населения здесь может быть связан с различными факторами, включая развитие промышленности и сельского хозяйства, а также благоприятные условия для жизни.

Наконец, Мангистауская область показывает увеличение с 503 200 человек до 740 800 человек. Этот регион, расположенный на крайнем юго-западе Казахстана у берегов Каспийского моря, может привлекать новых жителей благодаря своему географическому положению и экономическим возможностям [7].

Таблица 2 – Динамика продолжительности жизни населения 2009-2021, на тысячу человек

№	Области	2009	2021
1	ЗКО	68,2	69,69
2	Атырауская	68,4	70,01
3	Актюбинская	68,6	70,8
4	Мангистауская	69,5	70,57

В первой декаде XXI века мы наблюдаем положительные изменения в демографической картине, особенно в аспекте продолжительности жизни в различных регионах. Представленные данные отражают изменения в четырёх областях за период с 2009 по 2021 год и дают повод для оптимистичного взгляда на здоровье нации.

В Западно-Казахстанской области (ЗКО) средняя продолжительность жизни выросла с 68,2 года в 2009 году до 69,69 года в 2021 году. Этот прирост, хоть и кажется небольшим, является показателем улучшения качества жизни и медицинского обслуживания.

Атырауская область продемонстрировала ещё более значительное увеличение средней продолжительности жизни с 68,4 до 70,01 года. Этот регион, богатый природными ресурсами, возможно, испытал влияние улучшения экономических условий и доступа к качественной медицинской помощи.

Актюбинская область показала самый высокий прирост среди всех рассматриваемых регионов, с продолжительностью жизни, возросшей с 68,6 до 70,8 лет. Это может быть свидетельством успешных социальных программ, направленных на улучшение общественного здравоохранения и снижение профессиональных рисков [8].

Наконец, Мангистауская область, начавшая с относительно высокого показателя в 69,5 лет в 2009 году, достигла уровня в 70,57 года в 2021 году. Хотя прирост здесь не так велик, как в других регионах, стабильность роста свидетельствует о постоянном внимании к здоровью и благополучию населения.

Таблица 3 – Динамика рождаемости 2009-2021, тыс человек

№	Области	2009	2021
1	ЗКО	19,6	21,460
2	Атырауская	27,6	27,810
3	Актюбинская	16	22,2
4	Мангистауская	14,3	23,349

Таблица 4 – Динамика смертности 2009-2021, тыс человек

№	Области	2009	2021
1	ЗКО	10	11,39
2	Атырауская	7,6	7,57
3	Актюбинская	6100	7700
4	Мангистауская	2,7	4,478

Таблица 5 – Динамика прироста населения 2009-2021, на тысячу человек

№	Области	2009	2021
1	ЗКО	5,771	10,07
2	Атырауская	20,0	20,24
3	Актюбинская	10	14,5
4	Мангистауская	26,1	25,84

Таблица 6 – Динамика сальдо миграции 2009-2021

№	Области	2009	2021
1	ЗКО	-255	-2147
2	Атырауская	в 1600	-2400
3	Актюбинская	-3700	-2600
4	Мангистауская	9,1	2,428

Западно-Казахстанская область

- **Численность населения:** Наблюдается увеличение с 603 900 до 665 900 человек, что указывает на стабильный рост населения за данный период.

- **Ожидаемая продолжительность жизни при рождении:** Заметно увеличение ожидаемой продолжительности жизни для всех сегментов населения до 2020 года, после чего следует небольшое снижение в 2021 году. Ожидаемая продолжительность жизни для всего населения выросла с 68,2 лет в 2009 году до 69,69 лет в 2021 году, несмотря на пик в 72,81 года в 2019 году. Это снижение может быть связано с различными факторами, включая возможно пандемию COVID-19. Продолжительность жизни мужчин увеличилась с 62,9 до 65,38 лет, а женщин — с 73,7 до 74 лет, оба показателя показывают небольшое снижение в последнем году.

- **Общий коэффициент рождаемости (на 1000 человек):** Наблюдается небольшой рост с 19,6 в 2009 году до 21,46 в 2021 году, что предполагает более высокую рождаемость на 1000 человек.

- **Общий коэффициент смертности (на 1000 человек):** Наблюдается увеличение с 10,0 в 2009 году до 11,39 в 2021 году, что указывает на более высокую смертность на 1000 человек в последнем году.

- **Естественный прирост населения (человек):** Естественный прирост снизился с 5771 человека в 2009 году до 6685 человек в 2021 году.

- **Естественный прирост населения (на 1000 человек):** Показатель немного уменьшился с 9,6 на 1000 человек в 2009 году до 10,07 в 2021 году.

- **Сальдо миграции (люди):** Отрицательное миграционное сальдо увеличилось с - 255 человек в 2009 году до -2147 в 2021 году, что указывает на более высокую чистую потерю населения из-за миграции.

Население в ЗКО выросло с 2009 по 2021 год, с увеличением как ожидаемой продолжительности жизни, так и рождаемости до 2020 года, после чего последовало небольшое снижение в 2021 году. Смертность увеличилась в 2021 году по сравнению с 2009 годом, и чистая миграция показала, что больше людей уезжает, чем приезжает. Эти изменения могут быть обусловлены множеством факторов, включая экономические условия, прогресс в области здравоохранения и глобальные события, такие как пандемии [9].

Атырауская область

На основе предоставленной таблицы демографических показателей за период с 2009 по 2021 годы можно сделать следующий анализ ключевых показателей за 2009 и 2021 годы:

1. Численность населения на конец года: Увеличение с 521,0 тыс. человек в 2009 году до 668,1 тыс. человек в 2021 году, что отражает общий рост населения.

2. Число родившихся: Стабильное увеличение числа родившихся с 14,2 тыс. человек в 2009 году до 18 тыс. человек в 2021 году.

3. Число умерших: Повышение с 3,9 тыс. человек в 2009 году до 5 тыс. человек в 2021 году, что может указывать на увеличение смертности или на изменение возрастного состава населения.

4. Естественный прирост: Незначительное изменение естественного прироста населения с 10,3 тыс. человек в 2009 году до 13 тыс. человек в 2021 году.

5. Сальдо миграции: Изменение сальдо миграции с положительного значения в 1,6 тыс. человек в 2009 году до отрицательного значения в -2,4 тыс. человек в 2021 году, что свидетельствует о тенденции к оттоку населения через миграцию.

6. Ожидаемая продолжительность жизни при рождении: Уменьшение с 68,4 лет в 2009 году до 70,01 лет в 2021 году, с небольшим снижением по сравнению с предыдущими годами.

7. Коэффициент рождаемости: Повышение коэффициента рождаемости на 1000 человек с 27,6 в 2009 году до 27,81 в 2021 году, что указывает на небольшое увеличение рождаемости.

8. Коэффициент смертности: Увеличение коэффициента смертности на 1000 человек с 7,6 в 2009 году до 7,57 в 2021 году.

9. Коэффициент естественного прироста: Снижение с 20,0 на 1000 человек в 2009 году до 20,24 в 2021 году.

В целом, данные отражают устойчивый рост численности населения, при этом темпы естественного прироста оставались относительно стабильными. Однако увеличение коэффициента смертности и снижение брачности и разводимости могут указывать на изменения в социальном поведении и демографической структуре населения. Переход от положительного сальдо миграции к отрицательному также может свидетельствовать о неблагоприятных социально-экономических изменениях.

Актыбинская область

Сравнивая демографические показатели за 2009 и 2021 годы по предоставленной таблице, мы можем отметить следующие изменения:

1. Численность населения увеличилась с 763,6 тыс. человек в 2009 году до 906,2 тыс. человек в 2021 году, что указывает на общий рост населения в течение указанного периода.

2. Число родившихся выросло с 16,6 тыс. человек в 2009 году до 22,2 тыс. человек в 2021 году, отражая увеличение рождаемости.

3. Число умерших также увеличилось с 6,1 тыс. человек в 2009 году до 7,7 тыс. человек в 2021 году. Это увеличение может быть связано с ухудшением здоровья населения, старением населения или другими демографическими процессами.

4. Естественный прирост остался почти неизменным, составив 10,5 тыс. человек в 2009 году против 14,5 тыс. человек в 2021 году. Это указывает на то, что увеличение числа рождений компенсировалось увеличением числа смертей.

5. Сальдо миграции показывает отрицательное значение в оба года, с -3,7 тыс. человек в 2009 году и -2,6 тыс. человек в 2021 году, что свидетельствует о тенденции к миграционному

оттоку.

6. Ожидаемая продолжительность жизни при рождении снизилась с 68,6 лет в 2009 году до 70,8 лет в 2021 году. Это улучшение может отражать повышение уровня здравоохранения и жизненных условий.

7. Коэффициент рождаемости увеличился с 21,7 на 1000 человек в 2009 году до 24,6 на 1000 человек в 2021 году.

8. Коэффициент смертности также возрос, с 8,0 на 1000 человек в 2009 году до 8,6 на 1000 человек в 2021 году.

9. Коэффициент естественного прироста остался сопоставимым, с 13,7 на 1000 человек в 2009 году и 16,0 на 1000 человек в 2021 году.

В целом, демографические показатели указывают на рост населения, увеличение рождаемости и смертности, а также небольшое снижение ожидаемой продолжительности жизни в конце периода. Это может быть связано с различными социальными, экономическими и здравоохранительными факторами, влияющими на демографические процессы в стране.

Мангыстауская область

Сравнивая социально-демографические показатели за 2009 и 2021 годы из предоставленной таблицы, можно сделать следующие выводы:

1. Численность населения увеличилась с 503,2 тыс. человек в 2009 году до 740,8 тыс. человек в 2021 году, что свидетельствует о значительном росте населения за этот период.

2. Число родившихся значительно выросло с 14,3 тыс. человек в 2009 году до 23,349 тыс. человек в 2021 году, указывая на повышение рождаемости.

3. Число умерших также увеличилось, но в меньшей степени, с 2,7 тыс. человек в 2009 году до 4,478 тыс. человек в 2021 году.

4. Естественный прирост вырос с 11,6 тыс. человек до 18,871 тыс. человек, что отражает общий рост населения за счет рождаемости.

5. Сальдо миграции оставалось положительным в оба года, но в 2021 году (2,428 тыс. человек) оно было ниже, чем в 2009 году (9,1 тыс. человек).

6. Ожидаемая продолжительность жизни при рождении немного снизилась с 69,5 лет в 2009 году до 70,57 лет в 2021 году, что может указывать на различные факторы, включая возможные последствия пандемии.

7. Коэффициент рождаемости (на 1000 человек) значительно увеличился с 32,45 в 2009 году до 31,98 в 2021 году.

8. Коэффициент смертности (на 1000 человек) незначительно возрос с 6,40 в 2009 году до 6,14 в 2021 году.

9. Коэффициент естественного прироста населения (на 100 человек) показал небольшое уменьшение с 26,1 в 2009 году до 25,84 в 2021 году.

В общем, данные отражают положительную динамику роста населения, при этом увеличение числа родившихся и естественного прироста населения сопровождается незначительным ростом смертности и снижением миграционного прироста [10]. Эти изменения могут быть результатом многих факторов, включая политику в области здравоохранения, экономические условия и миграционные тенденции.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Киреева А. А. и др. Оценка уровня депрессивности и уязвимости населенных пунктов: на примере регионов западного Казахстана //Qainar Journal of Social Science. – 2022. – Т. 1. – №. 4. – С. 35-48.

[2] [Электронный ресурс]URL:

https://stat.gov.kz/ru/region/zko/spreadsheets/?industry=38&year=&name=13534&period=&ty_re=

[3] Зотова О. А. Геодемографическая ситуация в приграничных регионах России и Казахстана //Географический вестник. – 2018. – №. 3 (46). – С. 31-38.

[4] Таскужина А. Б. Миграционные процессы в //глобализация и интеграция традиционной и инновационной науки в современном мире. – 2016. – С. 31-35.

[5] Рахметова Р. У. Систематизация факторов для ситуационного анализа демографического развития регионов **Казахстана**//Сборники конференций НИЦ Социосфера. – Vedecko vydavatel'ske centrum Sociosfera-CZ sro, 2020. – №. 27. – С. 38-42.

[6] Мусабаев Т. Т., Кармбаева А. Т., Шамгунова Г. А. Демографический потенциал западного региона казахстана //наука ххi века. – 2016. – С. 165-170.

[7] Кузнецова И. В., Мустафина О. Н. Проблемы и перспективы развития приграничных территорий Казахстана и России // Известия Российской академии наук. Серия географическая. – 2019. – №2. – С. 112-121.

[8] Ибрагимова К. А. Влияние миграционных процессов на социально-экономическое развитие регионов Казахстана // Экономика и управление. – 2017. – № 11. – С. 24-29.

[9] Григорьева И. Е., Петрова И. А. Современные вызовы демографической политики Казахстана // Журнал социальной политики. – 2021. – Т. 9. – № 1. – С. 15-28.

[10] [Электронный ресурс] URL: https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/kaz_dem_trends.php – Демографические тенденции в Казахстане: Анализ и прогнозы. Доступно на ресурсе "ДемоскопWeekly".

[11] Байжуманова Ж. С., Сатыбалдиева Н. Ж. Экономические последствия миграции населения в Казахстане // Экономический журнал. – 2020. – № 3. – С. 46-55.

REFERENCES

[1] Kireeva A. A. i dr. Otsenkaurovnyadepressivnostiiuyazvimostinaseleennykhpunktov: naprimereregionovzapadnogoKazakhstanana // Qainar Journal of Social Science. – 2022. – Т. 1. – №. 4. – С. 35-48.

[2] [Elektronnyyresurs] URL:

<https://stat.gov.kz/ru/region/zko/spreadsheets/?industry=38&year=&name=13534&period=&type=>

[3] Zotova O. A. Geodemograficheskayasituatsiya v prigranichnykhregionakhRossiiKazakhstanana // Geograficheskivyestnik. – 2018. – №. 3 (46). – С. 31-38.

[4] Taskuzhina A. B. Migratsionnyeprotsessyv // globalizatsiyaiintegratsiyatraditsionnoyiinnovatsionnoynauki v sovremennom mire. – 2016. – С. 31-35.

[5] Rakhmetova R. U.

SistematizatsiyafaktorovdlyasituatsionnogoanalizademograficheskogorazvitiyaregionovKazakhstanana // Sbornikikonferentsiy NITs Sotsiosfera. – Vedeckovydavatel'ske centrum Sociosfera-CZ sro, 2020. – №. 27. – С. 38-42.

[6] Musabaev T. T., Karibaeva A. T., Shamgunova G. A.

DemograficheskypotentsialzapadnogoregionaKazakhstanana // nauka xxi veka. – 2016. – С. 165- 170.

[7] Kuznetsova I. V., Mustafina O.N.

ProblemyiperspektivyrazvitiyapigranichnykhterritoriyKazakhstanaiRossii // IzvestiyaRossiyskoyakademiinauk. Seriyageograficheskaya. – 2019. – №2. – С. 112-121.

[8] Ibragimova K. A. Vliyaniemigratsionnykhprotsessovnasotsial'no-ekonomicheskoe razvitieregionovKazakhstanana // Ekonomikaiupravlenie. – 2017. – № 11. – С. 24- 29.

[9] Grigoryeva I.E., Petrova I. A. SovremennyevyzovydemograficheskoypolitikiKazakhstanana // Zhurnalsotsial'noypolitiki. – 2021.

– Т. 9. – № 1. – С. 15-28.

[10] [Elektronnyyresurs] URL: https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/kaz_dem_trends.php –

Demograficheskietendentsii v Kazakhstane: Analiziprognozy. Dostupnonaresurse "Demoskop Weekly".

[11] Bayzhumanova Zh. S., Sатыбалдиева N. Zh. Ekonomicheskieposledstviyamigratsiinaseleeniya v Kazakhstane // Ekonomicheskizhurnal. – 2020. – № 3. – С. 46-55.

ӘОЖ 574/577

Мулдағалиева А.М.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
7М01509-Биология, Орал қ., Қазақстан

БҰЗАУЛАРДЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТАРЫНЫҢ ӨСУІНЕ, ДАМУЫНА ӘСЕРІ

Ауыл шаруашылық жануарларының этологиясының қарқынды дамуы өнеркәсіптік мал шаруашылығы мен құс шаруашылығының пайда болуымен басталды. А.Н. Промптовтың, А.Д. Слонимнің, Л. М. Баскинің зерттеулері бойынша өнеркәсіптік кешендерде азықтандыру және ұстау жағдайларының күрт өзгеруі (жануарлардың жоғары концентрациясы, ұймелеуі, жасанды жарықтандыру, технологиялық шу, жиі қайта топтастыру және т.б.) жануарлардың бейімделу қабілетінің едәуір төмендеуіне, генетикалық бекітілген мінез - құлық формаларының бұзылуына,

өнімділік пен репродуктивті қабілеттерінің төмендеуіне соқтырады.

И.А. Бойконың көрсетуінше ауыл шаруашылығы жануарларының мінез-құлқын ғылыми зерттеу нәтижелерін мал шаруашылығы тәжірибесінде қолдану неғұрлым орынды, тиімді ұстауға, тамақтандыруға және өсіруге байланысты олардың өнімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік береді.

И.Н. Горбачева, М.В. Зубецтердің көрсетуінше бұзаулар анатомиялық, морфологиялық және физиологиялық тұрғыдан жетілген жеке тұлға болып туады, ал жетілу барысында импринтингтік рефлексстердің негізгілері игеріледі. Ондай рефлексстердің негізгілері - көру мен дыбыстық сигналдарды ұзақ уақыт еске сақталуы, анасын тану мен өндірісту жағдайларға икемделуі жатады. М.З. Паска зерттеулерінде бұзауларды жеке және топтық әдістермен өсірудің мінез-құлқына, қоректену жағдайына, генотипіне және өнімділіктеріне әсерлерін анықтай келе, бұзауларды алты айлық жастарынан кейін бөліп өсірудің дұрыстығын көрсетеді.

Бұзаулардың этологиялық зерттеулеріне олардың негізгі тіршілігін зерттеу жатады генетикалық бейімділігі бар өндіріс процесіндегі көріністер жас жануарлар және қоршаған орта жағдайлары. Әрбір жануар өзіне тән жүйке және өзара әрекеттесу кезінде мүлде басқаша түрде көрінетін психикалық дарақтармен адамдарға ұқсас.

Зерттеу «Орал қаласы, Теректі ауданы, Бозай ауылы, “КХА Туған жер”. Барлығы Қостанайлық Сементал породасы бұзаулар әртүрлі жас топтары. Тәжірибе үшін жануарлар аналогтар принципі бойынша, ескере отырып таңдалды 10 бұзаудың дене салмағы, жасы мен жынысы: 1 топ – бұқашықтар (Г_1_Б) 2 топ ұрғашы бұзаулар (Г_1_Т).

Бұзаулардың мінез-құлқын зерттеу бақылау әдісі қолданылды, бұл әр 15 минут сайын екі күн ішінде жүргізілді. Бұзаулардың мінез-құлқы қадағаланды туылғаннан кейінгі алғашқы күндерде, содан кейін алты айға дейін ай сайын бақылау. Бұзаулардың мінез-құлқы элементтері мен мінез-құлқық актілері арқылы сипатталды [4,6]. Жүйе мінез-құлқық белгілерінің символизміне сәйкес негізделген

Жануарлардың мінез-құлқын функционалдық күрделіліктің үш деңгейіне бөлу:

1) мінез-құлқық элементі, 2) мінез-құлқық актісі 3) мінез-құлқық жүйесінің функционалдық жағдайы. әрекеттерді белгілеу үшін, мінез-құлқық элементтері қолданылатын белгілер этология. Жануардың мінез-құлқын қарастырған кезде бірлік ретінде он бес минуттық интервал алынды. Бақылау үшін бұзаулар айқын бояумен сериялық нөмірлермен белгіленді. Кейін бақылаулар, әрбір бұзау үшін алынған мәліметтер бөлек өңделді.

Бұзау жетілген (анатомиялық, морфологиялық және физиологиялық) жеке индивид түрінде өмірге келеді. Жас жануарлардың мінез-құлқының маңызды факторы із қалдыру рефлексі болып табылады, ол жаңа туылған төлдердің визуалды үлгілер мен дыбыстарды ұзақ уақыт есте сақтауы бар сигналдар; енесін жиі емізуі импринтинг рефлексін күшейтеді.

Өмірінің алғашқы сағаттарында бұзауларда, жаңашылдық рефлексі айқын көрінеді. 30-80 минуттан кейін олар орнынан тұрып, көп ұзамай енесінің желінін соруды бастайды. Еміп болғаннан кейін бұзаулардың қоректену рефлексі толығымен жүзеге асады. Тойғаннан соң олар өздерін сабырлы ұстайды және ұзақ уақыт жатады.

Туылғаннан алғашқы 5-6 күнінде дененің барлық өмірлік функциялары қалыптасады, соның ішінде жануарлардың зат алмасуы мен энергиясының, қозғалысы мен демалысының биологиялық ырғақтары.

Этологиялық зерттеулерде бұзаулардың мінез-құлқы ерекше орын алады. Бұзауларды өсірудің топтық және жеке әдістерінің олардың одан әрі дамуына мінез-құлқық, ұстау жағдайлары, генотип, өнімділікке әсері зерттелуде [4]. Сондықтан қоршаған ортаның әсеріне мінез-құлқық реакцияларын зерттеу аса назар аударуды қажет етеді. етті мал тұқымының бұзауларының жасына, жынысна байланысты бейімделу ерекшеліктерітуғаннан алты айға дейін зерттелді.

Бұл жұмыстың мақсаты голштин тұқымды бұзаулардың мінез-құлқын зерттеу болып табылады ерте постнатальды онтогенездің әртүрлі кезеңдері.

Кесте 1. Бұзаудың тірі салмақ динамикасы

Бұзаулардың жасы жаңа туған бұқашықтар	Тірі салмақ динамикасы/кг
Ұрғашы бұзаулар	$30,8 \pm 0,45$
1 айлық кезінде бұқалардың дене салмағы	$22,4 \pm 0,32$
1 айлық кезінде ұрғашы бұзаулар	$60,7 \pm 0,37$
3 айлығында бұқалардың салмағы	$52,3 \pm 0,23$ кг
3 айлық кезінде ұрғашы бұзаулар	$97,8 \pm 0,47$
6 айлығында бұқашықтар	$84,7 \pm 0,67$
6 айлығында ұрғашы бұзаулар	$173,3 \pm 1,22$
	$160,4 \pm 1,03$

Бұзаулар еркін сорды енелерін, 10-12 бастан тормен қоршалған клетте ұсталды.

Кесте 1 көрсетілгендей жеке қоректенуден топтық қоректендіруге және табиғи уыз сүтімен (сүтпен) азықтандыру жасанды сүтпен және басқа азықтармен қоректендіруге көшу жануарлардың негізгі өмірлік процестерінде айтарлықтай өзгерістер тудырады. Осылайша, сүтпен қоректену кезеңінде азық шайнау уақытын қоспағанда, жату уақыты шамамен 30% азайды. Тұру уақыты да жасына қарай азайды, 10 күндік бұзау күніне шамамен 5 сағат, ал 90 күндік жасында 3 сағаттай тұрады. Бүкіл сорукезеңінде енесін ұрғашы бұзаулардың тұру уақыты бұқашықтарына қарағанда ұзағырақ болды.

Бүкіл сүт кезеңі үшін жаяу жүру уақыты іс жүзінде бірдей деңгейде және күнделікті көрсеткіштің тек 1-3% құрайды. Ұрғашы бұзаулардың қозғалыс белсенділігі жоғары. Су ішуі жасы ұлғайған сайын артады, ал ұрғашы бұзаларда есеге артады. Шайнау өмірдің негізгі көріністерінің бірі және бұзаулар өскен сайын оған жұмсалатын уақыт айтарлықтай артады. Егер өмірінің алғашы айында бұзау жарты сағатқа жуық шайнайтын болса, екінші айда ол рационының құрамына байланысты 6,5-7 сағатты құрайды.

1-сурет. Әр түрлі жыныстағы бұзаулардың массасын өлшеу

Тіршілік процестерінің көрінісіндегі одан да үлкен өзгерістер бұзауларда сүтті азықтандырудан өсімдік негізіндегі қоректенуге толығымен көшкеннен кейін, емуден шыққаннан кейін болады. Бұл трансфер жаңа азықты рационға біртіндеп енгізумен болуы керек. Өсімдік жемімен қоректену кезеңінде бұқашықтардың жату уақыты іс жүзінде өзгермейді, ал ұрғашы бұзауларда аздап артады. Бұзаулар күніне шамамен 7-9 сағат және негізінен түнде жатады. Бұқашықтардың тұру ұзақтығы айтарлықтай ауытқуларға ұшырайды, ал 4-5 айлық ұрғашы бұзауларда ол өсуге, ал 6 айдан бастап - азаюға бейім. Жас бұзаулар 2 сағаттан 6 сағатқа дейін тұрады. Жүру уақыты бұзауларды ұстау тәсіліне байланысты екі жыныс үшін де бірдей. Жануарлар негізінен азықтандыру алдында, қызмет көрсетушілер бұзау қорасына келгенде жүреді. Ішудің ұзақтығы екі жыныстағы бұзаулар үшін де ұқсас: олар суды негізінен азықтандыру кезінде ішеді. Кесек жемді қабылдау уақыты рационның құрамына және жемді бөлу әдісіне байланысты. Шайнау ұзақтығы жасына қарай және түнгі демалыс кезеңінде ең жоғары қарқындылықпен артады.

2-сурет. Бұзаулардың өлшемін алу

Бұқалар мен құнажындардың мінез-құлқының уақытша ерекшеліктерінің жасына байланысты өзгеруі анықталды. Тұрып тұрғанда, жатқанда, тамақ ішуде, физикалық белсенділікте азықты шайнау сияқты этологиялық көрсеткіштер жас ұлғайған сайын өссе, статикалық күй, жатып, тынығу, ұйықтау жасына қарама-қарсы тенденцияға ие. Полесье етті тұқымды бұқаларда олар осы тұқымның құнажындарына қарағанда айқынырақ болды.

Әдебиеттер

1. Бойко, И.А., Высочина, И.С., 1983. Этология и физиология телят в различных условиях содержания на комплексах в первую фазу выращивания. В : Организационно- технологии., селекционно-генетические и социально- психологические проблемы управления поведением с.-х. животных при интенсификации животноводстваю Ленинград, с. 68-69.
2. Венедиктова, Т.Н., 1972. Некоторые особенности поведения телят. В: Поведение животных: экологические и эволюционные аспекты. Москва, с. 70-71.

3. Гауптман, Я. и др., 1977. Этология сельскохозяйственных животных. Москва: Колос. 304 с. М.З. Паска. Динамика этологических показателей телят полесской мясной породы в онтогенезе (95-101)
4. Горбачёва, И.Н., Крисанов, А.Ф., 2001. Пищевое поведение коров красно-пёстрой породы. В: Зоотехния, № 3, с. 24-26.
5. Зубец, М.В., Токарев, Н.Ф., Винничук, Д.Т., 1996. Этология крупного рогатого скота. Киев: Аграрная наука. 213 с.
6. Паска, М.З. Гематологический профиль крови бычков полесской мясной породы в зависимости от типов высшей нервной деятельности. В : Ученые записки НГЖ Витебская гос. акад. ветеринарной медицины, т. 49, вып. 1, ч. 1, с. 129-132.
7. Юдин, М.Ф., 2001. Этологическая характеристика бычков разных генотипов. В : Зоотехния, № 6, с. 20-22.

ӘОЖ 911.3

Бисенгалиева А.К.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
университеті, Орал қ., Қазақстан*

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ХАЛҚЫНЫҢ КӨШІ ҚОН ҚОЗҒАЛЫСЫН АУМАҚТЫҚ САРАЛАУДЫҢ ФАКТОРЛАРЫ МЕН ШАРТТАРЫ

Халықтың тұрмыс-тіршілігінің көптеген аспектілеріне әсер ете отырып, көші-қон үдерісі әр аумақтың әлеуметтік-демографиялық, экономикалық дамуында маңызды рөл атқарады. Көші-қон процестерін талдау және бағалау халықтың көші-қонының себептері мен салдарын түсінудің маңызды құралы болып табылады. Көші-қон процестері экономикалық жағдайлар, саяси жағдай, әлеуметтік-мәдени өзгерістер және демографиялық тенденциялар сияқты әртүрлі факторлардан туындауы мүмкін.

Демографиялық процестерді талдаудың рангілік әдісі - бұл демографиялық құбылыстар мен процестерді белгілі бір критерийлер немесе көрсеткіштер бойынша бағалайтын тәсіл.[1].

Халықтың көші-қоны және оның ұдайы өсіп-өну үрдістеріне әсері, демографиялық саясаттың проблемалары, сондай-ақ болжау аспектілері Қазақстанның демографиялық дамуы қазақстандық демограф ғалым М.Б.Тәтімовтың еңбектерінде көрініс тапты.

Қазақстандық демограф ғалым М.Б.Тәтімов халықаралық статистика деректеріне сүйене отырып, тұңғыш рет дүниежүзіндегі түркі тілдес халықтардың жалпы санын жариялады. Ол көші-қон саясатын талдап жасаушылардың, шет жұрттағы қазақтардың елге оралуын алғаш ұйымдастырушылардың бірі болды [2].

«Батыс Қазақстан территориясындағы және жақын шетелдердегі этнодемографиялық үдерістер» атты авторлар ұжымымен шыққан еңбекте Батыс Қазақстан аумағындағы қала және ауыл халқының демографиялық тарихы, миграциялық үдерістер туралы талданады [3].

Зерттеу нәтижелері

Көші-қон адамдардың қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық, саяси, этносаралық өзгерістерге жаппай реакциясының бір түрі ретінде қарастырылады. Өзгерістер неғұрлым терең болса, соғұрлым көші-қон олардың формаларының әралуандығы, қарама-қайшы салдарлары қарқынды болады.

Батыс Қазақстан облысы Қазақстанның көптеген аймақтары сияқты табиғи өсім көші-қон өсімінен асатын аймақ ретінде орналастырылған. Халықтың көші-қон қозғалысы маңызды проблема болып табылады, өйткені ол еңбек ресурстарының саны мен құрамын, ұлттық құрылымын өзгертеді, жергілікті халықтың мәдениеті мен дәстүрлеріне, демографиялық және қоныстану көрсеткіштеріне әсер етеді. Кей жағдайларда этникалық қақтығыстар да туындатуы мүмкін. Сондықтан көші-қон қоғамның қазіргі дамуының маңызды саяси, экономикалық және этникалық факторы болып табылады. 1990 жылдардың басында Қазақстан халықтың көші-қон белсенділігінің өсуін бастан кешіргені баршамызға мәлім.

Халықтың көші-қон қозғалысын аумақтық саралау дегеніміз халықтың көші-қон қозғалысының аумақтарға әркелкі таралғандығын, әр аумаққа таралудың белгілі бір заңдылықтары мен сипаттамалары бар екендігін білдіреді. Бұл құбылыс әлеуметтік- экономикалық жағдайлардың әр алуандығымен, әртүрлі аймақтар арасындағы мәдени- ерекшеліктермен, сонымен қатар

ресурстардың қолжетімділігімен және тағы да басқа факторлармен түсіндіріледі.

Қазіргі уақытта көші-қон 1/3 артық халықтың шығынын құрайды. Халық санының өзгеруінің осы құрамдас бөлігінің маңыздылығын түсіне отырып, 2010 және 2021 жылдардағы Батыс Қазақстан облысындағы халықтың көші-қон қозғалысын аумақтық саралаудың факторлары мен шарттарын зерттедім.

Статистикалық көрсеткіштерді талдау үшін Батыс Қазақстан облысының аудандары бойынша көші-қон ағындарының (келген, кеткен, Көші-қон сальдосы) көрсеткіші кестеге салынды. Бұндай жіктелу бірнеше негізгі типтерді бөліп көрсетуге және оларға карта схемаларын құруға мүмкіндік берді. Осы кестелерді талдау Батыс Қазақстан облысындағы халықтың көші-қон қозғалысының негізгі аумақтық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Халықтың көші-қон қозғалысының сапалық сипаттамаларын қарау қарастырылып отырған кезеңнің бастапқы (2010 ж.) және соңғы (2021 ж.) кезеңіндегі шамаларды есептеу жолымен жүргізілді.

Көші-қонның сапалық сипаттамаларының деректері Батыс Қазақстан облысының көші-қон қарқындылығы мен тиімділігінің арақатынасы бойынша саралаудың интегралды картасына қойылды.

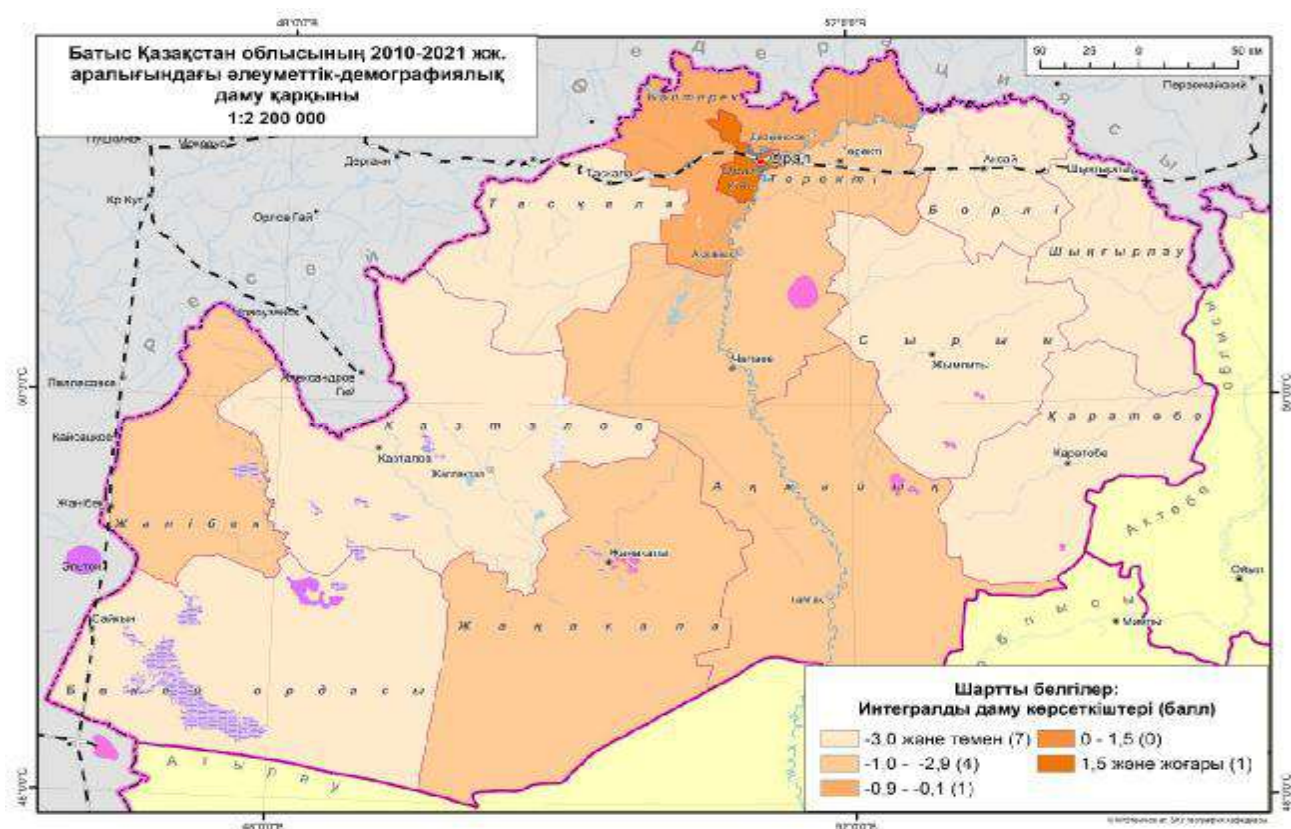
2010 және 2021 жылдардағы халықтың көші-қонының тиімділік коэффициенті бойынша Батыс Қазақстан облысының әкімшілік аудандарын топтастырып қарайтын болсақ, халықтың кетуі қарқынды аймақтарға Қазталов, Қаратөбе, Сырым, Бөкей Ордасы аудандары жатса, мұндағы көші қонның тиімділік коэффициенті -1,100-ден -0,898 пайызға дейінгі көрсеткішті құрайды. Сыртқы көші-қон деңгейі орташа аудандар қатарында Ақжайық, Жаңақала, Шыңғырлау және Жәнібек аудандары бар, ондағы көші қонның тиімділік коэффициенті -0,618-ден -0,427 пайызға дейінгі көрсеткішті құрайды (1 кесте).

1-кесте. БҚО облысы бойынша көші-қонның тиімділік коэффициентін анықтау

№	Аудандар атауы	2010-2021		
		сальдо	келгендер	коэффициент
1	Батыс Қазақстан облысы	-22 129	269 539	-0,082
2	Ақжайық	-8 316	13 455	-0,618
3	Бөкей ордасы	-3882	3977	-0,976
4	Бөрлі	-4 751	19 036	-0,250
5	Жаңақала	-3709	7353	-0,504
6	Жәнібек	-2 807	6 579	-0,427
7	Бәйтерек	1 865	25 190	0,074
8	Қазталов	-8 607	7 822	-1,100
9	Қаратөбе	-4982	5399	-0,923
10	Сырым	-5715	6365	-0,898
11	Тасқала	-2177	7757	-0,281
12	Теректі	-3 269	15 016	-0,218
13	Шыңғырлау	-2750	5132	-0,536
14	Орал қ.ә.	25 935	146 025	0,178

Халықтың кетуден келуге көшу тенденциясы бар аудандарға Бөрлі, Тасқала, Теректі аудандары жатады, көші қонның тиімділік коэффициенті -0,281-ден -0,218-ге дейінгі пайыздық көрсеткішті құрайды. Халықтың тұрақты ағыны бар аудандарға Орал қалалық әкімшілігі мен Бәйтерек ауданы жатады. Мұнда көші қонның тиімділік коэффициенті оң көрсеткішті құрайды. Халықтың көші-қонының өсуі бойынша Орал қалалық әкімшілігі және Бөрлі, Бәйтерек аудандары алдыңғы орынды алады.

1-сурет - Батыс Қазақстан облысының әлеуметтік-демографиялық дамуы (2010-2021 жж.)

Батыс Қазақстан облысы халқының көші-қон қозғалысын аумақтық саралауды 2010 мен 2021 жылдар аралығын салыстыра отырып, бірнеше факторлар бойынша қарастырдық:

■ белгілі бір аумақта халықтың санының өсу/кему көрсеткіштері, ауруханалар төсегінің саны,

■ мектепке дейінгі ұйымдардың саны, ■ мектептер саны,

■ тіркелген қылмыстар саны, ■ жұмыссыздық деңгейі,

■ орташа айлық жалақы мөлшері.

Батыс Қазақстан облысының жекелеген аудандары халқының көбеюстатистикасын қарастыратын болсақ, көптеген аудандарды теріс нәтижені көреміз. Тек қана Бөрлі, Жаңақала, Бәйтерек аудандары мен Орал қаласында ғана халықтың өсуін көруге болады. Қалған аудандардың барлығында халықтың азаюы байқалады. Батыс Қазақстан облысы халқының көші-қон қозғалысына тән ерекшелік: перифериялық аумақтарда (ішкі аудандарда) халықтың шоғырлануы төмендейді және қалалар маңындағы аймақтарында артады.

Мектепке дейінгі ұйымдар санының айтарлықтай өсуі тек Орал қаласында ғана байқалады. Ал Казталов, Тасқала, Шыңғырлау аудандарында азайғаны анықталды. Ал мектептердің барлық дерлік аудандарда азайғаны анықталып отыр. Тек қана Орал қаласында ғана өсім бар. Мысалы, Оралда 2010 жылы – 58 мектеп болса, 2021 жылы 63 білім ордасы жұмыс жасайды екен. Теректі ауданында 2021 жылы 2010 жылға қарағанда көрсеткіш бойынша 10 мектепке азайған. 21,7 пайызға азайып отыр.

Көші-қон процестері елдің кеңістіктік әлеуметтік-экономикалық дамуының, әртүрлі әкімшілік - аумақтық бірліктердің индикаторларының бірі болып табылады. Әлеуметтік даму деңгейін жарияланған статистикалық көрсеткіштер негізінде талдаймыз [4].

2010 жылы бір қызметкердің орташа айлық атаулы жалақы деңгейі бойынша облыс бойынша Бөкей Ордасы, Казталов, Жәнібек аудандары алдыңғы үштікті құрайды. Мысалы, 2010 жылы Бөкей Ордасы ауданында бір қызметкердің орташа айлық атаулы

жалақысы 38 993 теңгені құраса, 2021 жылы 159 603 теңгені құраған. Көрсеткіш 309,3 пайызға артқан. Осылайша, көші-қон тартымдылығының әлеуметтік-экономикалық жағдайы орташа көрсеткіштерге жақын деп бағаланады.

2 - кесте - Жоғарыда аталған барлық факторлар мен шарттарды есептей келе әлеуметтік-демографиялық дамуы бойынша аудандар төмендегідей бөлінеді:

Әлеуметтік-демографиялық даму қарқыны бойынша аудандар бөлінісі			
Ең жоғары	Жоғары	Орташа	Төмен
Орал қ.ә	Бәйтерек	Жаңақала Жәнібек Теректі Ақжайық	Шыңғырлау Бөкей Ордасы Казталов Қаратөбе Сырым Тасқала Бөрлі

Көші-қон қозғалысының аумақтық саралануы таңдалған кезеңдегі көші-қон сальдосы, көлемі көрсеткіштері бойынша талданды. 2010 жылғы халықтың көші-қон қозғалысы экономиканың салалық құрылымының өзгеру проблемаларымен түсіндіріледі, осыған байланысты ауыл халқы үшін жұмыссыздық мәселесі әлі де өзекті, сол себепті халық табыс іздеп ішкі және сыртқы көші-қонды жүзеге асыруға мәжбүр болды.

Осы уақытта келудің ең жоғары коэффициенті Орал қаласы, Бәйтерек ауданы мен Бөрлі ауданына тиесілі. Сонымен қатар, облыс орталығынан шалғайда орналасқан Қаратөбе, Бөкей Ордасы аудандарынан басқа аудандарға қарағанда көп халық шығарылды.

Бәйтерек, және Бөрлі аудандарында және Орал қалалық әкімшілігінің аумағында оң динамика байқалады, бұл халықтың салыстырмалы түрде жоғары жалақысы бар жұмыс орындары көп өнеркәсіптік қала - Ақсай қаласы (Қарашығанақ газ конденсаты), Орал қаласы мен қала маңында орналасқан Бәйтерек ауданының елді мекендеріне ағылуымен байланысты. Бәйтерек ауданында көші-қон халық санының өсу жағдайы жақсарып келеді.

Көші-қон белсенділігінің жалпы төмен фондында Бөкей Ордасы, Қаратөбе, Жәнібек, Шыңғырлау аудандарының орналасуы облыс орталығынан қашықтығымен, халық санының кему қарқындылығымен түсіндіріледі. Мысалы, 2010 жылы Бөкей Ордасы ауданының халқының саны 16,5 мыңды құраса, ол көрсеткіш 2021 жылы 14,9 мың адамды құраған. Ал облыс орталығы болып саналатын Орал қаласының халқының саны 2010 жылы 259,1 мыңды құраса, 2021 жылы 322,7 мыңға артқан.

Халықтың көші-қон қозғалысын аумақтық саралау аймақтың экономикалық әлеуетіне тәуелді екендігін көрсетеді, өйткені қоныс аударуға дайындық дамуға деген ұмтылысты бағалауға мүмкіндік береді.

Көші-қон процесі шашыраңқылықпен қатар бұқаралық сипатта да болады. Халықтың тұрғылықты жерінің өзгеруі белгілі бір дәрежеде кездейсоқ және қазіргі жағдайда іс жүзінде басқарылмайтын болса да, оның пайда болу мүмкіндігі ескерілуі керек. Халықтың көші-қонының тұрақтылығын анықтай отырып, көші-қон процестерінің сипатына әсер етуге болады. Мұндай әсер ету жолдарының бірі болуы мүмкін фактор - өнеркәсіптің, ауыл шаруашылығының, өндірістік емес салалардың ескі кәсіпорындарын жандандыру және жаңа кәсіпорындар құру.

Халықтың көші-қон қозғалысын аумақтық саралаудың факторлары мен шарттарын экономикалық тұрғыдан анықтау үшін бірнеше факторларды алдық. Соның ішінде негізгі капиталға салынған инвестициялар, жұмыс істеп тұрған заңды тұлғалар саны, өндірістік өнім өндірісінің көлемі, ауыл шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымы, құрылыс жұмыстарының көлемі, пайдалануға берілген тұрғын ғимараттардың жалпы алаңы, құндық көріністегі бөлшек сауда көлемі, көтерме тауар айналымы және т.б.

Батыс Қазақстан облысы мен оның әкімшілік аудандарының негізгі капиталға салынған инвестициялар көлемі статистикасы бойынша ең жоғары нәтижені – Бөкей Ордасы, Шыңғырлау, Жәнібек, Казталов аудандары, Орал қаласы, Ақжайық аудандары, ортаңғы нәтижені – Жаңақала, Теректі, Қаратөбе, Бөрлі аудандары, ал салынған инвестициялар көлемі бойынша соңғы орындарға орын тепкен аудандарға - Тасқала, Бәйтерек, Сырым аудандары жатады.

Жұмыс жасап тұрған заңды тұлғалардың санының өзгерісі бойынша аудандарды қарайтын болсақ, алғашқы бестікті – Ақжайық, Жаңақала, Теректі, Бәйтерек және Сырымаудандары құрап отыр. Мысалы, Ақжайық ауданында 2010 жылы 115 адам заңды тұлға ретінде тіркелген болса,

2021 жылы 122,6 пайызға өсіп 256 заңды тұлғаны құрап отыр.

Құрылыс жұмыстарының көлемі көп жағдайда аталмыш саланың ішкі жалпы өнімдегі үлесінің, жұмыспен қамтылған адамдар санының артуына оң ықпал етеді. Құрылыс жұмыстарының көлемі бойынша алдыңғы орынды Жәнібек, Бөкей Ордасы, Казталов аудандары алғашқы үштікті құрайды, ал Сырым, Бәйтерек, Ақжайық аудандарындағы көрсеткіштер аталған саланың бұл өңірлерде дұрыс жолға қойылмағандығын көрсетеді.

3 – кесте - Жоғарыда аталған барлық факторлар мен шарттарды есептей келе экономикалық дамуы бойынша аудандар төмендегідей бөлінеді:

Экономикалық даму қарқыны бойынша аудандар бөлінісі			
Ең жоғары	Жоғары	Орташа	Төмен
Казталов	Теректі Ақжайық Бөкей Ордасы	Орал қ.ә. Жаңақала Жәнібек Шыңғырлау Берлі Бәйтерек	Қаратөбе Сырым Тасқала

Қорытынды

Аймақтың экономикалық дамуы оның бәсекеге қабілеттілігіне, өнімділігіне және халықтың өмір сүру деңгейіне әсер ететін көптеген факторлармен анықталады. Аймақтың экономикалық дамуын анықтайтын негізгі факторлар қатары анықталды:

Инфрақұрылым - көлік, энергетика, коммуникация және инфрақұрылымның басқа түрлерінің болуы. Тиімді инфрақұрылым нарықтардың жақсырақ қолжетімділігіне, тауарлар мен қызметтерді тасымалдау шығындарын азайтуға ықпал етеді және инвестицияларды тартуды ынталандырады.

Адами капитал білім сапасы, денсаулық сақтау деңгейі және халықтың кәсіби дағдылары. Адами капиталдың жоғары деңгейі инновацияларға, еңбек өнімділігінің өсуіне және қолайлы іскерлік орта құруға ықпал етеді.

Инновациялар және технологиялық прогресс - инновацияларды дамыту және жаңа технологияларды қолдану өндірісті жақсартуға, жаңа тауарлар мен қызметтерді құруға, сондай-ақ аймақтың нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Кәсіпкерлік және бизнес-орта - кәсіпкерлікке қолайлы ортаның, ашық ойын ережелерінің, төмен әкімшілік жүктеменің және қаржыландыруға қолжетімділіктің болуы кәсіпкерлік белсенділіктің өсуіне және шағын және орта бизнестің дамуына ықпал етеді.

Ресурстар және өнеркәсіп - табиғи ресурстардың болуы, өнеркәсіптің дамуы және экономиканың әртараптандырылуы аймақтың экономикалық дамуының қозғаушы күші.

Халықаралық ынтымақтастық және интеграция - халықаралық жобаларға, сауда келісімдеріне қатысу және әлемдік экономикаға интеграция өткізу нарықтарын кеңейтуге, инвестициялар тартуға және жаңа технологиялар мен ресурстарға қол жеткізуге ықпал етуі мүмкін.

Бұл факторлар өзара байланысты және аймақтың экономикалық дамуына әртүрлі дәрежеде әсер етеді.

Қазақстандағы көші-қон процесі бүгінгі күнтәртінде тұрған шешімін талап ететін ең өзекті, әрі күрделі мәселенің біріне айналып отыр. Бұл мәселені оңтайлы шешудің бірден бір жолы республика аймақтарын дамыту арқылы іске асырылуы керек. 2020 жылдың 1 қыркүйегінде ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауында аймақтық даму саясатына ерекше көңіл бөлінгендігі осыған дәлел. Аймақтарды дамыту урбандалу процесін басқаруға, көші-қон толқындарының кезеңділігін қамтамасыз етуге және үлкен қалаларда халықтың көптігі мен әлеуметтік шиеленістерді болдырмауға көмектеседі делінген. Көріп отырғанымыздай, қазір ауылдан қалаға көші-қонды тежеуге басымдық беріледі, ал урбанизация қаланың толып кету қаупі ретінде қарастырыла бастады.

Бұл бағытта алға қойған мақсатқа жету үшін аймақтарды олардың әлеуметтік-экономикалық, табиғи-климаттық ерекшеліктерін ескере отырып дамыту қажет. Аймақтық ерекшеліктерескерілмей жүргізілген шаралар жағдайды түбегейлі жақсартуға, маңызды міндеттерді

шешуге мүмкіндік бермегенімен қатар, аймақтарға кері әсерін де тигізуі мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстанның Мемлекеттік статистикалық комитеті. —<http://www.stat.kz>
2. Тәтімов М.Б. «Қазақстандағы демографиялық ахуал». – «Ақиқат». – 2002. - №2
3. М.Н.Сдыков, Ә.Б.Аман, А.Т.Мәден, М.Т.Шерғалиева. Батыс Қазақстан территориясындағы және жақын шетелдердегі этнодемографиялық үдерістер. Орал, 2008. – 328 б.
4. Сафиуллин Р.Г., Имашев Э.Ж. Тенденции и приоритеты пространственного развития Западно-Казакстанской области: Монография / Э.Ж. Имашев, Р.Г. Сафиуллин. – Уральск: РИЦ ЗКГУ им. М.Утемисова, 2015. – 221 с.

ӘОЖ 91

Минжасов А.Ж.

*М.Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қаласы, Қазақстан*

ХАЛЫҚТЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ БОЙЫНША ӘКІМШЛІК АУДАНДАРДЫҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

Батыс Қазақстан облысының этникалық кеңістігін аудандастыру А.Г.Манаковтың және Н.Стрелецкийдің, С.Г.Сафроновтың әдістемелері негізінде жүзеге асырылды. Этникалық кеңістігін зерттеу кезінде төрт негізгі құрамдас бөлік ажыратады:

- 1) қазақ халқының ортасы;
- 2) қазақ халқының байланыс аймағы;
- 3) қазақ халқы ішкі полиэтникалық перифериясы;
- 4) қазақ халқы сыртқы полиэтникалық перифериясы.

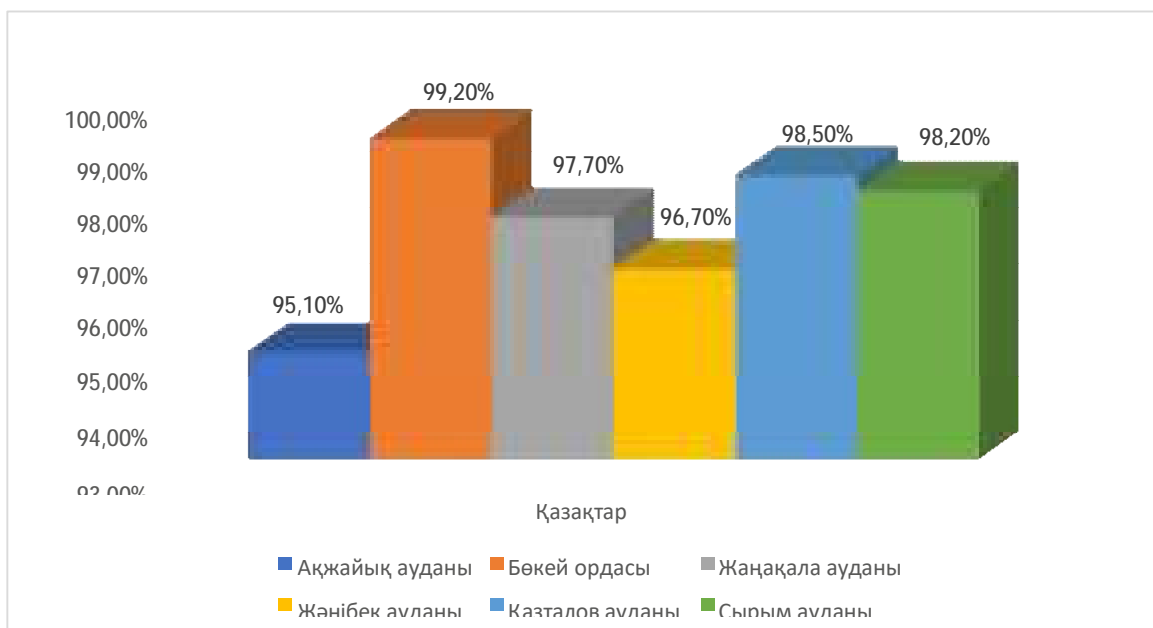
Бұл компоненттерді бөлудің негізгі критерийі ретінде біз қазақ халқының үлесін, қосымша этникалық мозаика индексін пайдаландық.

Бұл топтастыруды жүзеге асыру кезінде қазақтардың үлесі басты назарға алынды.

Және қоныстанған ұлттар негізінде бірнеше топтарға бөлінді. Мысалы,

- 1) қазақ халқының ортасы – қазақтардың саны 90%-дан жоғары;
- 2) қазақ халқының байланыс аймағы – қазақтардың үлесі 70-90% және басқа ұлттардың үлесі бар.
- 3) қазақ халқы ішкі полиэтникалық перифериясы – қазақтардың үлесі 50-70%, басқа ұлттардың үлесі бар;
- 4) қазақ халқы сыртқы полиэтникалық перифериясы – қазақтардың үлесі 50%-ға дейін, басқа ұлттардың үлесі басым.

Бірінші топқа, қазақтардың үлесі 90%-дан жоғары аудандарға Ақжайық (95,1%), Бөкей ордасы (99,2%), Жаңақала (97,7%), Жәнібек (96,7%), Қазталов (98,5%), Сырым (98,2%) аудандары жатады. Бұл аудандар қазақтардың ортасы болып саналады.

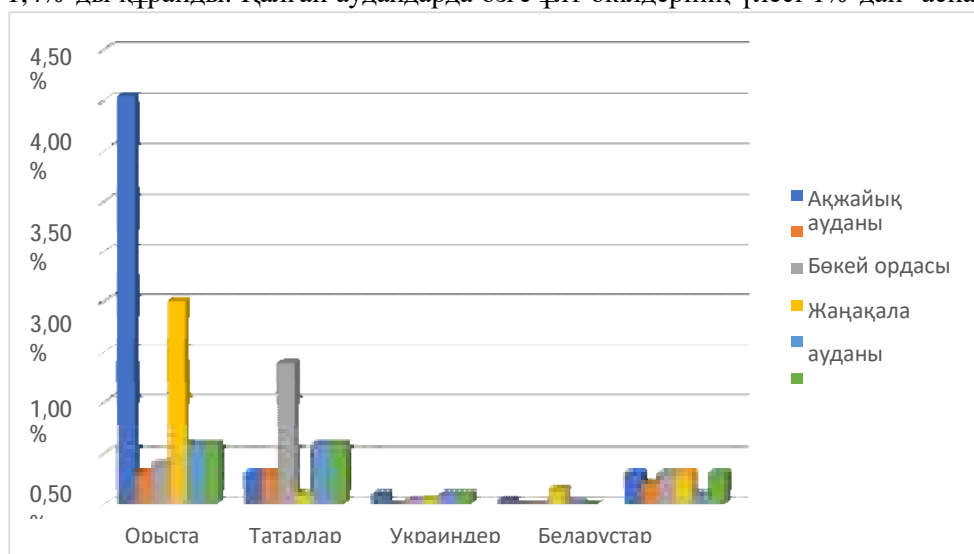
Сурет 1. Бірінші топқа (қазақтардың үлесі 90%-дан) жататын аудандар

Бірінші топқа жататын аудандарда басқа ұлттардың үлесі 5-кестеде берілген.

Кесте 5. Бірінші топқа (қазақтардың үлесі 90%-дан) жататын аудандардағы өзге ұлттардың үлесі, %

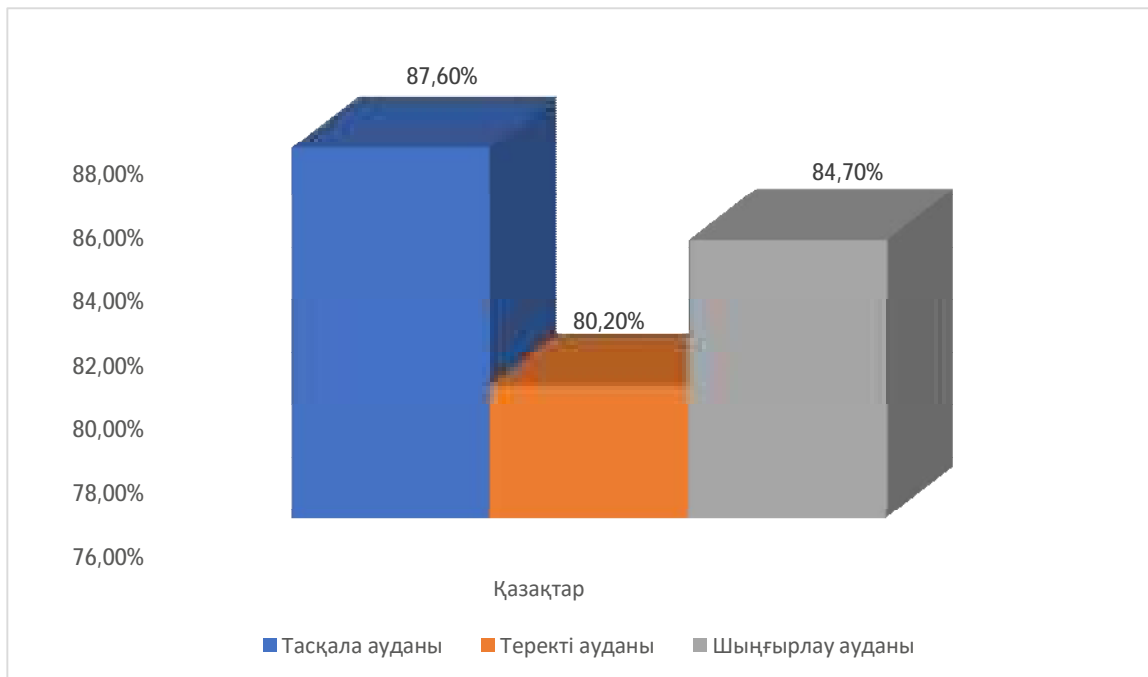
№	Аудан	Орыстар	Татарлар	Украиндер	Белорустар	Өзге ұлттар
1	Ақжайық ауданы	4,04%	0,3%	0,1%	0,05%	0,3%
2	Бөкей ордасы ауданы	0,3%	0,3%	0%	0%	0,2%
3	Жаңақала ауданы	0,4%	1,4%	0,05%	0,01%	0,3%
4	Жәнібек ауданы	2%	0,1%	0,06%	0,14%	0,3%
5	Қазталов ауданы	0,6%	0,6%	0,1%	0,03%	0,1%
6	Сырым ауданы	0,6%	0,6%	0,1%	0,01%	0,3%

Көрсетілген аудандарда, тиісінше, өзге ұлт өкілдерінің үлесі төмен. Тек Ақжайық ауданында орыстардың үлесі 4%-ды, Жәнібек ауданында 2%-ды, Жаңақала аудандарында татарлардың үлесі 1,4%-ды құрайды. Қалған аудандарда өзге ұлт өкілдерінің үлесі 1%-дан аспайды.

Сурет 2. Бірінші топқа (қазақтардың үлесі 90%-дан) жататын аудандардағы өзге ұлттардың үлесі

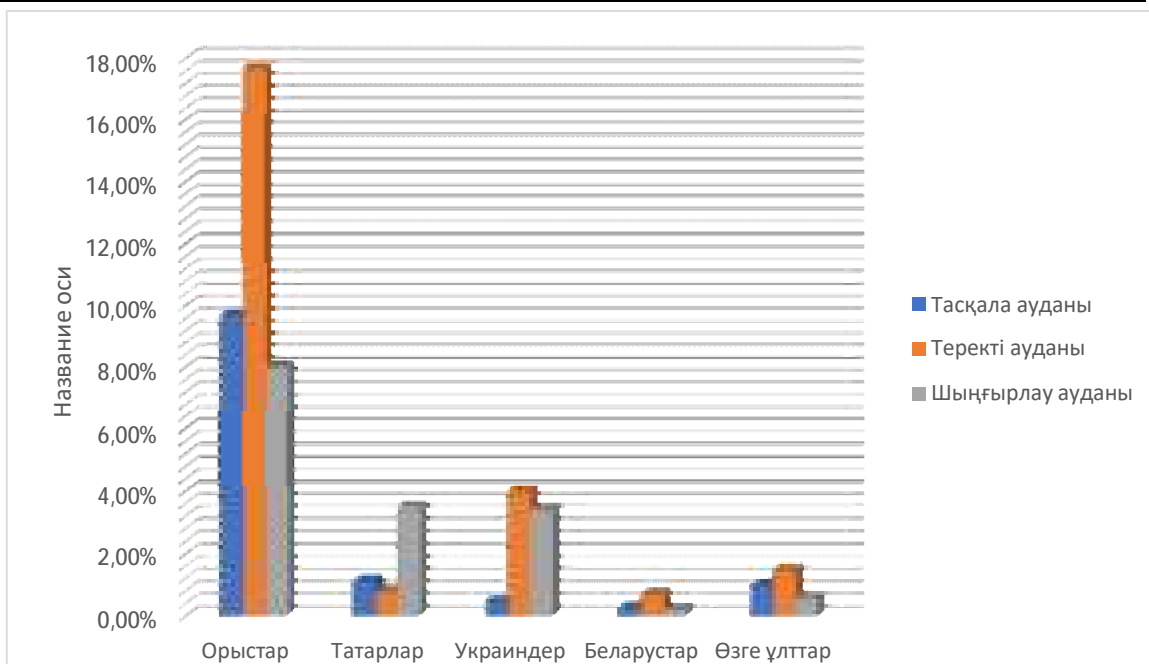
Екінші топ, қазақтардың үлесі 70-90%-ды құрайтын аудандардың қатарына Тасқала (87,6%), Теректі (80,2%), Шыңғырлау (84,7%) аудандары жатады. Бұл аудандарда басқа ұлт өкілдерінің үлесі, тиісінше 10-30%-ды құрайды (кесте 6).

Сурет 3. Екінші топқа (қазақтардың үлесі 70-90%) жататын аудандар

Кесте 6. Екінші топқа (қазақтардың үлесі 70-90%) жататын аудандардағы өзге ұлттардың үлесі, %

№	Аудан	Орыстар	Татарлар	Украиндер	Белорустар	Өзге ұлттар
1	Тасқала ауданы	9,7%	1,14%	0,5%	0,3%	1%
2	Теректі ауданы	17,7%	0,8%	4%	0,7%	1,5%
3	Шыңғырлау ауданы	8%	3,5%	3,4%	0,2%	0,6%

Сурет 4. Екінші топқа (қазақтардың үлесі 70-90%) жататын аудандардағы өзге ұлттардың үлесі

Кесте мен диаграммадан көріп отырғанымыздай, екінші топқа жататын аудандардағы өзге ұлттардың ішінен орыстардың үлесі жоғары. Атап айтқанда, Теректі ауданында орыстардың үлесі 17,7%, Тасқала ауданында – 9,7%, Шыңғырлау ауданында – 8%.

Үшінші топ, қазақтардың үлесі 50-70% құрайтын аудандарға келесі аудандар жатады:

- Бәйтерек ауданы – 52,6%
- Бөрлі ауданы – 67,5%
- Орал қаласы – 56,9%

Сурет 5. Үшінші топқа (қазақтардың үлесі 50-70%) жататын аудандар

Үшінші топқа жататын аудандардағы өзге ұлттардың үлесі, тиісінше, 30-50% құрайды. Көрсеткіштер 7-кестеде берілген.

Кесте 7. Үшінші топқа (қазақтардың үлесі 50-70%) жататын аудандардағы өзге ұлттардың үлесі, %

№	Аудан	Орыстар	Татарлар	Украиндер	Белорустар	Өзге ұлттар
1	Бәйтерек ауданы	39,6%	1,6%	0%	0,9%	5,1%
2	Бөрлі ауданы	21%	1,8%	0%	0,8%	9%
3	Орал қаласы	37,3%	1,9%	1,7%	0,3%	0,8%

Сурет 6. Үшінші топқа (қазақтардың үлесі 50-70%) жататын аудандардағы өзге ұлттардың үлесі, %
Кесте мен диаграммадан көріп отырғанымыздай, үшінші топқа жататын аудандарында өзге ұлттардың ішінен орыстардың саны басым. Атап айтқанда, Бәйтерек ауданында – 39,6%, Бөрлі ауданында – 21%, Орал қаласында – 37,3%.

Батыс Қазақстан облысында төртінші топқа, яғни қазақтардың үлесі 50%-дан төмен аудандар жоқ.

Батыс Қазақстан облысында 1999 және 2009 жылдардағы халық санағының қорытындылары бойынша қазақ халқының үлес салмағының 64,7%-дан 72,2%-ға дейін өскені, сондай-ақ басқа ұлт өкілдерінің үлесінің азаюы байқалады. Оның ішінде орыс халқы 28,2%-дан 22,7%-ға дейін, украин халқы 3,2%-дан 2%-ға дейін [81].

Б.М.Әккелдің этникалық мозаика әдісіне сүйене отырып, біз Батыс Қазақстан облысының әкімшілік аудандары үшін мозаикалық көрсеткішті есептедік. Жағдайды жақсырақ көрсету және айқын көрінуді қамтамасыз ету үшін индекс пайыздарға ауыстырылды және аймақтар 4 түрге топтастырылды: ұлттардың әртүрлілігі төмен, орташа, жоғары және өте жоғары (1-кесте).

Кесте 1. Аудандарды этникалық мозаикалық көрсеткіш бойынша топтастыру

10%-ға дейін (ұлттардың әртүрлілігі төмен)	10-30% (ұлттардың орташа әртүрлілігі)	30-60% (ұлттардың әртүрлілігі жоғары)	60%-дан астам (ұлттардың әртүрлілігі өте жоғары)
Ақжайық, Бөкейорда, Жаңақала, Жәнібек, Қазталов, Қаратөбе, Сырым	Тасқала, Теректі, Шыңғырлау	Бөрлі, Бәйтерек (Зеленовский)	

Батыс Қазақстан облысы аудандарының жартысынан көбі (12-нің 7-сі) мозаикалық көрсеткіші төмен, яғни халық моноэтникалық, бұл облыстың кейбір аудандарында қазақ халқының үлесі 98-99%-ға жеткен статистикалық мәліметтермен расталады. Жоғары әртүрлілік облыстың солтүстік аймақтарында, Ресей Федерациясымен шекаралас аумақта ғана анықталды.

Бұл тың және тыңайған жерлерді игеру кезінде осында қоныстанған алғашқы орыс халқының үлес салмағының жоғары болуына байланысты. Батыс Қазақстан облысының шекаралас облыстарынан тек Бәйтерек өңірі мен Бөрлі ауданында орыстардың үлесі сәйкесінше 37,6% және 19,9% құрады. Басқа шекаралас аймақтарда бұл көрсеткіш 10 пайызға жетпейді.

Зерттелетін аймақ үшін халықтың аумақтық шоғырлануын есептеу нәтижелері халықтың кеңістіктік дифференциациясын көрсетеді. Халық аймақтық орталықтарға және оларға жақын аудандарға қарай тартылған. Батыс Қазақстан облысының оңтүстік аудандарында біркелкі еместіктің біртіндеп артуы байқалады. Бұл әкімшілік аймақтағы өмір сүру деңгейінің төмендігімен немесе әлеуметтік-экономикалық жағдайдың нашарлауымен байланысты деп болжауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Итоги переписи населения 1999 года по Западно-Казахстанской области, том 2 Алматы, 2001г (Агентство Республики Казахстан по статистике)
2. Итоги переписи населения 2009 года по Западно-Казахстанской области, том 2 (Агентство Республики Казахстан по статистике)
3. Итоги переписи населения 2021 года по Западно-Казахстанской области, том 2 (Агентство Республики Казахстан по статистике)
4. Козыбаев М.К., Алексеенко А.Н., Алексеенко Н.В., Романов Ю.И. Этноссы Казахстана: историко-демографический справочник. – Астана: Елорда, 2001. – 167 с.

ХОЛМОГОР ТҰҚЫМДЫ ҚАЗДАРДЫҢ ӨНІМДІЛІК КӨРСЕТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Бүгінде елімізде құс өсіру ауыл шаруашылығында маңызды орын алады және оның бір негізгі саласы ретінде халықтың сұранысын қажет деңгейінде тұтынатын өніммен қамтамасыз етуде. Кәзіргі кездері құс шаруашылығы - мал шаруашылығының ең тез жетілетін, әрі тиімді бір саласы болып саналады. Егерде барлық құс шаруашылығын өркендеуіне тиісті жағдайлар жасалса, олар қысқа мерзім ішінде азықты да, еңбекті де, қаржыны да аз жұмсаптырып, жұғымдылығы жоғары биологиялық жағынан сапалы өнімдерді - етті және жұмыртқаны жылдың барлық мерзімдеріне жеткілікті мөлшер де өндіруге болады. Қаздардың жұмыртқасы мен еті диеталық тағамдар қатарына енеді, өйткені олар адам ағзасына өте жақсы сінеді, ал тағамға жұмыртқаны пайдаланғанда олар биологиялық заттардың дұрыс алмасуына ықпал етеді, жүйке жүйесін нығайтып, организмнің әр түрлі ауруларға төзімділігін жоғарлатады [1,2]. Ет өнімдерінің ассортиментін көбейту және кеңейту мәселелерін шешуде қаз өсіру маңызды рөл атқара алады. Ерте пісіп жетілуі, жемнің құны, өміршеңдігі және бордақылау мүмкіндігі бойынша тек астаналық ғимараттарда ғана емес, сонымен қатар жазғы лагерлерде және су қоймаларында қаздар ерекше орын алады. Қаздар қарапайым, көп мөлшердегі көк шөпті, әртүрлі тамыржемісті, тіпті шөпті жеуге және қорытуға қабілетті [3].

Құс өсірушілер қаздардың барлық биологиялық сипаттамаларының ішінен қаз етін тиімді өндіруге ықпал ететіндерге, сондай-ақ қауырсын мен мамық – жеңіл өнеркәсіпке арналған бағалы шикізатқа артықшылық береді. Қаз қауырсындары мен мамықтары ерекше жоғары серпімділікпен, серпімділікпен, беріктікпен, төмен гигроскопиялықпен және жылу өткізгіштікпен ерекшеленеді. Оның тозуға төзімділігі 25 жыл (тауық етінен екі есе ұзын) [4-5,7].

Құнарлылығы жоғары ет, қауырсын мен мамықпен қатар, қаздар медицинада қолданылатын май және дәмді майлы бауыр сияқты бағалы өнімдерді шығарады. Қазіргі уақытта құс фабрикаларының көпшілігі қаздарды 3-4 жыл ұстайды. Бұл үш жыл пайдаланудан кейін тауарлы тұқымдардың репродуктивті қасиеттері күрт нашарлайды, атап айтқанда, жұмыртқалардың ұрықтануы. Бес жыл бойы жұмыртқаны ұрықтандырудың жоғары деңгейін сақтау үшін төрт жасар қаздарға бірінші жастағы гендірлерді қосу керек [9 -11]. Сонымен қатар, бір жарым аптадан кейін оларды бөлімде ұстағаннан кейін, қаздар қосылуы керек. Бұл әдіс тұқымдық маусымның басында жұмыртқалардың ұрықтануын 5,4-ке арттыруға мүмкіндік береді. Әртүрлі жастағы аталықтарды бірлесе ұстау қаздарды пайдаланудың 4-5-ші жылы жұмыртқалардың ұрықтандыру деңгейін 80- деңгейінде қамтамасыз етеді ол дегеніміз 83%.

1-сурет . Холмогор қазының таза салмағын есептеу

Құс өнімділігінің көрсеткіштерінің бірі жұмыртқа салмағы болып табылады және жұмыртқа сапасы сияқты көрсеткішпен бірге инкубация нәтижелеріне айтарлықтай әсер етеді. Жұмыртқалардың массасы тұқым қуалаушылыққа, құстың жасына және организмнің жеке ерекшеліктеріне байланысты. Дегенмен, оған азықтандыру және ұстау жағдайлары да айтарлықтай әсер етеді. Біздің зерттеулеріміздің нәтижесі бойынша өнімділік кезеңінде будан қаздардың жұмыртқа салмағы таза тұқымды қаздарға қарағанда жоғары болғаны анықталды.

Бұл ретте ең жоғары көрсеткіштер 3-тәжірибе тобында табылды, онда жұмыртқа салмағы 164,46 г болды, бұл холмогор мен кубань тұқымдарымен және басқа будандар топтарымен салыстырғанда 3,7-ге жоғары; тиісінше 7,4 және 1,0%. Кубань қаздарының жұмыртқа салмағының төмен болуы олардың жоғары жұмыртқа өнімділігі мен тұқымдық ерекшеліктеріне байланысты. Барлық топтарда жұмыртқаның ең жоғары салмағы ақпан айында байқалды (159,67-170,23 г), ал жұмыртқа өнімділігінің ұзақтығымен бірте-бірте төмендегені байқалды.

2-сурет. Холмогор қазының жұмыртқасының салмағы мен көлемін анықтау

1-кесте Өнімділік шыңындағы қаздардың морфобиохимиялық қан көрсеткіштерін талдау нәтижелері

Жұмыртқа салу кезеңі	Түрлер мен гибридтер	♂ холмогор ♀ кубандық	Холмогор таза линия	♂ кубандық× ♀ итальян
ақпан	163,94±2,18	159,67±2,21	170,23±2,32	169,05±2,39
наурыз	161,53±2,11	155,94±2,05	166,87±2,17	165,73±2,20
сәуір	158,89±2,59	152,82±2,46	164,69±2,87	162,79±2,14
мамыр	155,54±1,94	149,79±2,11	162,80±2,35	160,91±1,90
маусым	152,88±1,91	147,55±2,38	157,71±2,64	155,93±2,36
орташа	158,56±2,43	153,15±2,76	164,46±2,61	162,88±2,68

Жұмыртқа өндірудің шыңындағы әртүрлі генотипті қаздардың морфологиялық және биохимиялық қан көрсеткіштері 1-кестеде берілген. Қаздардың генотипінің әсерінің күштілігін көрсетті, гемоглобин мөлшері мен сілтілі қоры сияқты көрсеткіштер бойынша көбірек байқалды. Холмогор тұқымының Кубань қаздарымен салыстырғанда алынған будандарда ақуыз алмасуының қарқындылығы байқалды. Осылайша, осы топтағы қаздардағы гемоглобин мөлшері 129,14 г/л болды, бұл итальяндық, Кубандық және басқа гибридтік топтармен салыстырғанда сәйкесінше 4,9% (р 6,7% және 2,5% жоғары) Қандағы гемоглобин мөлшері аз. Таза қаздар ағзасында тотығу өнімдерінің көп жиналуымен байланысты болуы мүмкін.

2-кесте. Холмогор қазының қанының морфологиялық және биохимиялық көрсеткіштері, жұмыртқа туу бойынша шыңында (сәуір) ($X \pm Sx$)

көрсеткіштер	♂холмогор× ♀кубандық	Таза қандылар	♂кубандық× ♀холмогор
Эритроциттер, $\times 10^{12}/л$	2,37±0,20	2,35±0,22	2,43±0,17
Гемоглобин, г/л	123,15±2,07	121,03±1,93	129,14±1,97
Түс көрсеткіші	1,55±0,17	1,59±0,15	1,57±0,11
Лейкоциттер, $\times 10^9 /л$	21,91±1,72	24,23±1,96	23,88±1,94
Сілтілік қоры, мг%	568,84±5,49	581,08±4,02	578,23±5,67

Ұқсас тенденция қаздардың қанындағы эритроциттердің құрамында анықталды: олардың жоғары мөлшері 3-топ гибридтерінде байқалды, мұнда холмогор қаздар аталық форма, ал Кубань тұқымының қаздары аналық форма ретінде қызмет етті. Осылайша, осы топтағы эритроциттердің мөлшері $2,43 \times 10^{12} /л$ болды, бұл басқа эксперименттік топтарға қарағанда, сәйкесінше 1,3-3,4% жоғары. Өнімділік кезеңінің шыңында ұлпалардың тыныс алуының қарқындылығын көрсететін түс көрсеткіші қаздарда топтарда 1,55-1,59 шегінде ауытқиды және физиологиялық нормада болды. 3-топтың будан қаздарындағы лейкоциттер саны ең жоғары болып, $24,23 \times 10^9 /л$ құрады, бұл басқа топтардың көрсеткіштерінен сәйкесінше $0,4-2,3 \times 10^9 /л$

жоғары болды. Италияндық қаздар үшін сілтілі қор көрсеткіштері 570,21 мг%, Кубань қаздары үшін 568,84 мг% құрады. Гибридті қаздарда бұл көрсеткіш жоғары болды, ал ең жоғары резервтік сілтілілік итальяндық гандерлерді Кубань қаздарымен кесіп өту арқылы алынған қаздарда табылды, 68, мұнда ол 581,08 мг% құрады және 1,9%-ға айтарлықтай жоғары болды (р).

Зерттеу жұмысымызды қортындылай келе мынандай тұжырым жасадық құс өнімділігінің көрсеткіштерінің бірі жұмыртқа салмағы болып табылады және жұмыртқа сапасы сияқты көрсеткішпен бірге инкубация нәтижелеріне айтарлықтай әсер етеді.

Жұмыртқалардың массасы тұқым қуалаушылыққа, құстың жасына және организмнің жеке ерекшеліктеріне байланысты болатынын анықтадық. Дегенмен, оған азықтандыру және ұстау жағдайлары да айтарлықтай әсер ететінін айқындадық. Біздің зерттеулеріміздің нәтижесі бойынша өнімділік кезеңінде будан қаздардың жұмыртқа салмағы таза тұқымды қаздарға қарағанда жоғары болғаны анықталды.

Әдебиеттер тізімі

1. Абдулхаликов, Р.З. Влияние плотности посадки бройлеров при продленном, разделенном по полу выращивании в клетках на продуктивные показатели /Р.З. Абдулхаликов, М.Х. Беканова, М.Х. Жекамухов //Аграрный вестник Урала. – 2015. - №6(136). – С. 58-60.
2. Агеечкин, А.П. Промышленное птицеводство /А.П.Агеечкин, Ф.Ф.Алексеев,А.В.Аралов и др.// Под общ. ред. В.И. Фисинина.- Сергиев Посад.-2010.- 600 с.
3. Азаубаева, Г.С. Продуктивность гусынь родительского стада при использовании кормовой добавки Лив 52 Вет /Г.С.Азаубаева, С.Ф.Суханова, В.К. Баскаев //Вестник Курганской ГСХА. – 2014. - №1. – С. 31-36.
4. Александров, Ю.А. Взаимосвязь уровня протеиновой питательности рационов с эффективностью откорма цыплят-бройлеров /Ю.А.Александров //Вестник Марийского государственного университета. серия: сельскохозяйственные науки. Экономические науки. – 2015. - № 4 (4). – С. 5-11.
5. Александров, Ю.А. Уровень протеиновой питательности полнорационных комбикормови эффективность откорма цыплят-бройлеров /Ю.А.Александров//Агропромышленные технологии Центральной России. - 2017. - Выпуск 4 (№6). – С.37-45.

6. Алексеев, Ф.Ф. Проведение исследований по технологии производства яиц и мяса птицы: методические рекомендации /Ф.Ф. Алексеев, М.А.Асриян, М.Л. Бебин и др. /Под общ. ред. Т.А. Столлера. - Сергиев Посад: ВНИТИП, 1994. – 63 с.

7. Андреева В.М. Род Clorella. Морфология, систематика, принципы классификации / В.М. Андреева - Л.: Изд-во «Наука», Ленингр. отд., 1975. - 110 с.

8. Ануфриева, Э.Н. Состав и содержание экистероидов в растениях и культуре ткани *Serratula Coronata* /Э.Н.Ануфриева, В.В.Володин, А.М. Носов и др. //Физиология растений . – 2008. – Т. 45, № 3. – С. 382-389. 285

9. Астраханцев, А.А. Влияние плотности посадки на продуктивность цыплят- бройлеров при различных сроках выращивания /А.А. Астраханцев //Вестник Башкирского ГАУ.– 2015. - №1(33). – С. 45-48.

10. Афанасьев, Г.Д. Мясные качества и качество мяса петушков яичных кроссов /Г.Д. Афанасьев, Р.А. Еригина, С.Р.Р. Раззак //Птица и птицепродукты. - 2015. - № 1. - С.12-15.

11. Афанасьев, Г.Д. Мясные качества тушек, биохимический состав и органолептические качества мяса петушков яичных кроссов /Г.Д. Афанасьев, Р.А. Еригина, С.Р.Р. Раззак //Главный зоотехник. - 2015. - № 7. - С. 60-67.

ӘОЖ 37.036:37.01

Бисекова К.Е.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКА АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ұлы міндет – өзінің өмірін жалғастырушы саналы ұрпақ тәрбиелеу. Еліміз егемендікке қол жеткізгеннен соң жас ұрпаққа ұлттық тәрбие беру міндеті уақыт талабымен бірге келген игілікті мақсат екендігі даусыз. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында Білім беру жүйелерінің міндеттері: «азаматтық пен елжандылыққа, өз Отаны – Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, әлемдік және отандық мәдениеттің жетістіктеріне баурау, қазақ халқы мен республиканың басқа халықтарының тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерделеу, мемлекеттік тілді, орыс шетел тілдерін меңгеру» деп көрсетілгенімен қазақ халқы дәстүрлерінің тәрбиелік мәніне де айрықша көңіл аударылғанын байқауға болады.

Халықтық педагогика мыңдаған жылдар бұрын пайда болып, «нақты өмірдің мәнін, оның даму заңдылықтарын танып-білуге бағытталған өзіндік адам қызметі ретіндегі ғылым болмаған, дәлірек айтқанда, жаңа пайда болған кезде қарқындап дамыды, бірақ педагогика оны арнаулы сала ретінде ғылыми бөлімнен бөліп алған жоқ» [1, б.232]. Ол қазіргі кезеңнің өзінде педагогика ғылымының басты проблемаларының бірі болып табылады. Халықтық педагогика идеяларын, аса бай тәжірибесін талай ұрпақ пайдаланып келеді.

Тарихи педагогика проблемаларын тарихнамалық зерттеу өткендегі тәрбие, оның ішінде эстетикалық тәрбие тәжірибесіне зерттеу тарихи дамудың барлық кезеңдерінде жүріп жатқанын дәлелдейді. Түрлі кезеңдегі педагогтар мен ойшылдар ауызекі халық шығармашылығын және халықтық педагогикадан алынатын үлгі-өнегені халық даналығының көрінісі ретінде пайдалану жөнінде құнды идеяларды аз айтқан жоқ. Чехтың ұлы педагогы Я.А. Коменский: «Бұрын әлдекім жасаған жалпыға ортақ және арнаулы, ескі және жаңа шолуларды пайдалану қажет», - деген болатын [2, с.501]. Оның пікірінше, адамзаттың ұзақ уақыт қалыптасқан өткен уақыт тәжірибесі «адамзат баласы бірлесіп иеленетін жалпыға бірдей даналық қазынасы» болып табылады.

В.Г. Белинский тәрбиешілер мен балалар жазушыларына үн тастай отырып, оларды балаларға «жалпы адамзаттық, әлемдік құбылыстарды мүмкіндігінше көбірек беруге, тек оларды өзіндік және ұлттық құбылыстар арқылы таныстырып отыруға» шақырды.

Балалар кітаптарында халық өмірі, оның арман тілегі мен үміті, ұмтылысы, қайғы-қуанышы неғұрлым кең, терең және әсем бейнеленген сайын, олар өз тәрбиелік рөлін соғұрлым жақсы

атқарады. В.Г. Белинский балаларды баурап алатын поэтикалық образдарын, көптеген жан жылуы мен патриоттық сезімдерге бай, балалар қиялы мен сезімдеріне жақын, соншалықты түсінікті мысалдарды, ертегілерді, поэмалардан үзінділерді, өлеңдерді оқып беруді ұсынды. Сөйтіп, балалардың сезіміне неғұрлым күштірек әсер етуге тырысу керектігін, оларды әсемдікті сезіне білуге, халық әндерімен таныс болуға ерте жастан баулудың маңыздылығын атап көрсетті [3, с.83-84].

Бұл тұрғыда ол балаларға өткенді көбірек пайымдатуды, бірақ мұның бәрін өзіндік және ұлттық құбылыстар арқылы меңгертуді ұсынады. Оның сөздерінде терең ой пікірлер мен шындық жатыр. Бұл бүгінгі күннің де көкейкесті мәселесі болып отыр.

В.Г. Белинскийдің пікірі бойынша ауызекі халық шығармашылығы эстетикалық тәрбиені жүзеге асыруға тиіс, біріншіден, эстетикалық тәрбие жас ұрпақты әсемдік әлеміне енгізеді, екіншіден, айналадағы өмірді тезірек түсінуге көмектеседі. Эстетикалық тәрбиені жүзеге асыруда ол халық өнеріне, атап айтқанда, халық музыкасына ерекше орын берді.

«Музыка бүгінге дейін бұқараның, халықтың бірден-бір поэзиясы болып қалып отыр. Сондықтан ол өз халқын сүйетін әрбір адам үшін қызықты да қымбат. Ал өз туғаныңды сүймеу мүмкін емес... халық поэзиясында дәуірдің аңыздары сақталып қалған» [4, с.308], демек өмірдің, туған табиғаттың, тұрмыстың реалистік шынайы бейнесі, халықтың аңыз-әңгімелері, жыр-дастандары, ертегілері – осының бәрі жас шағынан балаларды отансүйгіштікке тәрбиелеуге және сол сүйіспеншілігін дамытуға тиіс.

Халықтық педагогиканың мұралары – музыкатану ғылымындағы өзекті мәселе. Бұл саладағы еңбектерде (А.Затаевич, А.Жұбанов, Б.Ерзакович, Я.Аравин, А.Темірбекова, А.Мұхамбетова, Т.Қоңыратбаев т.б.) халқымыздың ертедегі музыкалық мәдениетіне (әншілік, күйшілік, ақындық, жыршылық т.б.), оның көрнекті тұлғаларының қазақ мәдениеті тарихындағы орнына, музыка мәдениетінің көне дәуірлеріне қатысты тарихи мәселелерге, басқа да тарихи-теориялық мәселелерге ден қоюшылық байқалады. Олардың кейбірінде бала тәрбиесіндегі маңыздылығы ескеріледі. Мәселен,

Б. Ерзаковичтің еңбегінде халықтық педагогиканың музыканы балалар ойын-сауығында, еңбек пен адамгершілік – эстетикалық тәрбиеде, сондай-ақ жас жеткіншектердің музыкалық қабілетін қалыптастырып, дамуында пайдаланғаны туралы айтылады.

Эстетикалық тәрбиені дамытуда халықтық музыкалық шығармашылық елеулі рөл атқарғаны және әлі де атқара беретіні даусыз. Бұл тұрғыдан алғанда М.Х. Балтабаевтың жұмысы – көңіл қоюға тұрарлық еңбек. Онда қазақтың халықтық музыкалық шығармашылығы жоғары оқу орындарындағы вокальды-аспаптық ансамбльге қатысушыларға көркемдік-эстетикалық тәрбие беру құралы ретінде қарастырылып, студент жастарды тәрбиелеудегі халықтық-музыкалық шығармашылықтың рөлі мен орны белгіленеді, оның өзіндік ерекшелігі анықталып, Қазақстан жоғары оқу орындарының музыка бөлімдерін ұйымдастырудың толып жатқан проблемаларын кешенді түрде шешу жолдары көрсетіліп, олар жергілікті жерлердегі көркемөнерпаздар ұжымдарының білікті жетекшілерін даярлау мен қайта даярлау мәселесін шешу және халықтық музыкалық шығармашылықтың потенциалдық мүмкіндіктерін жан-жақты пайдалану үшін негіз ретінде қарастырылды.

Қоғамның жаңа әлеуметтік-саяси дамуы жағдайларында жалпы білім беретін мектеп оқушыларын өз халқының рухани қазыналарымен, оның ұлттық мәдениетімен, дәстүрлерімен неғұрлым терең таныстыру қажеттігі туындайды. Өйткені халықтың барлық озық ойлары мен тәжірибелері соларда жинақталған. Қазақтың халықтық педагогикасының мазмұны бай да сан қилы. Ол жеткіншек ұрпаққа тәрбие берудің барлық жақтарын қамтиды.

Эстетикалық тәрбиенің қалыптасуы мен дамуы халықтың сан ғасырлық тарихымен, тыныс-тіршілігімен, тұрмыс-салтымен және мәдениетімен тығыз байланысты екені мәлім. Басқа халықтар сияқты, қазақ халқының да өзіндік әлеуметтік-экономикалық тарихи және тұрмыс-салты қазақтардың материалдық-рухани мәдениетіне, тұрмысы мен діни көзқарасына өз әсерін тигізіп, өзіне тән тіршілік салтын қалыптастырып, тәрбиенің халықтық дәстүрлерін өмірге әкелді.

Халықтық педагогикада болмысқа эстетикалық көзқарасты, эстетикалық талғамдарды қалыптастыру, балалар мен жастарды бай әдеби және музыкалық мәдениетке тарту құралдары сан алуан. Соның бірі мектептегі музыка пәні. Музыка пәніне аптасына бір ғана сағат берілу жағдайында оның эстетикалық тәрбие қызметін толықтыру мақсатында сыныптан тыс жұмыстың берер пайдасы мол. Сыныптан тыс жұмыс оқушылардың шығармашылық ынтасын дамытады. Ұйымдастырылатын шараларға оқушылардың тікелей қатысуы олардың музыкаға қызығушылығының оянуына септік етеді. Балалардың музыкалық қабілетінің артуына жағдай жасала отырып, сыныптан тыс жұмыстарда олардың музыкалық ой-өрісі кеңиді. Музыкаға ықылас-

ниетпен қарап, мектеп бағдарламаларындағы шығармалар, сазгерлер туралы түсініктері тереңдейді.

Сыныптан тыс музыкалық жұмыс түрлері сан алуан. Ол: лекция-концерттер, әңгіме-концерттер, белгілі бір музыкалық атаулы күндерге немесе мерекелерге арналған музыкалық кештер, ертеңгіліктер т.б. Олардың барлығы негізгі міндетке оқушылардың эстетикалық тәрбиесін жетілдіруге, тұлға қалыптастыруға қызмет етеді. Олар үлкендердің (музыка пәні мұғалімі т.б.) қатысуымен ұйымдастырылып өтетін, үлкендердің қатысынсыз оқушылардың өз бетінше ұйымдастырып өткізетін музыка мамандарын, өнер адамдарын қатыстырып өтетін тағы басқа түрде де ұйымдастырылады.

Сыныптан тыс музыкалық жұмыстардың жоспарларында олардың әр түрі өзара үйлестіріліп, бір-бірін толықтырып тұратындай етіп көрсетіледі, олардың музыка пәнімен байланысты болуы да ескеріледі. Сыныптан тыс жұмыс – оқу-тәрбие ісінің жеке тұлғаға бағытталған елеулі бір бөлігі.

Педагогика ғымы негізінен тәрбие, білім беру, оқыту, дамытудан тұрады. Тәрбие – жеке тұлғаны қалыптастыру және дамыту үрдістерімен анықталады. Ол әлеуметтік тарапынан бағытталынады, реттелінеді. Дамыту педагогикалық тұрғыдан іріктелген, сұрыпталған мәдениеттің мазмұнын оқушылардың меңгеруге қабілеттілігі.

«Мәдениет дегеніміз – болмысты жаңартуға, адамзат тарихының байлығын тұлғаның ішкі байлығына айналдыруға, адамның оң күш қайратын жан-жақты анықтауға және дамытуға бағытталған тұрмыс пен сананың барлық салаларындағы адамзаттың әлеуметтік-ілгерішіл шығармашылық қызметі. Ал тар мағынасында материалдық (техника, өндірістік тәжірибе, заттай құндылықтар) және рухани мәдениет (ғылым, өнер, әдебиет, философия, адамгершілік, ағарту т.б.), сондай-ақ саяси мәдениет қоғамның, таптың, жеке адамның қоғамдық қатынастарды жаңартушы субъекті ретіндегі жеке тұлғаның әлеуметтік даму шамасын сипаттайтын әрекеттерінің мақсаттары, құралдары, нәтижелері) деп айту қалыптасқан» [5, с.225].

Қазіргі мектепте бұл құрамдастар кешенді түрде жүзеге асады. Музыка сабақтарында олар өзара байланыста әрі біртұтас қолданылып, оқушылардың музыкаға сүйіспеншілігін дамыту және оқушылардың жалпы музыкалық ой-өрісін кеңейту көзделінеді. Ол сыныптан тыс жұмыстарда кеңейтіліп, тереңдетіліп, практикалық сипатқа жақындатылып, тұлға дамытушылық тәрбие сапаларын оқушылар бойына дарыта түседі.

Сыныптан тыс жүргізілетін жұмыстарға оқушылар өз қалаулары, еркі, қабілеті, қызығушылығы бойынша тартылады және кездейсоқ емес, жүйелі ұйымдастырылады. Музыкалық-эстетикалық сыныптан тыс жұмыс жалпы оқу – тәрбие ісі аясында онымен сабақтастықта, үйлесімді әрі жоспарлы түрде жүзеге асуы шарт. Егер музыкалық – эстетикалық іс сыныптан тыс жұмыстың арқауы болып, басқа салалар оның айналасына топтастырылатын болса, әлдеқайда жоғары нәтижеге қол жету арта түседі.

«Шын мәніне келгенде, өнердің кез-келген түрлерінің ішінде адам сезімінің серпінін музыкадай шынайылықпен білім – болмысымен, нәзік те терең жеткізіп беретіні жоқ та шығар» - деп Д. Шостакович [6, с.10] айтқандай, музыканың басты нысанасы – адам, оның рухани өмірі, идеялары, армандары мен ұмтылыстары. Тұлға дамытуда сыныптан тыс жұмыстар елеулі маңызды болса, онда бұл жерде музыканың да орны ерекше.

Қазақстан Республикасының орта білім беруді дамыту тұжырымдамасында:

«Білім берудің мақсаты – адамға оның талаптануларын, қабілеттерін дамыту, сол арқылы оған нағыз өмір үшін жаңа рухани күш беру» [7] деп көрсетілген қағидаттың жүзеге асуы мектептегі сыныптан тыс атқарылатын музыкалық-эстетикалық тәрбиеге де тікелей қатысты.

Музыкалық эстетикалық тәрбие мектептегі сыныптан тыс жұмыстың қайсысында болса да белгілі бір дәрежеде тікелей немесе жанама түрде музыкалық сәттердің енгізілуі арқылы жүзеге асып жатады. Сондықтан оқушыларды музыкалық-эстетикалық мәдениетке баулу сыныптан тыс тәрбие жұмысының жалпы сипаттарымен өзектестікте көрініс береді.

«Біріншіден, оқудан тыс әр тарапты әрекет баланың сабақта мүмкін болмайтын жан-жақты дара қабілетін ашуға ықпал етеді.

Екіншіден, сыныптан тыс әр түрлі тәрбие жұмысының түрімен айналысу баланың жеке әлеуметтік тәжірибесін жандандырып жетілдіреді, оның адамзат құндылықтарына негізделген білімдерін байытып, қажетті практикалық іскерлігі мен дағдысын қалыптастырады.

Үшіншіден, сыныптан тыс әр түрлі тәрбие жұмысы оқушыларда әрекеттің әр түріне қатысты қызығушылығының дамуына, оған белсенді құлшынысын тәрбиелеуге нәтижелі ықпал етеді.

Төртіншіден, сыныптан тыс әр түрлі тәрбие жұмысының формасы тек қана баланың өзіндік дара қабілетін ашуға ықпал етпейді, сонымен бірге оқушылар ұжымында өмір сүруге үйретеді, ... өзара ынтымақтастыққа тәрбиелейді» [8, с. 13-14].

Сыныптан тыс жұмыстарда оқушыларға эстетикалық тәрбие беруде халық педагогикасының этикалық-эстетикалық сипатын пайдалану айырықша маңызды болып табылады. Қазақ халқының мәдениеті мен салт-дәстүрлері өзінің ізгілікті, адамгершілікті мазмұнымен шәкірттер бойына, туған халқына, Отанына деген құрмет пен сүйіспеншілік сезімдерін халық педагогикасы арқылы сіңірудің аса бір тиімді жолы. Халық педагогикасының этикалық-эстетикалық бағыттылығы тұрмыс-салт, мәдениет құбылыстарында айқын көрінеді. Олар ғасырлар бойы ұрпақтар сабақтастығы арқылы біртұтас тәлім, өнеге ретінде жүзеге асып отырды.

Ұзақ даму тарихы бар халық педагогикасы бүгінгі күндері де жас ұрпақты тәрбиелеуде халықтың этникалық мінез тәжірибесінде, тұрмыста белсенді қолданылып келеді. Халық педагогикасының түрлі салалары (сәндік көркем еңбек, музыка, өнеге сөздер, ұлттық ойындар, тұрмыстық салттар т.б.) өздерінің ішкі бай мазмұнымен қатар этикалық-эстетикалық мәнімен өзара өзектесіп келеді.

Мектептегі түрлі мерекелік кештер азаматтық белсенділік тәжірибесіне, ұлтжандылыққа, биік адамгершілікке баулитын қызметтерімен бірге олардың әрбірі оқушының музыкалық-эстетикалық мәдениетін көтеруге әсер етеді. Олардың қатарына Жаңа жыл, Аналар мерекесі, Наурыз, Жеңіс күні, Конституция күні, Білім күні, Тілдер мерекесі, Ұстаздар күні, Тәуелсіздік күні, Әліппемен қоштасу, «Алтын күз», «Қыз сыны», «Жігіт сұлтаны» т.б. бұлардың қатары сан алуан пәндік, тақырыптық кештермен молая түседі. Соның ішінде «Қазақ музыкасы кештері» циклды кештер балаларды ұлттық дәстүрлі музыкамен молырақ сусындатуға мүмкіндік етеді. Ұлттық дәстүрлі өнер мен мәдениет бағытындағы кештер оқушылардың жан дүниесін рухани-эстетикалық тұрғыдан байытумен бірге, жеке қабілеттердің ашылуында үлкен маңызға ие. Тек олар жүйелі, сауатты, әсерлі, оқушылар белсенділігімен өтуі шарт.

Халықтық педагогика – тәрбие мен оқыту саласындағы халық бұқарасы білімдерінің, іскерліктерінің, дағдыларының жиынтығы, солардың негізінде ұрпақтан ұрпаққа халық шығармашылығы арқылы (поэтикалық, музыкалық, сәндік-қолданбалы өнер) беріліп отыратын әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер қалыптасқан. Халықтық педагогиканың мақсаты – жас ұрпақты ата-бабалар тәжірибесінің ең жақсы мұраттарына тәрбиелеу.

Адамдардың рухани байлығының өзі – ең алдымен олардың білімділігі, ана тілін білуі және мәдени деңгейі, адамгершілік сезімталдығы, эстетикалық жағынан дамыған жеке дүниетанымдық ой-өрісі. Олардың негіздері, біздің сенімімізше, ең алдымен өз халқының ұлттық әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін игеру және оларға тікелей іс жүзінде қатысу процесінде қалыптасуға тиіс. Ұлттық әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер оның үстіне ұлттық санамен, ұлттық намыспен, отансүйгіштікке байланысты ұлттық сезімдерді дамытуға да жәрдемдесуі тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Ұзақбаева С. Тамыры терең тәрбие. – Алматы, 1995. 232-б.
2. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения. – М., 1982. т. 1. – 501с.
3. Белинский В. Г. Избранные педагогические сочинения. – М., 1982. 83-84 с.
4. Чернышевский Н. Г. Полн.собр.соч.в 15 томах. т. 2. – М., 1949. – с.308
5. Философский словарь. – М., 1987. – 225-с.
6. Шостакович Д. Музыка и время. Заметки композитора. Музыка и современность. Вып. 10. – М., 1970. с. 10.
7. Концепция развития среднего образования РК. //Казахстанская правда. 1997. 19 июнь.
8. Айтжанова З. Ж. Оқушыларды рухани-адамгершілікке тәрбиелеуде сыныптан тыс жұмыстардың маңызы. //Мектептегі мерекелер №4. 2006, 13-14 б.

Жармаганбетова Н.С., Жумажанова С.Ж.
М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің 6В05204
«География» білім беру бағдарламасы
Орал қ., Қазақстан

ЗАМАНАУИ САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ДАМУЫНЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҒЫ МЕН КЕМШІЛІГІ

XXI ғасыр – сандық технологиялар заманы. Ақпараттық технологиялар қарыштап, озық инновацияның дәуірі келді. Еліміздің озық отыз елдің қатарына енуі үшін де сандық технологияны дамыту ауадай қажет. Осы орайда халықтың сауатын ашу өте маңызды. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасының басты мақсаты – тұрғындардың өмір сапасын арттыру әрі ұлттық экономиканы цифрландыру. Көптеген дамушы елдер бұл бағытта қаржысын да, ресурстарын да аяп жатқаны жоқ. Жаһандық жүйеде белсенді дамып келе жатқан елдердің қатарында Қазақстан да бар.

Егер қарапайым тұрғындар сандық технологияны жетік меңгерер болса, қажетті ақпаратқа қол жеткізу, үкіметпен тығыз байланыс орнату да жеңілдей түседі. Оның үстіне, ақпаратты алмасу мен сақтауда алға басарымызға шүбә жоқ. Қарапайым ғана мысал, сымсыз телефондар, желілік арналар – осындай іс-әрекеттердің жемісі.

Тұрғындардың кеңжолақты ғаламторға қолжетімділігі қоғамның сандық сауаттылығының артуы және электронды жүйенің шарықтау шегі екені баршаға аян. Сондай-ақ, кез келген мемлекеттік басқармаларға интернет желісі арқылы сұрау тастау мүмкіндігіне ие боласыз. Сандық технологияның ең үздік жетістігі де осы. Сонымен бірге, сандық технологияның экономикадағы бәсекелестік пен тұрғын тұрмысын жақсартудағы атқаратын жетекші рөлі зор. Озық елдер тәжірибесі көрсеткендей, тиімді цифрландыру шаралары экономиканың қарқынды дамуы мен халықтың өмір сүру сапасын арттырудың негізгі факторына айналды [1]. .

Сандық технология еліміздің өркениетті мемлекеттер қатарында болуы үшін бірден-бір таптырмас мүмкіндік.

«Цифрландыру» термині алғаш рет 1970 жылдары компьютерлік революция кезінде ақпаратты өңдеудің аналогтық әдістерінен цифрлық стандартқа көшу пайда болған кезде қолданылды, оны қолдану бүкіл технологиялық ортаның түбегейлі өзгеруіне әкелді.

Қазақстан цифрландыру саласын дамыту бойынша бірнеше мемлекеттік бағдарламалар қабылдады. Атап айтқанда, «Ақпараттық Қазақстан – 2020», «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламалары мен «Цифрландыру, ғылым және инновациялар есебінен технологиялық серпіліс» ұлттық жобасы.

Осы бағдарламалардың арқасында 2015 жылы халықтың компьютерлік сауаттылығы деңгейі 74,2%-ды құрады, 2013 жылмен салыстырғанда 11%-ға өскен және жыл сайын АКТ мамандықтары бойынша орта есеппен 30 мың адам диплом алып шығады. Ақпараттық технологиялардың тарихыөз бастауын XX ғасырда пайда болған заманауи информатика пәнінің туындауына дейінгі көп жылдар бұрын алады. 1-ші кезең (XIX ғасырдың екінші жартысына дейін) «Қол» ақпарат технологиясы, оның құрал-жабдықтары: қыл қалам, сия, есеп шот кітабы. Байланыстар хаттар, пакеттер, жеделхаттарды жіберу жолдарының қол тәсілімен жүзеге асырылады. Технологияның негізгі мақсаты – ақпаратты қажетті түрде ұсыну. 2-ші кезең (XIX ғасырдың соңына дейін) «Механикалық» технология, оның құрал-жабдықтары: жазба машинасы, телефон, фонограф, жеткізудің жетілдірілген құралдарымен қамтылған пошта. Технологияның негізгі мақсаты – ақпаратты ыңғайлы құралдармен қажетті түрде ұсыну. 3-ші кезең (XX ғасырдың

40-60-шы жылдары) «Электрлік» технология, оның құрал-жабдықтары: үлкен ЭЕМ мен сәйкес БҚ, электрлік баспа машиналары, көшіру аппараттары, портативті магнитофондар. 4-ші кезең (XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап)

«Электронды» технология, оның құрал-жабдықтары: үлкен ЭЕМ және олардың негізінде құрылатын, базалық және мамандандырылған бағдарламалық кешендердің кең ауқымен жабдықталған БАЖ (басқарудың автоматтандырылған жүйелері). 5-ші кезең (XX ғасырдың 80-ші жылдардың ортасынан бастап)

«Компьютерлік» («жаңа») технология, оның құрал-жабдықтары: әртүрлі тағайындалуы

калыпты өнімдердің жиынтығы[2]. .

Білім беру жүйесін цифрлық трансформациялау, бірінші кезекте, мектептер мен жоғары оқу орындарын баршаға арналған оқыту мен оқыту материалдарының қолжетімділігін арттыруға арналған қазіргі заманғы цифрлық технологиялармен жаратандыруды көздейді. Сондай-ақ, болашақта оқушылар қалауы бойынша үйден шықпай-ақ білім ала алатын онлайн-білім беруге баса назар аударылатын болады. Бүгінде әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы тиіс. Ол қасиеттердің алдыңғы қатарына: компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білуі, мәдени ашықтық сияқты сапалар жатады және барша қазақстандықтардың ХХІ ғасырдың талабына сәйкес қасиеттерін дамыту үшін мемлекетімізде «Цифрлық Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар қабылданып, іске асырылуда. Кәсіптік білім беруді цифрландыру студенттердің бейне оқулықтарға, кітаптарға немесе әдістемелік құралдарға еркін қол жеткізу мүмкіндігін арттырады, оқытуды ұйымдастыруға жауапты әкімшілікпен арадағы онлайн-коммуникацияны жетілдіре түседі, оқу материалын игерудің ыңғайлы түрін таңдауға және сабақ кестесін өз бетінше құруға мүмкіндік береді. Қазір цифрландыру қайда қолданылады:

тұрмыста; өндірісте; жұмыс;

Тұрмыстық цифрландыру көпшілік үшін бұрыннан түсінікті әрі үйреншікті жағдайға айналды. Біз "ақылды" үй сияқты күрделі және қымбат жүйелер туралы айтпаймыз-тіпті Wi – Fi бақылауы бар қарапайым баяу пісіргіш-бұл тұрмыстық цифрландырудың жарқын мысалы. Көптеген адамдар басқа сандық жүйені – дабылды жиі қолданады. Арнайы датчик пәтерде бөгде адамдардың бар-жоғын бақылайды және олар анықталған жағдайда кезекшіге пультке белгі береді. Интрузия жағдайында бөлмеден шығуды блоктайтын неғұрлым күрделі жүйелер бар.

Өндірістік цифрландыру адам үшін монотонды физикалық еңбекті қысқартумен айналысады, Еңбек және өндірістік процестерді ұйымдастырады және бақылайды және компания қызметкерлерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Қарапайым жұмысшы өз орнына машинаға барады делік, бірақ қандай да бір себептермен сирена қосылып, қызметкердің өзі Қауіпсіздік ережелерін бұзғаны туралы хабарлайды. Бейнеталдаудың бұл "ақылды" жүйесі қызметкердің цехқа қасқасыз кіргенін, сигнал беріп, адамның өмірін сақтап қалғанын байқады[5]. .

Білім беру жүйесін дамытудың жаңа кезеңі алдымызға педагогтарды компьютерлік техниканы меңгеруге оқытуда жаңа міндеттер қойып отыр. Бүгінгі таңда компьютерді игеру оңай емес, оқу процесінде ақпараттық ресурстарды пайдаланудың маңызды әдістері мен технологиялары қажет, олар мұғалімдердің дәстүрлі іс-әрекетімен үйлесімді және тиімді үйлесуі қажет. Бүгінгі таңда әр педагог білім беру ресурстарымен таныс, соның ішінде:

Kahoot-білім беру жобаларына арналған қосымша. Оның көмегімен тест, сұрау, оқу ойынын немесе білім марафонын жасауға болады. Қолданба үстел нұсқасында да, смартфондарда да жұмыс істейді. Оқушылармен тығыз қарым — қатынас орнатуға, сонымен жаңа материалды тереңдете түсу үшін Kahoot қосымшасын кең көлемде

қолдануға болады. Flippity Random Name Picker мүмкіндігі: сабақ барысында уақыты үнемдеу барысында бұл нұсқаулық арқылы оқушыларды автоматты түрде жұпқа, топқа бөлуге болады. Wordwall - білім беру процесінің басты міндеттерінің бірі-оқушылардың ынтасын арттыруға көмектесетін эмбебап оқу ресурсы! Wordwall- интерактивті және баспа материалдарын жасауға арналған көп функциялы құрал. Көптеген шаблондар интерактивті және баспа түрінде қол жетімді. Интерактивті жаттығулар Интернетке қол жетімді кез-келген құрылғыда ойнатылады: компьютерде, планшетте, телефонда немесе интерактивті тақтада. Flippity-бұл кесте негізінде оқыту үшін әртүрлі интерактивті тапсырмаларды жасауға болатын онлайн қызмет. Flippity интерактивті жұмыстарының ең танымал түрлері: Мәтінді енгізу жаттығуы; Емлені тексеру; Кроссворд; Турнир кестесі; Уақыт шкаласы; Сөздерді іздеу; Бинго. Әр тапсырма үшін құру нұсқаулары, сондай-ақ шаблон мен демо нұсқасы бар. Flippityинтерфейсі ағылшын тілінде, бірақ интуитивті интерфейс бар. Сондай-ақ, сервиспен жұмыс істеу кезінде браузерге салынған автоматты аудармашыны пайдалануға болады, мысалы, мұндай мүмкіндік Google Chrome браузерінде бар. Padlet онлайн қызметі кез келген адам өз қолтаңбасын қалдыра алатын, суретті тіркей алатын, файлды немесе хабарландыруды орналастыра алатын платформа. Padlet — бұл әр оқушыға өз жұмысын тақтаға шығаруға, ал мұғалімге-оған көп уақыт жұмсамай және ауыр дәптерлерді жинамай-ақ, түсініктеме беруге және бағалауға мүмкіндік беретін қызмет. Барлық ресурстар бір жерде жиналады және ешқашан жоғалмайды. Жұмысты бастау үшін оқытушы Google немесе басқада тіркеулі аккаунттарды пайдалану қажет.

Білім беруді цифрландырудың артықшылықтары: оқушыларды ерте жастан тәуелсіздікке

үйрету; қағазбастылықты жою: оқушыларға үнемі көптеген дәптерлер мен оқулықтар алып жүрудің қажеті жоқ, ал мұғалімдерге барлық құралдар қажет: бір планшет макулатураның килограммын алмастырады; үнемдеу-кеңсе шығындарын азайту, оқулықтар/дәптерлердің электрондық нұсқаларын пайдалану аз шығындарды талап етеді; шалғай елді мекендердегі адамдар үшін білімнің жоғары қолжетімділігі.

Білім беруді цифрландырудың кемшіліктері: Тұжырымдаманың мүмкін кемшіліктері: оқушылардың әлеуметтенуінің төмендеуі; физикалық дамуға аз көңіл бөлінеді; педагог қызметінің төмендеуі. Сандық түрлендіру білім беруді қол жетімді, толық және үнемді ете алады, бірақ мүмкін болатын кемшіліктерді болдырмас үшін мұқият жоспарлау және мұқият енгізу керек.

Сонымен қатар 2020 көктемде қарқын алған пандемия еліміздегі байланыс жүйелерін нағыз сынақтан өткізіп, жанды жерімізді ашып бергендей. Қашықтан оқыту әдісіне көшу инфрақұрылым мен интернет сапасына қатысты елеулі мәселелердің бар екенін көрсетті. 20%-дан астам мұғалімдердің үйлерінде толыққанды интернет пен компьютер жоқ болғандықтан, қашықтан тиімді оқыта алмады.

Қорытындылай келе, бүгінгі таңда ақпараттық технологиялардың сөзсіз пайдалы екенін ешкімге дәлелдеудің қажеті жоқ, бірақ олардың проблемаларға әкелуі мүмкін екенін ұмытпаған жөн. Сандық технологиялар біздің өмірімізде барған сайын маңызды рөл атқаруда. Олар бізге ақпарат алмасуға, жұмыс істеуге, үйренуге және көңіл көтеруге мүмкіндік береді. Цифрлық технологияның жылдамдық, дәлдік және қолжетімділік сияқты көптеген артықшылықтары бар. Олар сонымен қатар процестерді автоматтандыруға, өмір сүру сапасын жақсартуға және жаңа мүмкіндіктер жасауға мүмкіндік береді. Болашақта цифрлық технологиялар денсаулық сақтаудан бастап көлікке дейін өміріміздің барлық саласына дами береді және енеді. Сондықтан заманауи әлемде табысты болу үшін цифрлық технологияларды пайдалануға және меңгеруге дайын болу маңызды.

Сандық технология дамыған сайын кибершабуыл қаупі де артады. Болашақта киберқауіпсіздік маңызды рөл атқаратын болады және деректер мен жүйелерді хакерлер мен зиянкестерден қорғаудың жаңа әдістері мен технологиялары әзірленетін болады. Жалпы алғанда, Қазақстан Республикасының ақпараттық технологияларды

мемлекеттік жүйеге ендіру, сәйкестендіру жұмыстары осыдан он жыл бұрын-ақ нәтижелі бастау алғанын айтып өткен жөн. Осы он жылдың ішінде Қазақстандағы цифрландыру жүйесі едәуір өскенін байқауға болады. Мәселен, қазіргі таңда eGov системасы электронды жүйеге ауысты. Қазақстанда онлайн сауда нарығы дамып келеді. Қазақстан халқының басым бөлігі цифрлы сауатты. Үйден немесе кеңседен шықпай-ақ түрлі операцияларды жасай алады. Бұрындары кезекте тұрып, уақытта сарп етіп, арнайы мекемеге бару керек болса, қазір Қазақстан халқы төлемді де, оның ішінде салық, айыппұл төлеу, коммуналды қызметтерді жасау секілді тағы да басқа түлі операцияны орындай алады. Кең байтақ Қазақстанның түкпір-түкпіріндегі, тіпті шалғай ауыл-аймақтарда интернетке қолжетімділігін арттыру. Қазақстан Республикасы бойынша орта білім беру мекемелерінде интерактивті тақта орнату, компьютермен жабдықтау қолға алынды.

Жалпы, цифрлық технологияның болашағы қызықты және жаңа мүмкіндіктерге толы болады. Олар біздің өмірімізді өзгертіп, оларды ыңғайлы, тиімді және байланыстыратын болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Суранчиева З.Т. «Жаңа технологиялардың түрлері және оны қолданудың сатылары» Қазақ мемлекеттік қыздар педпгогикалық университетінің Хабаршысы - 2010 – 4(6). – 30-34.

2. Аймағамбетов А.А. Отандық ғылымда жаңа серпіліс болады. <https://egemen.kz/article/233068-askhat-aymaghambetov>

3. Привалова Г.Ф. Активные и интерактивные методы обучения как фактор совершенствования учебно-познавательного процесса / Г.Ф. Привалова // Современные проблемы науки и образования. - 2014. – 3(4). – 71-76.

4. «Қазақстан мектебі» ғылыми — әдістемелік журналы -2010–3(6). 4(6). –25-27.

5. <https://qamshy.kz/article/43728-tsifrlыq-qazaqstannynh-negizgi-maqsaty-omir-sapasyndgaqsartu?ysclid=lupzmcbo4p971087403>

6. <https://astanahub.com/kk/blog/kakie-napravleniia-zhizni-zadevaet-tsifrovizatsiia>

**САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ
СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ДАҒДЫСЫН ДАМУ**

Виртуалды практикалық тапсырмаларды қолданып, зертханалық жұмыстардың сапасын арттыру, талдау дағдыларын және ұйымдастыру мүмкіндіктерін кеңейту.

Жоғарғы сыныптарда физика пәнінен тақырыптар күрделеніп, бөлім, тоқсан бойынша бағалау жұмыстарын орындауда бірнеше кедергілерге тап боламыз. Көптеген оқушылар зертханалық жұмыстарды орындауда тәжірибелік деректерді түсіндіру, бағалау, зерттеуді жоспарлау және тәжірибені жүргізудің жақсарту жолдарын ұсынуда қиналады. Осы аталған олқылықтарды жою үшін, әрі нәтижелерді жақсарту үшін сандық білім беру технологиялары, соның ішінде виртуалды зертханалық жұмыстар сабақта қолдану маңызы зор. Физика пәнін оқытуда тек пәнді білу, теориялық білімді тереңдетуді емес, сонымен қатар әртүрлі практикалық жұмыстарды орындау, нәтижені бағалап қорытынды шығару және өмірмен байланыстыра отырып, дүниетанымы кеңейте түсу көзделеді. Оқушы дайын білімді алушы емес, сол білімді игеру жолдарын өздері анықтап, тұжырымдама жасап үйренгенде ғана оның зерттеушілік дағдысы қалыптасады.

XXI ғасыр-ақпараттық технология заманы және ол оқушыларды оқыту үрдісінде маңызды роль атқарады. Әлемдегі технологиялар мен ғылымның жаңаруы оқытушы ретінде біздің де жұмысымызға оқыту әдістерін жаңартуды, үнемі ізденуді, жаңа талаптарды жүктейді. Практикалық және зертханалық жұмыстарды орындау барысында оқушылардың зерттеушілік дағдылары қалыптасады. Зерттеушілік дағдыға-проблеманы анықтау, болжам ұсыну, мәліметтерді өңдеу және нәтижені бағалау кіреді. Оқушының зерттеушілік іс-әрекетінде мұғалімнің ролі – әрекетті ұйымдастырушы, ақпарат көздерінен қажетті білім алуда және проблеманы шешуде кеңесші [1, 1216]

Мұғалімнің басыты міндеті - оқушыны оқуға үйрете отырып, олардың заман ағымына сай бәсекеге қабілетті тұлға ретінде қалыптастыру болып табылады. Қазіргі заманғы мұғалім тек білім көзі ғана емес, оқыту үрдісінің белсенді мүшесі болу керек екеніне көзіміз жетті. Әр оқушыны оқу үрдісіне қатыстыра отырып, оны тыңдай білу керек, оны көмекшісіне айналдыра отырып, оларды толғандыратын мәселелерге оқушы көзімен қарай білу керек. Заман ағымы ұстаздарды жаңа ақпараттық технологияларды өз сабақтарында белсенді қолдануды талап етеді. [2]

Физика пәнінің көзі - эксперименттік жұмыстар. Оларды өткізбес бұрын оқушылармен сауалнама, интервью, мектеп психологының жүргізген анкеталарына шолу жасалынды. Оқушылардың әлсіз жақтары анықталды:

- кейбір оқушылардың өзіне сенімсіздігі;
- оқушылардың бір-біріне айтылатын сыни пікірінен қорқуы;
- комплекстен шыға алмайтыны;
- заңдылықтарды өмірмен байланыстыруда қате жіберуден жасқанатыны, т.б.

Мектеп психологтарының 11-12-сынып оқушыларына «Қабылдауды анықтауға арналған Битянова М. Р. әдістемесі» бойынша жүргізген жұмысының диагностикалық сараптамасымен таныстық. 45,5% - визуал, 30,5% - аудиал, 24% - кинестетик нәтижелерін көрсетіп отыр. Сабақ беру барысында бұл нәтижелер ескеріліп отырды.

Зерттеу жүргізу барысында тақырыптық, тоқсандық бағалаудың қорытындысында жіберілген қателіктер мынадай себептерге байланысты болатыны анықталды. 1-кесте.

1-кесте – Сандық ресурстар арқылы ғылыми әдістермен технологияларды меңгеріп қателіктерді жою дерек-кестесі.

Оқушылар тізімі	Қателік себептері	Себептерді жою әдістері
Оқушы 1 Оқушы 2 Оқушы 3 Оқушы 4	Практикалық тапсырмалар бойынша талдау жасай алмайтыны	VASCAK қосымшасы арқылы анимация және симуляциялық практикалық тапсырмаларына талдауды ауызша жасатуға дағдыландыру немесе сандық сторителлинг- мультимедиялық технологиясы бойынша виртуалды жұмыстарды көрсету арқылы, оның қорытынды жасап, талдау дағдысын арттыру.
Оқушы 5 Оқушы 6 Оқушы 7	Есептеуден қателесетіні	http://flippity.net сервис арқылы көптеген есептеу тапсырмаларын орындату арқылы жоюға болады.
Оқушы 8 Оқушы 9	Құбылыстарға практикалық өмірден мысал келтіре алмайтыны	http://onlinetestpad.com сервисі арқылы сұрақты, құрылымдық тапсырмалар орындау арқылы кедергілерді азайтуға болады.
Оқушы 10 Оқушы 11	Зандарды ағылшын тілінде қолдана алмайтыны	Google Forms білім құралы арқылы зандарды есте қалдыруға арналған тапсырмалар арқылы жоюға болады.

Әдіснама. Деректермен және әдебиеттермен жұмыс істеу – зерттеу үдерісінің маңызды бөлігі. Бірнеше әдебиеттерге шолу барысында «зертеушілік дағды дегеніміз не?», «оны жетілдіру үшін қандай әдістер бар?», «өлшеулер мен бақылауларды жүргізуде басты назар неге аударылу қажет?» деген сұрақтарға көп ізденіс жұмыстары жүргізілді. Сапалы білім беру үздіксіз ізденумен тығыз байланысты. Сонымен қатар, зерттеу жоспары жасақталып, межеленген уақытта зерттеуге қатысатын педагогтер кездесіп, зерттеу бойынша ойларымен бөлісіп отырды.

«Геометриялық және толқындық оптика» бөлімдерін оқытуда айналардан, линзалардан және линзалар жүйесінен кескін алуда сандық ресурс ретінде «VASCAK» қосымшасын қолданық. Оқушылар сызба жұмыстарын орындап, қорытынды жасауда тиімді нәтижеге қол жеткізді. Уақытты үнемдей отырып, тәжірибе жүргізудің жақсарту жолдарын өз беттерінен маңызды идеялар ұсына білді.

Қазіргі оқушылар сандық технология түрлерін компьютерді, техниканы жақсы меңгерген. Ендігі біздің міндетіміз оларға тек көздері жанып, қызығушылық пен танымдық ынтасы артатындай бағыт-бағдар бере отырып, білімге қалай қол жеткізуге болатынына жол сілтеу. Осы бағытта жұмыс жасау барысында «Төңкерілген сынып - Flipped Class» оқыту технологиясын білім беру үрдісімізде тиімділігі жоғары болатынына көзімізді жеткіздік. Зертханалық жұмыстарды орындауға әзірлік ретінде оқушыларға үйден танысуға тақырыпқа сай сандық ресурстар арқылы виртуалды зертханалар сілтемелері ұсынылды. Сабаққа келгенде құралдар арқылы зертханалық жұмыстарды орындауға әзір болып келуі байқалды:

- сандық ақпараттарды пайдалануы;
- қорытынды жасай білуі;
- теориялық материалдарды жүйелеуі;
- болжамдар мен гипотезалар ұсынуы;

Бұл технология арқылы дайын тақырыпты беріп қоймай, оларды қызықтыратын, оқушының ойлауына тың серпіліс беретіндей тапсырма мен тақырыпты ұсынған дұрыс. Бұл білім алушылардың ақылды ойлай отырып, өз идеясын, көзқарасын, өзіне сенімділігін, жауапкершілігін түсінетіндей жолға бағыттайды. Бүгінгі сабақтың қажеттілігі де осы деп ойлаймыз.

Оқушыларға «Төңкерілген сынып - Flipped Class» оқыту технологиясынан басқа жобалар, топтық ынтымақтастық тапсырмалар, компьютерлік эксперимент, сабақтан тыс шаралар, ойындар мен қосымша сабақтар, пікір сайыстар, тесттік және құрылымдық тапсырмалар ұйымдастырдық.

Оқушыларға анкеталық сұрақтар арқылы тексерген кезде, нәтижесінде көптеген оқушыларға практикалық бағыттағы мобильді қосымшалары арқылы тіркелетін онлайн симуляторлар, онлайн-платформалар арқылы тексерілетін тапсырмалар, мысалы <http://onlinetestpad.com> сияқты тапсырмалар қызықтыратыны түсінікті болды. Сондықтан сабағымызда жиі қолданып, оқушыларымыздың қызығушылығын тудырған бірқатар сандық технологияларға тоқталып өткіміз келеді:

1. **Web-квест технологиясы** - бұл проблемалық тапсырмаларды рөлдік ойын элементтері арқылы орындау үшін интернеттің ақпараттық ресурстарын қолданылады.

2. **Сандық сторителлинг- мультимедиялық технологиясы** - бұл технологияны қолдана отырып, жеке тәжірибе алмасу, виртуалды турларды өткізу, презентациялар мен пікірталастар өткізу үшін пайдаланылады.

3. **Google Forms** - деректерді жинау, онлайн тест өткізу және дауыс беру формаларын құруға мүмкіндік беретін онлайн құралы болып табылады.

4. **Piktochart** – Бұл технология арқылы онлайн-редактор пайдаланушыға инфографика форматында ақпаратты әзірлеу және ұсыну үшін мүмкіндіктер береді.

5. <http://wordwall.net> – дерек көзі қарапайым әдіс арқылы өзінің жеке оқу ресурсын құруға, мысалы викториналық сұрақтар, формулалар мен физикалық шаманың сәйкесін табуға, заңдар мен формуланы құруға, сөздер құрастыруға мүмкіндік береді.

6. <http://onlinetestpad.com> – тестік тапсырмалар мен оқыту тапсырмаларын құруға арналған көп функциялы, тегін сервис болып табылады.

7. <http://flippity.net> - оқу үрдісінде интерактивті жаттығуларды құруға мүмкіндік беретін веб-сервис. Бұл сервис тегін, интерфейс -ағылшын тілінде, тіркелуді қажет етпейді, кейбір тапсырмаларды көшіріп те алуға болады.

8. <http://get.plickers.com> - бұл сервис егер оқушылардың смартфон болмаса, не мектепте WiFi жұмыс істемей қалса, Plickers-ті қолдануды ұсынамыз. Оның көмегімен оқушылармен білімдері бойынша кері байланысты тиімді ұйымдастыруға болады. Бұл жағдайда тек мұғалімнің интернет көзіндегі смартфон болса жеткілікті. Оқушылар мұғалім әзірлеп қойған арнайы карточканы қолданады, карточка арқылы мұғалім смартфон бойынша жүйенің өзі автоматты түрде дұрыс және бұрыс жауапты ажыратады.

9. <http://www.sli.do/> - бұл платформа арқылы сұрақ-жауап сессиясын ұйымдастыра аламыз. Сөйлеуші спикерлер өз сұрақтарын немесе пікірлерін смартфон арқылы қалдырып отыруға болады.

10. <http://app.poppet.com/> - ментальды карта құруға арналған оқу құралының бірі. Оқу үрдісінде бір картамен екі немесе үш оқушымен қатар жұмыс жүргізуде өте ыңғайлы сервис. [3]

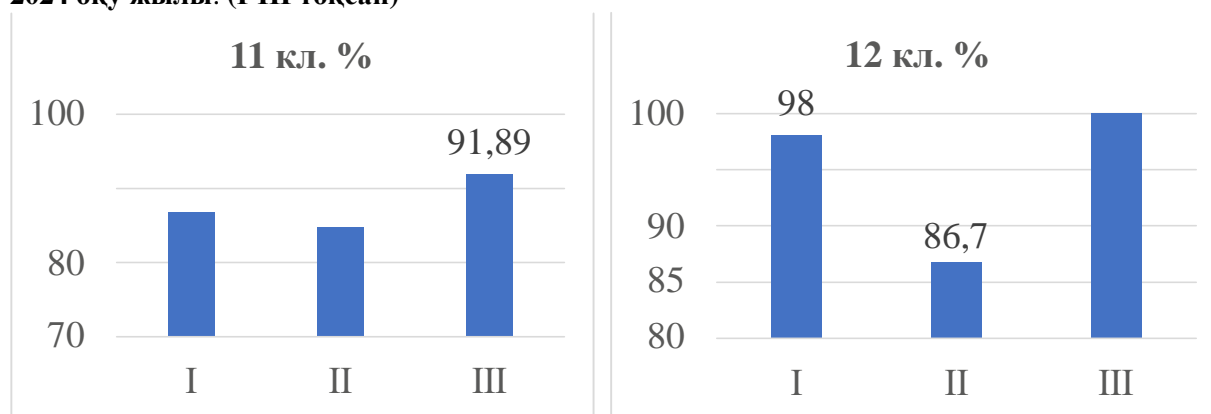
Бұдан басқа да жиі қолданатын оқытудың өзекті технологиялары қатарына Learningapps, Kahoot, Quizizz сияқты оқыту құралдарын атай аламыз. Бұл оқушылардың басқалармен контент құру және бөлісу үшін пайдаланатын тиімді бағдарламасы болып табылады. Олар арқылы тесттерді құруға, іздеуге және таратуға, сондай-ақ тесттерді өткізуге болады және осылар тиімді құралдардың бірі. Осындай оқу құралдары оқушыларды мотивациясын көтеруге зор ықпал етті. Сабақ кезінде, не болмаса сабақтан тыс кезде де оқушылар тапсырманың қорытындысы бойынша хабарласып жатады. Оқу үрдісіне дәл осындай дәрежеде оқушылардың ат салысуы, пәндік материалды тұрақты меңгеріп, білім дәрежесін арттыруға септігін тигізді. [4, 5]

Нәтижелер: Зерттеудің келесі қадамында 12 сынып оқушыларына төмендегідей сұрақтардан тұратын сауалнама жүргізілді. Сауалнама зерттеу басында және соңында жүргізілді. Сауалнамаға 12-сынып оқушыларынан физика пәнін тандаған 49 оқушы қатысты. Сауалнама қорытындыларын төмендегі диаграммдан көруге болады.

№	Сауалнама сұрақтары	Зерттеу басында	Зерттеу соңында
1.	Физикалық құрал-жабдықтармен жұмыс жасауды ұнатасыз ба?		Иә 100%
2.	Деректерді түсіндіру мен қателіктерді бағалау жұмыстарынан үрейленесіз бе?		
3.	Виртуалды зертханалық жұмыстар орындау тиімді ме?		Иә 100%
4.	Кестелік мәліметтерді интерпритациялау және градиент арқылы белгісіз шаманы анықтауда қиналасыз ба?		

Нәтижелерді салыстыра келе, соңғы сауалнамадан оқушылардың 100% тақырыпқа сай тәжірибелік жұмысын жүргізіп отыруды қалағанын, деректерді түсіндіру және қателіктерді бағалауда қорқыныштың сейілгенін көруге болады. Виртуалды анимациялық жаттығулардың тиімділігін 100% оқушылар дәлелдеп отыр. Физикалық белгісіз шамаларды анықтауда 80% оқушы қиналмай табатынын айтты. Бұл бақылау нәтижесі арқылы оқушылардың тәжірибелік және бақылау жүргізу дағдыларының алға жылжығанын көруге болады.

11-12 сыныптардың тоқсандық білім сапаларының диаграммасы 2022-2023, 2023-2024 оқу жылы. (I-III тоқсан)

Зерттеу қорытындысы: Зерттеу жүргізген 11-12 сыныптардың сипаты былтырғы оқу жылымен салыстырғанда оңды нәтиже көрсетті. Бұл өсімнің негізгі басымдығы таңдап алған сандық технологиялардың ұтымды жағын айқындап отыр. Құрылымдық, тест тапсырмаларын «Socrative» сервисінде машықтандыру жаттығуларын апта сайын жеке орындау оқушылардың тәжірибелік дағдысын дамытады деген қорытындыға келдік.

Себебі мұғалімнің өз практикасын зерттей алуы – оның кәсіби дамуының белгісі. Сонымен қатар, жүргізілген зерттеу нәтижелерімен, атап айтқанда оқушылардың физика сабақтарындағы тәжірибелерді талдау дағдыларын проблемалық оқыту әдісі арқылы дамыту жолдарымен мектепшілік Mentoring school курсына жас мамандармен бөлісуді жөн көріп отырмыз. Оған қоса, жыл сайын мектебіміздің ұйымдастыруымен оздырылатын аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференцияда бөлісуді де мақсат келесі оқу жылы жоспарладық. Яғни сандық құралдар практикалық дағдыларды орындау дағдысын дамытумен қатар физикалық процестерді түсіндіруде

өте тиімді, оқушылар соның негізінде тәжірибелік жұмыстарды өздері жоспарлап, іске асыру мүмкіндігі бар.

Әдебиеттер тізімі

1. Мазяркина, В., Первак, С.В. (2011). Исследовательская деятельность школьников. Современные наукоемкие технологии. № 1 – с. 121-123
2. «Цифровой Казахстан». Астана (2017). Государственная Программа.
3. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық ІІ деңгей
4. Интерактивные методы обучения. Астана (2014)
5. Элейн Уилсон. (2015). Использование цифровых технологий на уроках для повышение качества преподавания и обучения. Педагогический диалог №2 (12)
6. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық өлшеулер орталығы, (2018). 18-24б.
7. «Физика» пәнінен 12 сыныптарға арналған «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Білім беру бағдарламасы – NIS-Programme.
8. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық өлшеулер орталығы. «Физика» пәні бойынша сыртқы жиынтық бағалаудың тест спецификациясы. Астана, 2017.12-сынып.

ӘОЖ 796/799

Зайнуллин С.Р.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

АУЫЛДЫҚ ЖЕРЛЕРДЕ ҮЙІРМЕ ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУ КЕЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУЫ АРҚАУЫ

Оқушылар дене-бітімінің дұрыс дамуы, денсаулығының нығаюы, жұмыс қабілетінің артуы сыртқы ортаның қолайсыз жағдайларына қарсы тұруға ықпал етеді. Жақсы денсаулық - адамның еңбек және қоғамның іс-әрекетке жемісті қатысуының маңызды кепілі. Оқушылардың денсаулығына қамқорлық жасауға біздің қоғамымыз мейлінше мүдделі. Сабақтарда, сабақтан тыс уақытта, спорт секцияларында дене тәрбиесін күн сайын ұйымдастырып, қолайлы жағдайлар жасау қажет. Табиғи қозғалыстың түрлері жүгіру, қарғу, жүзу, лақтыру, шаңғы, коньки, велосипед тебу, акробатика өмірге қажетті дағды және іскерліктерді қалыптастырады. Жас адамдардың денесі түрлі жаттығулар көмегімен ширап, дамиды. Сондықтан күш, жылдамдық, төзімділік, икемділік сияқты адам қабілетін дамыту оқушылардың қозғалтқыш тәжірибесін байытады, дене қозғалысын үйлестіреді. Дене тәрбиесі саласында ырғақ, жеке гигиена, дене шынықтыру мәдениеті, туризм, спорт ерекше орын алады. Дене тәрбиесі ең басты күн тәртібін, яғни, еңбек, демалыс, тамақтану, ұйқы, бос уақыт ырғақтарын дұрыс ұйымдастыруда талап етеді. Күн тәртібін тиімді пайдалану балалардың ақыл-ойы мен дене құрылысының дұрыс дамуына, денсаулығын сақтауға көмектеседі. Күн тәртібін бұзбау міндет. Тәртіп дегеніміз - демалыс, тамақтану, жеке гигиена және күн мен түннің пайдалы сәттерін маңызды, мазмұнды қолдану.

Дене шынықтыру сабағы әзірлік, негізгі, қорытынды бөлімдерінен тұрады. Әзірлік бөлімі оқушылардың сергек көңіл-күйін, дене шынықтырумен шұғылдану ынтасын арттыру және балаларды сабақтың негізгі бөлігінде күрделі дене жаттығуларын орындау даярлығын жасау үшін пайдаланылады. Сабақтың негізгі бөлігіне оқу бағдарламасындағы дене жаттығуларының түрлері енгізіледі. Жаттығулар, әр қилы ойындар оқушылардың көтеріңкі көңіл-күйін туғызады. Осы көтеріңкі ілікті басып, оқушыларды келесі сабақтарға даярлау сабақтың үшінші, қорытынды бөлігінің міндеті. Сабақ жалпы сап түзеумен, қорытынды жасаумен аяқталады. Дене шынықтыру сабақтары процесінде білім беру, тәрбиелеу, сауықтыру міндеттері шешіледі. Дене шынықтыру сабағының маңызды тәрбиелік міндеті оқушылардың дене шынықтырумен үнемі шұғылдануға ынта-ықыласын дарыту. Бастауыш сыныптағы дене шынықтыру сабақтары жаттығуларының және ойындарының сан алуандылығымен ерекшеленеді.

Дене тәрбиесі бойынша сыныптан тыс жұмыстардың міндеттері: баланың денсаулығын нығайтуға көмектесу; ағзаны шынықтыру, оқушылардың жан-жақты өсіп жетілуіне, дене шынықтырудық оқу бағдарламасын ойдағыдай меңгеруге көмектесу; балаларды дене шынықтыру және спортпен үнемі шұғылдануға әдеттендіру; қозғалыс дағдысын тәрбиелеу.

Дене шынықтыру мен спорт жөніндегі сыныптан тыс жұмыстың негізгі формалары: секциялары мен үйірмелердегі сабақтар спорт жарыстары, серуендер, туристік жорықтар, дене шынықтыру және спорт мейрамдары.

Серуендер мен жорықтарды балалардың табиғат туралы білімдерін толықтыра алатындай тамаша адамдардық әңгімелерін ести алатындай жерде белгіленген жөн. Оқушыларды жүйелі түрде дене жаттығуларына үйретудің тиімді жолдарының бірі - олардың өз еркімен дайындалуы. Осыған байланысты оқу бағдарламасына дене тәрбиесінен үйге тапсырма беруді міндетті түрде енгізу керек.

Отбасында өз еркімен орындалатын дене тәрбиесінің бір түрі -таңертеңгілік гигиеналық-бой сергіту жаттығуы. Ол адамның дене құрылысының ұйқыдан соңғы тіршілік қызметіне тез араласуына әсерін тигізіп қана қоймай, адамды сергек жүруге және көңіл-күйін көтеруге көмегін тигізеді. Таңертеңгілік бой сергіту жаттығуы тұлғаны дұрыс қалыптастыруға әсер ете отырып, тыныс алуды жақсартады, қан айналу жүйесі қызметін күшейтеді, зат алмасуға көмектеседі, оқушылардың зеректігін, мақсатқа жету ұмтылысын қалыптастырады, ақыл-ой қызметін арттырады. Ертеңгілік бой сергіту жаттығулары оқушыларды тәртіптілік пен бейімділікке, өзіне деген сенімділік пен белсенді қызмет атқаруға тәрбиелейді. Қоғамның болашағы - оқушы-жастарға ұжымдық тәрбие беруде дене тәрбиесі сабағында ұлттық ойындарды өткізудің рөлі зор. Қазақстанның ұлттық ойындарының ішінде ұжымдыққа, ауызбірлікке тәрбиелейтін ойындарды оқу-тәрбие үрдісінде тиімді пайдалануға болады.

Сауықтыру бағытының негізгі формалары

Сауықтыру бағытының жұмысының негізгі мазмұны: шәкірттерге оқу, еңбек және демалыс ырғағын ұтымды пайдалануды үйрету, оқушылардың денсаулығын үнемі бақылау, жұмыс қабілетін жақсарту, оларға жағдай туғызып, қамқорлық жасау. Оқу күні және оқу жылы бойында қозғалыс жасау, қозғалтқыш әрекетке үйрету және қозғалтқыш сапаларын дамыту, дене шынықтыру және сауықтыру жұмысын тиімді өткізу.

Дене тәрбиесін мектепте және мектептен тыс оқу орындарында спорттық базаларда іске асыру үшін төмендегі талаптарды еске алған жөн:

- оқушылардың бойында жоғары адамгершілік сапаларын тәрбиелеу.
- шәкірттің денсаулығын нығайту, жұмыс қабілетін көтеру.
- спортпен шұғылдануға оқушылардың тұрақты қызығуын және қабілетін дамыту.
- негізгі қозғалтқыш сапаларын дамыту. Дене тәрбиесінің мазмұны, міндеттері және формалары әрбір мектептердің жағдайларына байланысты дене шынықтыру және сауықтыру жұмысының жүйесін жасауды қажет етеді.

Дене тәрбиесінің негізгі құралдарына дене жаттығулары, гимнастика, ойын, туризм, спорт, табиғи факторлар жатады. Дене жаттығулары - бұл саналы түрде орындалған қимылдар және қозғалтқыш әрекеттер. Дене жаттығулары бұлшық ет жүйесін, қан айналымын және тыныс алу мүшелерін дамытады.

Гимнастика. Түрлері: негізгі және гигиеналық гимнастика, спорттың гимнастика, акробатика, көркемдік гимнастика, өндірістік гимнастика және емдік гимнастика. Ойын оқушыларды жылдамдыққа, төзімділікке тәрбиелейді. Туризм - оқушыларды төзімділікке, ұжымдыққа, еңбек сүйгіштікке және қолайсыз сыртқы жағдайларда кездесетін қиындықтарды жеңуге тәрбиелейді. Спорт - оқушылардың денсаулығын нығайтатын, дене күшін, қозғалыс дағдыларын және моральдық-еріктік қасиеттерін дамытатын дене тәрбиесінің құралы. Дене тәрбиесіндегі маңызды құралдарының бірі - табиғи факторлар: күн көзі, ауа, суға шомылу, душ қабылдау. Табиғат факторларын балалардың денесін сауықтыру жұмысы кезінде пайдалану өте тиімді. Дене тәрбиесінің маңызды мақсаттарының бірі - балалар мен ересек адамдарды дене шынықтыру ісіне жұмылдыру. Дене тәрбиесінің міндеттері:

- денсаулықты нығайту және шынықтыру, дененің дұрыс өсіп-жетілуіне және ағзаның жұмыс қабілетін арттыруына әсер ету;

- қимыл дағдылары мен іскерліктерін қалыптастыру және жетілдіру;

- қимылдың жаңа түрлеріне баулу және оны теориялық білімдерімен байланыстыру;

- негізгі қимыл-қасиеттерін күшті, төзімділікті, шапшаңдықты және ептілікті дамыту;

- еріктілікке, батылдыққа, табандылыққа, тәртіптілікке, ұйымшылдыққа, достық пен жолдастық сезімге, мәдениет мінез-құлық дағдысына еңбек пен қоғамдық меншікке саналы көзқарасын тәрбиелеу;

- әдеттерді қалыптастыру және дене жаттығуларымен үнемі шұғылдануға ынтаны тәрбиелеу;

-гигиеналық дағдыларды сіңіру, дене жаттығулары мен шынықтыру гигиенасы жөніндегі білімді хабарлау. Адамға ең қажет нәрсе - оның өмірі мен денсаулығын сақтау. Денсаулықтан асқан бақыт та, байлық та жоқ. Денсаулықтың жоқтығы адамның ойлаған ойын жүзеге асыруға кедергі жасайды, әсіресе жастардың жалындаған күш-қайраты мен қиялына кедергі болады. Әрбір

жасөспірімнің дене бітімі жағынан жан-жақты дамуы – бұлшық еттердің болаттай берік болуы, жүрек-қантамыр жүйелерінің, тыныс жолдарының, ас қорыту мүшелерінің қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Әрбір жасөспірім өз ағзасының құрылысы мен атқаратын қызметін жақсы біліп, тазалық ережелерін саналы түрде орындауға тиіс. Қазақ халқы адам денесіндегі он екі мүшенің сау болуына, олардың дұрыс қалыптасып өсуіне көп көңіл бөлетіндігі бұрыннан белгілі.

Жасөспірімнің денсаулығы – қоғам байлығы. Әрбір оқушы өз денсаулығының мықты болу жолдарын қарастыру қажет. Өйткені дені сау адамның көңіл-күйі көтеріңкі болып, еңбекке де, оқуға да құлшына кіріседі. Мектепке дейінгі мекемелер мен оқу орындарындағы дене тәрбиесінің бағдарламалық мазмұны өзінің арнайы ерекшеліктеріне ие және ол бәрінен бұрын балалардың, жеткіншектердің, студенттердің денсаулығын, денесінің қалыпты дамуын, дене даярлығының қажетті деңгейін қамтамасыз етуге бағытталған. Дене тәрбиесінің аталған құрамдас компоненттері (денсаулық, дене дамуы, дене дайындығы) өзара тығыз байланысты және жеткіншектер мен жастардың жеке тұлғасын, олардың өмірлік және функционалдық жағдайын (бой, салмақ, өкпенің сиымдылығы, аяқ-қолдардың үйлесімді қатынасы және т.б.) қалыптастырып дамытуда жеке фактор болып табылады.

Қоғам үшін бірінші кезектегі қажетті тұрмыс пен еңбек қызметіне керек дене қасиеттері мен қозғалыс дағдыларын дамытып, жетілдіруге және бірқалыпты ұстауға көмектесетін, тұрғындардың әр-түрлі әлеуметтік демографиялық тобының мұқтаждығын қанағаттандыратын бұқаралық спорт болып табылады. Бұқаралық спортпен балалық жастан егде жасқа дейінгі кез-гелген адамның айналысуына мүмкіндігі бар және белсенді қозғалыс қызметінің нәтижесінде организмді өзгертуге, жеке тұлғаны жетілдіруге әсер ететін елеулі мүмкіндіктерге ие.

Денені шынықтыру принципі

Қимыл ептілігі мен дағдысын қалыптастыру және дене қуаты қасиетін тәрбиелеу жалпызандылықтарға бағынады, ол әдістемеді принцип тер деп аталады. Принциптерді білу, оларды тәжірибеде қолдану дене тәрбиесі процесін жетілдіреді. Дене тәрбиесі процесіне төмендегідей әдістемелік принциптер тән.

1. Саналылық және белсенділік.
2. Көрнекілік.
3. Жүйелілік.

1. Саналылық және белсенділік принципі

Бұл қағиданың мақсаты – дене тәрбиесі үрдісі кезінде жаттығушылардың дене тәрбиесі мен спорт әрекеттерін саналы түсінуін, тұрақты ынтығушылық, қызығушылық қалыптастыру және олардың осы әрекеттерге белсенді ұмтылуын ұйымдастыру. [3]

Саналылық дегеніміз – адамның жалпы өмір заңдылықтарын, әр нәрсенің ақиқаттылығын дұрыс түсінуі, ұғына білуі, келешек әрекетін сол негізде орнықты бағытта алуы. Саналылықтың негізі – жаттығушының алдына орынды мақсаттар қоя білуі және сол ұмтылған бағытының жетер межесін, нәтижесін алдын ала бағдарлауы, сезінуі. Дене тәрбиесі мұғалімі, спорт түрінен жаттықтыратын жаттықтырушысы оқушыларының алдына өте айқын, ұғынықты міндеттер, оларды қызықтыратын, ұмтылдыратын жақсы, дұрыс, жоғары мақсат қоя білуі керек. Сонда ғана олардың саналарында тұрақты, түсінікті қызығушылық, сол мақсаттарға жетсем деген ұмтылушылық, әрбір жаттығу сабағына деген құлшыныс сезімі пайда болады. Саналылық және белсенділік қағидасы міндеттерін орындау кезінде оқытушы, жаттықтырушы төмендегідей талаптарды, мәселелерді негізге алып орындауы қажет:

1. Дене тәрбиесінің мақсаты мен міндетін орындауға оқушылардың ынтасын саналы түрде қалыптастыру. Егер оқушы алға қойған мақсаттың маңызын түсініп, оның міндеттерін орындауға ынта танытса, оқу-жаттығу барысы тезірек игеріліп, сапалы болады. Жаттығушылардың алдына кезекті (жақын) және болашақ (алыс) мақсаттар қойылуы қажет. Олар үшін болашақ мақсаттар: спорттық разряд алу, Президенттік сынақ нормаларын орындау, мектептің, ауданның құрама командаларына мүше болу т.с.с. Кезекті мақсаттар: бір күрделі жаттығудың техникасын меңгеру, кейбір дене қасиетін дамыту т.с.с. Оқушылар өздерінің денсаулығын нығайту, әр түрлі дене қасиеттерін дамыту үшін ұсынылып отырған тапсырманың мәнін, маңызын айқын түсіне білулері керек.[1]

2. Сабаққа ынталы, барлық зейінімен қызыға қатысу, іздене білу. Дене тәрбиесі сабағы кезінде қызықты тапсырмалар беру, ойындар өткізу, жүйелі түрде баға қою, жетістіктерін мадақтау, марапаттау, жеке тапсырма беру оқушыларды ынталандыра түседі. Үйрету және тәрбиелеу үрдістері жаттығушылардың білімін, танымын қалыптастырады. Жаңа амалдар, әдістер, қозғалыстың жаңа

элементтерін орындау, әр түрлі тәсілдер іздеу оқушыларды қызықтырады, шығармашылық ізденіске, белсенділікке ұмтылдырады, ынталандырады.

3. Жаттығушылардың өз әрекетін байқауға, бақылауға қабілетін ояту. Бұл талапты орындау үшін, оқушылар жаттығуды орындаған кезде сәтті немесе сәтсіз әрекеттеріне өздері талдау жасай білуі, орындау техникасынан қате таба алуы, олардың пайда болуы және оны қалай түзету керек екенін үйренулері қажет. Өз көңіл-күйін, жаттыққандығын бақылау, жаттығу күнделігін жүргізе білуі, объективті және субъективті мәліметтерге талдау жасау оқушылардың қабілетін жетілдіреді. Қазіргі кездегі дене тәрбиесі сабақтарында оқушылардың өз әрекеттерін саналы бақылауға ынталандырудың мынандай әдістемелік тәсілдері көп қолданылады:

- жаттығуды үйреткенде қимыл-қозғалысты көрсетпей, тек қана сөзді қолдану әдісі арқылы үйрету;

- мұғалім тапсырмасымен дене қасиетін дамыту жаттығуларын өз бетімен іріктей білу;

- жаттығуды орындаған соң, орындау техникасының сапасын өзі бағалау немесе екі-екіден орындағанда оқушылардың бір-біріне дұрыс баға бере білуі;

- жаңа жаттығуларды үйренгенде қозғалыс дұрыстығын сезінуге көмектесетін арнайы тренажерлер, қондырғылар қолдану;

- жаттығуды орындаған соң жаттығудың техникасының орындалу сапасы туралы бірден хабарлау, ақыл-кеңестер беру.

2. Көрнекілік принципі

Көрнекілік дегеніміз – адамның сезім мүшелерін тану, түсіну, ұғыну үрдісінде қолдану. Ал дене тәрбиесі мен спорт үрдісінде көрнекілік қағидасы үйрету және тәрбиелеу кездерінде қолданылады. Қозғалысқа үйретуді көру арқылы ғана емес, есту және бұлшық ет түйсігі арқылы да түсіне білу керек. Әр түрлі анализаторлар белгілері оқушылардың санасында үйренетін жаттығу туралы толық түсінік тудырады. Көрнекілік қағидасын тәжірибеде қолдану мынандай жолдармен пайдаланылады:

- үйренетін жаттығуды бөлшектеп немесе толық көрсетуді оқытушы, болмаса жақсы дайындықтан өткен оқушы орындайды;

- әр түрлі көрнекі құралдарды көрсету. Олар: суреттер, схемалар, фотосуреттер, кинограммалар, бейнемагнитофон жазулары, кинофильмдер т.б.;

- оқушының бейнелі сөздері: баяндау, түсіндіру, талдау, бұйрық сөздер т.б.;

- қозғалыс техникасының қиын бөлшектерін, элементтерін, қимыл-әрекеттерді іштей ойша қайталау. Ол идеомоторлық қайталау деп аталады. [3]

Көрнекілік қағидасын қолданар кезінде мынандай ғылыми-зерттеулер негіздерін ескере білуіміз қажет. Көру жүйесі арқылы қабылдау үш кезеңде орындалады, ол: сезіну, ұғына қабылдау және елестету. Ал есту жүйесі арқылы қабылдау тек қана елестету деңгейінде орындалады. (Б.Г. Ананьев, 1957). Адам сөз жүзінде айтылған хабардың 15%-ын, көзбен көрген нәрселерінің 25%-ын еске сақтайды екен. Егер осы екі хабарды беру тәсілі бірге орындалса, онда хабардың 65%-ы мазмұны есте сақталып қалады екен. (Н.В. Краснов, 1977). Көрнекілік қағидасын қолданғанда әрбір адамның жетекші анализаторы қайсысы екенін ескеру керек. Бір оқушыда жетекші көру анализаторы болса, екіншісінде есту, үшіншісінде қимыл анализаторлары болуы мүмкін. Көрнекілік қағидасын қолдану сипаты үйрену кезеңіне, жасына, жаттығушының дайындығына байланысты. Бұл қағида түрлерін кең пайдалану сабаққа ынталылықты арттырады, тапсырманы түсіну және оны орындауды жеңілдетеді.

3. Жүйелілік принципі

Дене қасиетін дамытудағы және қозғалысқа үйретудегі жақсы нәтиже тек қана дене тәрбиесі жаттығуларын жүйелі орындағанда ғана болады.

Жүйелілік – сабақтар арасында ұзақ үзіліс болмауы, сол арқылы жаттығушылардың дене дайындығы деңгейін түсірмеуі. Сондықтан да жүйелілік қағидасын қолданғанда өткен сабақтың ізін, өтіп жатқан сабақтың әсері басып, нығайып, толықтырып жатуы керек. Қорытындысында көп сабақтың әсерлері қосылып, кумулятивтік әсер (жаттығушы ағзасының берік бейімделу үрдісі) пайда болады, жаттыққандық деңгейі көтеріледі. Сабақтар белгілі бір жүйе бойынша жұмыс және тынығу кезеңдерінің алмасуымен өтеді, бұлардың негізінде бір-бірімен байланысты ағзаның шаршауы және калпына келу үрдісі жүреді.

Бұл жүйе төрт кезеңнен тұрады.

Жұмыс кезеңі. Бұл кезеңде белгілі бір жұмыс көлемі орындалады, жұмыс барысында қозғалысты қамтамасыз ететін энергия, қуат көзі таусыла бастайды, ағзаның жұмысқа қабілеттілігі төмендейді. Мысалға бір жаттықтыру сабағын алуға болады (1,5 сағат). [2]

Ағзаның қалпына келу кезеңі. Бұл кезеңде орындалған жаттықтыру сабағынан кейінгі уақытта, демалып, тамақтанғаннан соң, ағзаның жұмыс қабілеттілігі, функционалдық көрсеткіштері жұмысқа дейінгі деңгейге келе бастайды.

Жоғарғы өтем кезеңі. Бұл кезеңде ағза толық демалып, жұмысқа кеткен энергиясын, қуатын қалпына келтіреді. Тек қана қалпына келмейді, артығымен 100%-дан асады. Жаттығушы ағзаға қаншалықты жоғары жүктеме алса, жоғары өтем кезеңі соншалықты көтеріледі. Дене тәрбиесі сабағының, спорттық жаттығудың маңызы, спорт рекордтарының, спортшылардың жоғары жетістіктерінің мәні осында.

Сонымен, жұмысқа бейімділікті жақсарту, жаттыққандық деңгейін жоғарылату үшін жаттықтыру сабақтары арасындағы демалуды 1-2 күннен ары созбау керек. Дене тәрбиесі сабақтарын бір жетілік циклда дұрыс қоя білу керек. Мектептердегі дене тәрбиесі сабағы кемінде бір күн аралатып, жетісіне 3-4 рет өткізілсе дұрыс болады, өткен сабақтың әсері толық жоғалмай тұрғанда келесі сабақ өткізілуі тиіс. Жаңа жаттыға бастаған жаттығушылармен спорт түрлерінен өткізілетін жаттықтыру сабақтары да жетісіне үш реттен аз өткізілмеуі керек. Жетісіне үш реттен аз өткізілген жаттығу және дене тәрбиесі сабағынан денсаулыққа, адам ағзасына ешқандай пайда болмайды.

Қорытынды

Бүгінде біз өзіміздің ұлттық спорттық тәрбие жүйемізді құруға кірісуіміз керек. Ол жүйе халықты спортқа тартып қана қоймай, адамдардың менталитетін өзгертіп, оларға дене шынықтыру мен спорттың аса қажеттігін ұғындыра білуі тиіс. Яғни, халық өз денсаулығы үшін жауапкершілікті терең сезінуі қажет. Осы орайда бірқатар ұсыныстарымызды айтып, ел спортындағы кейбір кемшін тұстарға да тоқтала кеткеніміз жөн болар.

Айталық, жұмыс берушілер мен еңбек ұжымдарының арасындағы келісім-шарт бойынша спортты еңбек және демалыс орындарының жүйесіне енгізсе, артық болмас еді. Мекемелер мен көпшіліктің демалыс орындарында спортпен шұғылдануға жағдай жасалуы керек.

Кез келген саланы жете меңгеру үшін оның түп негізін, кемшіліктердің себеп-салдарын, жетістікке жету жолдарын ғылыми тұрғыдан зерттеп отырмаса болмайды. Спорт әлемі де тұнып тұрған ғылым. Осы жағдайды ескеріп, спорт саласы бойынша ғылыми-зерттеу институтын құрып, ғылыми-әдістемелік базаны жетілдіру – күн тәртібінде тұрған аса маңызды мәселе.

Спорт саласындағы мамандардың біліктілік деңгейі біздің жас мемлекетіміз үшін аса маңызды. Спорт кадрларын даярлау мен қайта даярлау бағдарламасын жетілдіріп, осы орайда республикалық мектеп-интернаттарды қайта құру жолымен колледждерге айналдыруға кірістік.

Дене тәрбиесі тәжірибесінде қағидалар әрекеті бір-бірімен байланысты, біріге кездесіп отырады. Осындай жағдай педагогтерді әдістемелік қағидаларды кешенді пайдалануға мәжбүр етеді. Дене тәрбиесі сабақтарын, жаттығуларды жүргізу кезінде көрнекілік қолданылып, реттілік және біртіндеушілік қағидалары, оқушылардың зейінділігі мен жеке ерекшеліктері ескерілсе, сабақтар арасындағы жүйелілік сақталса, бағдарлама материалдарын жақсы меңгеруде, дене жүктемесін үзбей жоғары деңгейде ұстауда дене тәрбиесі мұғалімінің алдында көптеген мүмкіншіліктер ашылады. Қағиданы толық мәнінде жүзеге асыру қозғалыс қимылдарын орындаудың ең тиімді, нәтижелі әдістерін іріктеу арқылы дене және психикалық күшті жоғары деңгейде жұмсау арқылы мүмкін болады

Әдебиеттер тізімі

1. К.Бержанов, С.Мусин. Педагогика тарихы. - Алматы: Мектеп, 1972.
2. Е.Сағындықов. Ұлттық ойындарды тәрбие жұмысында қолдану. - Алматы, 1992.
3. Ж. Қоянбаев, Р.Қоянбаев. Педагогика. - Алматы, 1998.
4. Савин Н.В. Педагогика. - Алматы, 1983.
5. С.Н. Братоновский. Спорттық кооперативтерді ұйымдастыру мен оның қызметінің құқықтық негіздері (Дене тәрбиесінің теориясы мен практикасы -1991ж. – ғ 9).

САРЫШЫҒАНАҚ КӨЛІНІҢ МАКРОЗООБЕНТОС ҚАУЫМДАСТЫҒЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ

Көлдер Қазақстан халқының өмірі мен қызметінде маңызды табиғат қалыптастырушы және экологиялық-әлеуметтік-экономикалық рөл атқарады. Әрбір көл және олардың біртекті топтары - бұл көл қазаншұңқырларының табиғаты мен құрылымы, көлге түсетін жер үсті және жер асты ағындары, судың булануы және оның жер үсті және жер асты ағындарының жағдайлары тығыз үйлесетін және өзара байланысатын ерекше географиялық кешен. Климаттық жағдайлар мен су балансының жылдар мен жыл мезгілдеріндегі өзгерістері көлдердің ауданы мен режимінің, олардың суларының минералдануы мен тұз құрамының тұрақсыздығын анықтайды. Көлдердің су және тұз баланстары негізінен аймақтық жағдайларға байланысты. Құрғақшылықтың солтүстіктен оңтүстікке қарай өсуіне сәйкес ағынсыз көлдер үлесі мен көл суларының минералдану артып келеді [1].

БҚО-ның терең құрлықшілік орналасуы және климаттың құрғақтығы аумақтың жер үсті суларының кедейлігін тудырады. БҚО гидрографиялық желісі Каспий теңізінің бассейніне жатады және тұрақты және уақытша су ағындарын құрайды. Жалпы гидрографиялық желі Каспий трансгрессиясы кезеңінде қалыптасты. БҚО жер үсті сулары өзендерден, көлдерден және су қоймалардан тұрады [2].

Қамыс-Самар көлдер жүйесі Батыс-Қазақстан облысының гидрографиясында елеулі орын алады. Бұл жүйеге Балықты Сарқыл, Сарышығанақ, Балықты, Қаймақ, Сыраны, Ераш, Қошқар, Түсші-Құлақ, Сары-Айдын, Қадырбай және Айдын көлдері кіреді. Алайда, жоғарыда аталған көлдерге құятын өзендердің су деңгейінің төмендеуі салдарынан Қамыс-Самар көлдер жүйесінің суқоймаларының су көлемі қысқарып, ал Қамбақты көлі толығымен кеуіп кеткен [3]. Сарышығанақ көлі аталған жүйедегі ірі суқоймалардың бірі, дегенмен басқа көлдермен салыстырғанда Сарышығанақ көлінің макрозообентосының қауымдастықтарының сипаттамасы туралы ақпарат жоқтың қасы.

Су түбі омыртқасыздары - құрлықтық суқоймалар мен су ағындарының экожүйелерінің маңызды элементтерінің бірі, алайда Сарышығанақ көлінде аталған организмдердің зерттелу дәрежесі жеткіліксіз [4]. Осыған байланысты ғылыми-зерттеу жұмысының мақсаты Сарышығанақ көлінің зообентос қауымдастықтарына сипаттама беру.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Сарышығанақ көлі (координаталары: 49°27'11.9" с.е., 49°51'52.7" ш.б.) БҚО-дағы ірі көлдердің бірі, Казталов ауданының оңтүстік-шығысында Жалпақтал ауылынан 40 км жерде Жас ауылдық округінің маңында орналасқан. Көлдің көлемі 2000 га жуық, орташа тереңдігі 1,6 м, максималды тереңдігі 4,6 м. [2, 3, 5].

Сарышығанақ көлі Қараөзен өзенінің суымен және атмосфералық жауын-шашынмен толады. Көлдің топырағы сұр және қара балшық. Жергілікті халық көл суын ауылшаруашылық және балық шаруашылық мақсатта қолданады.

Гидробиологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары 2022 жылдың көктем, жаз, күз мезгілдерінде Сарышығанақ көлінде (сурет 1,2) жүргізілді. Зерттеу жұмыстарының барлық кезеңінде Петерсен су түбі тартқышының (көлемі 0,025 м²) және гидробиологиялық қырғыштың (кесу алаңы 25 см) көмегімен 15 зообентос сынамасы алынды. Сынамалар айына бір рет, үш станциядан жиналды. Станциялар көлдің батыс, оңтүстік және шығыс бөліктерінде белгіленді.

1 - сурет. Зерттелген станциялардың сызбасы

Көл түбінің топырағы екі түрге бөлінеді: құмды – су қоймасының жағалау бөлігінде, су қоймасының ортасына қарай лайдың жиналу үрдісі бар, онда топырақ сазды сипатқа ие болады. Топырақ жұқа фракциялар жойылғанға дейін 0,5 мм ұяшық өлшемі бар електен өткізілді. Организмдер топырақтан алынып, таңбаланған ыдысқа орналастырылды, содан кейін сынамалар 70% этил спиртімен бекітілді. Гидробионттардың таксономиялық құрамын анықтау үшін арнайы нұсқаулықтар қолданылды [6–8]. Суқойманың азықтық базасының көлемін анықтау үшін С.П. Китаев әдісімен анықталды [9].

Сурет 2 – Сарышығанақ көлі

Зерттеу нәтижелері

2022 жылы зообентос сынамалары шаянтерізділер мен жәндіктердің дернәсілдерінен тұрды. Су түбі омыртқасыздарының барлығы 23 таксоны анықталды, биомассасы мен санының негізін жартылай қатты қанаттылар тұқымдасының өкілдері құрады. Таксондардың толық тізімі 1 кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – Сарышығанақ көлінің 2022 жылғы зообентос организмдерінің таксономиялық құрамы

№	Таксондар	Станция нөмірлері							
		1		2		3		Жалпы бм	Жалпы саны
		б/м мг/м ²	саны. дана/ м ²	б/м мг/м ²	саны. дана/ м ²	б/м мг/м ²	саны. дана/ м ²		
Шаянтәрізділер									
1.	<i>Argulus foliaceus</i> (L., 1758)					10	2	3	1
2	<i>Limnomysis benedeni</i> (Czerniavsky, 1882)	109	10					36	3
3	<i>Turkogammarus aralensis</i> (Uljanin, 1874)	2240	48	587	51	235	16	1021	38
Инеліктер									
4	<i>Anax Parthenope</i> (Selys, 1839)	222	2					74	1
5	<i>Crocothemis erythraea</i> (Brulle, 1832)			34	2			11	1
6	<i>Erythromma najas</i> (Hansemann, 1823)	90	5	45	3			45	3
Жартылай қатты қанаттылар									
7	<i>Ilyocoris cimicoides</i> (L., 1758)					70	2	23	1
8	<i>Paracorixa concinna</i> (Fieber, 1848)	386	75	578	106	278	61	414	81
9	<i>Plea minutissima</i> (Leach, 1817)	70	10					23	3
10	<i>Sigara assimilis</i> (Fieber, 1848)			126	14			42	5
11	<i>Sigara striata</i> (L., 1758)	1064	144	320	48	424	54	603	82
Қатты қанаттылар									
12	<i>Berosus (Enoplurus) frontifoveatus</i> (Kuwert, 1888)	29	2					10	1
13	<i>Berosus (Enoplurus) spinosus</i> (Steven, 1878)	26	2	29	2			18	1
14	<i>Rhantus frontalis</i> (Marsham, 1802)			13	2			4	1
Жылғалықтар									
15	<i>Oecetis furva</i> (Rambur, 1842)	75	2					25	1
Цератопоганидалар									
16	<i>Sphaeromias sp.</i> (Curtis, 1829)					21	3	7	1
Хирономидтер									
17	<i>Chironomus sp.</i> (Meigen, 1803)	102	6	58	6	69	6	76	6
18	<i>Cricotopus trifasciatus</i> (gr. <i>sylvestris</i>) (Meigen, 1813)	38	5	27	3	11	2	25	3
19	<i>Cryptochironomus obreptans</i> (gr. <i>defectus</i>) (Kieffer, 1921)	61	6	54	6	51	10	55	7
20	<i>Glyptotendipes paripes</i> (Edwards, 1929)	226	34	386	58	189	35	267	42
21	<i>Microchironomus tener</i> (Kieffer, 1918)	294	77	293	72	187	50	258	66
22	<i>Saetheria sp.</i> (Jackson, 1977)	115	18	121	22	150	26	129	22
23	<i>Tanyrus punctipennis</i> (Meigen, 1818)	144	22	51	8	122	21	106	17
Барлығы		5291	468	2722	403	1817	288	3275	387

Биомасса мен саны бойынша жоғары көрсеткіштерді жартылай қатты қанаттыларда тіркелді, әсіресе *Sigara striata* (L., 1758) және *Paracorixa concinna* (Fieber, 1848) ерекше атап өтуге болады. Сарышығанақ көлінің 2022 жылдағы су түбі омыртқасыздарының орташа саны 387 дана/м², биомассасы 3,3 г/м² құрады.

2 суретте Сарышығанақ көлінің азықтық базасының сандық көрсеткіштерінің мезгілдік сараптамасы көрсетілген. Зообентос организмдерінің биомассасы бойынша жоғары көрсеткіштер мамыр айында (6,4 г/м²), саны бойынша қыркүйек айында тіркелсе (514,7 дана/м²), төмен көрсеткіштер тамыз және шілде айларында тіркелді (1,85 г/м² және 338,7 дана/м²). Биомасса көрсеткіштері негізінде Сарышығанақ көлінің азықтық базасының көлемі қанағаттандырарлық деңгейіне және альфа-мезотрофты суқоймалар түріне сәйкес келді.

Әдеби деректерді талдау негізінде Сарышығанақ көлінде зообентос организмдерін зерттеу деңгейі төмен екенін және кейбір жұмыстарда барлық вегетациялық кезенді қамтымағанын, сондай-ақ табылған организмдердің таксономиялық құрамы толық көрсетілмегенін көруге болады.

Қорытынды

2022 жылы жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесі бойынша су түбі омыртқасыздарының саны мен биомассасы бойынша жоғары көрсеткіштер жартылай қатты қанаттыларды тіркелді. Зообентос организмдерінің орташа саны 387 дана/ м², биомассасы – 3,3 г/ м². Биомасса бойынша жоғары көрсеткіштер мамыр айында, төмен көрсеткіштер тамыз айында, саны бойынша жоғары нәтиже қыркүйекте, төмен көрсеткіш шілдеде тіркелді. Су түбі омыртқасыздарының сандық көрсеткіштері негізінде 2022 жылы Сарышығанақ көлінің азықтық базасының деңгейі «қанағаттандырарлық» деп бағаланды. Бұл жағдайлардың барлығы су деңгейінің жағалаудағы су өсімдіктерінің аймағынан кетуіне байланысты болуы мүмкін, себебі соның әсерінен көптеген гидробионттардың табиғи тіршілік ортасынан айырылды. Жағалаудағы су өсімдіктері әртүрлі омыртқасыздардың өмірінде маңызды рөл атқарады; бұл ортада жануарлардың көбеюі мен өсуіне ықпал ететін қолайлы температура жағдайлары мен газ режимі қалыптасады. Сондай-ақ, облыстың климатының шұғыл континенталдылығы, құрғақшылық, жауын-шашынның жеткіліксіздігі, жоғары булану, температура мен желдің континентальды режимі, трансшекаралық өзендер ағынының төмендеуі және кіші өзендердің кебуі себеп болуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1. Тюменев С.Д. Водные ресурсы и водообеспеченность территории Казахстана: Учебник. – Алматы: КазНТУ, 2008. – 267 с.
2. Ахмеденов, К.М. Природа Западного Казахстана: объекты природного наследия: Монография / К.М. Ахмеденов. – Уральск: РИЦ ЗКГУ им. М. Утемисова, 2019. – 250 с.
3. Мурзашев, Т.К. Рыбохозяйственное состояние внутренних водоемов Западно-Казахстанской области: учебное пособие / Т.К. Мурзашев. – Уральск.: ЗКАТУ, 2005. – 63 с.
4. Алимов А.Ф. Введение в продукционную гидробиологию. – Л.: Гидрометеиздат, 1989. – 152 с.
5. Петренко А.З., Джубанов А.А., Фартушина М.М. и др. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области. Уральск, 1998. 176 с.
6. Определитель пресноводных беспозвоночных России и сопредельных территорий. Т 2. Ракообразные / Под. ред. С.Я. Цалолыхина. – СПб.: Наука, 1995. – 632 с.
7. Определитель пресноводных беспозвоночных России и сопредельных территорий. Т 4. Двукрылые насекомые / Под. ред. С.Я. Цалолыхина. – СПб.: Наука, 2000. – 997 с.
8. Кутикова Л.А., Старобогатов Я.И. (ред.). Определитель пресноводных беспозвоночных Европейской части СССР (планктон и бентос). – Л., 1977. – 511 с.
9. Китаев С.П. Основы лимнологии для гидробиологов и ихтиологов. – Петрозаводск: Изд-во Карельский научный центр РАН, 2007. – 395 с.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

Lorenzo Pubblici PLAGUE AND POWER: VENICE, GENOA, AND THE MONGOLS FACING THE MID-14TH CENTURY'S CRISIS.....	3
Кенжегалиева А.Ж., Алимбаева Г.Б. ҚАЗІРГІ ТАҢДА МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІ ДАМУЫДЫҢ НЕГІЗГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ	8
Жалмуханбетова А.Н. БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДА VIPERA RENARDI (CHRISTOPH, 1861) ШЫҒЫС ДАЛА СҮР ЖЫЛАНЫНЫҢ ТАРАЛУЫ	10
Габдушева Г.С. ОБЗОР НАХОДОК ВОДЯНОГО УЖА NATRIX TESSELLATA (LAURENTI, 1768) В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ.....	15
Анесова А.С. НЕЙРОГРАФИКА-ӘДІСІНІҢ ПРИНЦИПТЕРІ МЕН МӘНІ	20
Аманова А.К., Мырзағали А.Ж. ПЕДАГОГ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІҢ МАҢЫЗЫ	22
Тлегенова А.С. ЖАЙЫҚ ӨЗЕНІНДЕГІ АҚМАРҚА (ASPIUS ASPIUS L.) БАЛЫҚТАРЫНЫҢ МОРФОМЕТРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	25
Орынғалиева Д.Е. БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДА NATRIX NATRIX (LINNAEUS, 1758) КӘДІМГІ САРЫ БАС ЖЫЛАНЫНЫҢ ТАРАЛУЫН ЗЕРТТЕУ.....	28
Жанузакова Н.Р. ӨНІРЛЕРДІҢ ТҮРҒЫН ҮЙ ҚОРЫНЫҢ ДАМУЫН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ КӨРСЕТКІШТЕРІНІҢ ЖҮЙЕСІ.....	33
Ильясова Г.Ш. «АТАҚТЫ ТҮЛҒАЛАР» БӨЛІМІН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	35
Мергенова Адәлина МЕКТЕПТЕГІ ЭЛЕКТРОНДЫ КІТАПХАНАЛАРДЫҢ ӨЗГЕРУІ: БОЛАШАҚҚА КӨЗҚАРАС.....	38
Марат А.С. МАТЕМАТИКАЛЫҚ ОЙЛАУДЫҢ НЕГІЗГІ СИПАТТАМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ҚОЛДАНБАЛЫ ЕСЕПТЕР.....	42
Мауешова А.Ж. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫРТҚЫ САУДАСЫНДАҒЫ ЭКСПОРТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	46
Сатқан А.Н. ФЕМИНДІК СТИЛЬДІҢ ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІНДЕ ЗЕРТТЕЛУІ	47
Сағмалиева Н.Ж. ГОТИКАЛЫҚ ӘДЕБИЕТТЕГІ АДАМ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ: ЭДГАР АЛЛАН ПО ФИЛОСОФИЯСЫ.....	50
Жармағанбетова Н.С., Есқайратова Т., Ерсайынов Е. БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ	52
Суворова В.А., Утегенова К.Т. ПРАКТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРИМЕНЕНИЮ ИНТЕРНЕТ-МЕМОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА	55
Курманова А.Н. ШАҒАН ӨЗЕНІН МЕКЕНДЕЙТІН ҰЗЫН АЯҚТЫ ШАЯҢДАР (PONTASTACUS LERTODASTYLUS) ОРГАНИЗМІНІҢ МИКРОЭЛЕМЕНТТІК ҚҰРАМЫНЫҢ МАУСЫМДЫҚ ЖӘНЕ ЖЫНЫСТЫҚ БЕЛГІЛЕРІ	64
Хайруллина А.К., Аманжолова Д.Қ., Ғайсин А.С. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛЫ	69

Иксангалиев А.Б. РАССМОТРЕНИЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ В ПАРЛАМЕНТЕ	73
Курманиязова А.А. ИНДЕР ТҰЗДЫ-КҮМБЕЗДІ АЙМАҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ	76
Курумбаев А.Ш., Курумбаев Н.Ш. ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ ПЕРВОГО ПАМЯТНИКА ГЕРОЮ СОВЕТСКОГО СОЮЗА МАНШУК МАМЕТОВОЙ В КАЗАХСТАНЕ	80
Қайыров Ғ.А. АТЫРАУ ЖӘНЕ МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСТАРЫНЫҢ КӨЛІК ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ АУМАҚТЫҚ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	84
Курумбаев А.Ш., Курумбаева Ж.Ш. БУКЕЕВСКАЯ ОРДА ОСНОВОПОЛОЖНИК АРХИВНОГО ДЕЛА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	87
Балжан Маратова ЖАЙЫҚ ӨЗЕНІНДЕГІ ҚЫЛЫШ БАЛЫҒЫНЫҢ (PELECUSCULTRATUSL.) МОРФОЛОГИЯЛЫҚ, БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН КӨБЕЙГІШТІК ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ	92
Орынова А.К. ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ АУМАҚТЫҚ ЖЕЛІСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	95
Айдынғали Ғ.А. ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ДАМУ	99
Артигалиева А.М. «ПОЯВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ — ЗАСЛУГА ПЕРЕДОВЫХ СЫНОВ КАЗАХСКОГО НАРОДА»	102
Утебашев Р.Ж. КИБЕРКЕҢІСТІК ИДЕОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МӘНІ	105
Ташеменов К.Н. ХАЛЫҚТЫҢ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ ДЕҢГЕЙІН КЕҢІСТІКТІК САРАЛАУ ФАКТОРЛАРЫ МЕН ШАРТТАРЫ	108
Есимбекова А.С. ШЕЖІН БІР ӨЗЕНІНІҢ ЖАҒАЛАУЫНДАҒЫ СУ ӨСІМДІКТЕРІНІҢ АЛУАНТҮРЛІЛІГІ	115
Батыршин Б.А. МАШИНА ЖАСАУ САЛАСЫНЫҢ ДАМУ ДЕҢГЕЙІ БОЙЫНША БАТЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНЫҢ ӘКІМШІЛІК АУДАНДАРЫНЫҢ ТИПОЛОГИЯСЫ	120
Белялов Б.А. ИЗМЕНЕНИЕ ГЕОДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ ЗА 2009-2021 ГОДЫ	125
Мулдагалиева А.М. БҰЗАУЛАРДЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТАРЫНЫҢ ӨСУІНЕ, ДАМУЫНА ӘСЕРІ	130
Бисенгалиева А.К. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ХАЛҚЫНЫҢ КӨШІ ҚОН ҚОЗҒАЛЫСЫН АУМАҚТЫҚ САРАЛАУДЫҢ ФАКТОРЛАРЫ МЕН ШАРТТАРЫ	134
Минжасов А.Ж. ХАЛЫҚТЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ БОЙЫНША ӘКІМШІЛІК АУДАНДАРДЫҢ ТИПОЛОГИЯСЫ	139
Даулетбаева Ж.М. ХОЛМОГОР ТҰҚЫМДЫ ҚАЗДАРДЫҢ ӨНІМДІЛІК КӨРСЕТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ	144
Бисекова К.Е. ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКА АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ	147
Жармағанбетова Н.С., Жумажанова С.Ж. ЗАМАНАУИ САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ДАМУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҒЫ МЕН КЕМШІЛІГІ	151

Конурова А.М. САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ДАҒДЫСЫН ДАМЫТУ	154
Зайнуллин С.Р. АУЫЛДЫҚ ЖЕРЛЕРДЕ ҮЙІРМЕ ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУ КЕЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	158
Қапиз Б.Г., Сарманов А.Е. САРЫШЫҒАНАҚ КӨЛІНІҢ МАКРОЗООБЕНТОС ҚАУЫМДАСТЫҒЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ.....	163

ҚАНЫШ СӘТБАЕВТЫҢ 125 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫНА
арналған 81-ші халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ

12 сәуір 2024

***

МАТЕРИАЛЫ
81-й Международной научно-практической конференции
ПОСВЯЩЕННОЙ 125-ЛЕТИЮ КАНЫША САТПАЕВА

12 апреля 2024

***

MATERIALS
of the 81st International Scientific and Practical Conference
DEDICATED TO THE 125th ANNIVERSARY OF KANYSH SATPAYEV

12 april 2024

Жарияланған материалдар редакцияның көзқарасына сай болмауы мүмкін.
Жариялымдағы фактілер мен мәліметтердің шынайылығына автор(лар) жауап береді.
Материалдарды қайта басу редакцияның рұқсатымен мүмкін болады.

Опубликованные материалы могут не совпадать с точкой зрения редакции.
Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут автор(ы).
Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.

Published materials can not coincide with the views of the publisher.
Authors are responsible for the accuracy of the facts and information contained in the publications.
The editors do not return and cannot review the manuscript.
Printing of materials is possible only with the permission of the publisher.

Көлемі 21,5 б.т. Таралымы 500 дана. Офсет қағазы. Тапсырыс № 157

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің
редакциялық баспа орталығы.*

Орал қаласы, Н.Назарбаев даңғылы, 162